

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ
МИНИСТРЛИГИ**

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда

УДК: 93:94(575.2):323:323.2

Арзыматова Анаркуль Жумадиловна

**Кыргыз Республикасынын коомдук – саясий турмушунун өнүгүшү
(1991 – 2005- жж.)**

07.00.02 – Ата Мекен тарыхы

**Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертация**

Илимий жетекчи:

Омурзакова Турсунай

тарых илимдеринин доктору

Ош – 2024

МАЗМУНУ

Киришүү.....	3
I БАП. Изилденүүчү маселенин тарыхнаамасы.....	9
1.1. Ата Мекендик тарыхнаама.....	9
1.2. Чет өлкөлүк тарыхнаама.....	27
II Бап. Изилдөөнүн методологиясы жана булактык базасы.....	39
2.1. Изилдөөнүн объектиси, предмети жана методдору.....	39
2.2. Изилденүүчү маселенин булактык тазасы.....	45
III Бап. Эгемен Кыргыз Республикасындагы саясий системанын калыптанышы.....	52
3.1. СССРдин кыйрашы жан Суверендүү Кыргыз Республикасынын түзүлүшүндөгү коомдук саясий абал.....	52
3.2. Эгемен мамлекеттин саясий жана демократиялык институттарын түзүү баскычтары.....	81
IV Бап. 1991-2005-жж. Кыргызстандагы саясий, социалдык- экономикалык процесстер	99
4.1. 1991-2005-жж. Кыргыз Республикасындагы партиялардын түзүлүшү жана калыптанышы.....	99
4.2. 2005-жылдын 24-март окуясы: келип чыгышынын себептери жана натыйжалары.....	120
Корутунду.....	139
Колдонулган тарыхый булактар менен адабияттардын тизмеси.....	144

КИРИШҮҮ

Диссертациянын теманын актуалдуулугу. XX кылымдын аягы, XXI кылымдын башы адамзаттын тарыхында өзгөчө из калтырган тарыхый окуялар менен коштолгон. Идеологиялык карама-каршылыкта жашаган биполярдуу коом, эки социалдык-экономикалык система (капитализм жана социализм) доору аяктап, мурдагы социалисттик лагердеги Борбордук Азия өнүгүүнүн жаңы фазасына өтүп, дүйнөлүк экономикалык мейкиндикке кошулган. СССРдин курамындагы 15 союздук республика советтик экономикалык системадан, рынок экономикасына өтүү менен эле чектелбестен, Борбордук бийликтен баш тартып, көз карандысыздыктарын жарыялашкан. Радикалдык өзгөрүүлөргө учураган СССРдин курамындагы республикалар, алардын ичинде Кыргыз Республикасы да татаал экономикалык, саясий проблемаларга дуушар болушу мыйзамдуу көрүнүш болгон.

Кыргызстан 1991-ж. 31-августта көз карандысыздыгын жарыялап, өлкөнүн өнүгүү тарыхындагы жаңы доорго кадам таштаган. Эгемендиктин алгачкы жылдарынан тартып көз карандысыз мамлекеттин пайдубалы түптөлүп, кыргыз эли өнүгүүнүн демократиялык жолун тандап алган. Республиканын эгемендикке ээ болушу коомдук-саясий, экономикалык системасынын кординалдуу реформаланышы менен шартталган. Конституцияны иштеп чыгуу жана кабыл алуу, мамлекеттик атрибуттарды аныктоо, мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу институттарын, жарандык коомду түзүү милдеттери турган. Саясий институттарды түзүүдө парламентаризм, президент, плюрализм, демократия, жарандык коом, партиялар, рынок экономикасы жана башка жаңы түшүнүктөр турмушубузга кирип, алар практика жүзүндө колдонула баштаган. Тилекке каршы, жаны коомдук-саясий турмушка өтүү, жаңылануу процесси татаал экономикалык, социалдык жана саясий кризистер менен коштолуп, иш жүзүндө оңой-олтоң болгон жок. Коомдук саясий турмуштагы өзгөрүү өлкөдө коррупциянын, экономикалык кризистин, жакырчылыктын, жумушсуздуктун күчөшүн пайда

кылып, бийлик бутактарындагы тең салмактуулуктун жоктугу, шайлоолордун мыйзам бузуулар менен өтүшү саясий кризиске, натыйжада 2005 – жылдагы бийликтин алмашышышына алып келген.

Тарых бул – өткөндүн жакшысынан үлгү, каталардан сабак ала турган улуу мектеп. Бул маселелерди талдоо, андан сабак алуунун жолдорун изилдөө, мамлекеттин коомдук-саясий жана социалдык жашоосун жакшыртуу үчүн өткөндөгү окуяларды талдоо зарылчылыгы теманын актуалдуулугун көрсөтөт.

Мамлекеттик көз карандысыздык бул улут катары өзүн - өзү сактоо, бүтүндөй элдин кайталангыс мүнөзүн жана сапатын жоготпоо, ошону менен дүйнөлүк маданияттын жалпы казынасына өзүнүн салымы менен байытуу мүмкүнчүлүгү. Жаңыдан көз карандысыздыкка ээ болгон мамлекеттерде өлкө башкаруучулары менен эл өздөрү жаңылануу жолун туура тандабаса, өлкөнүн, мамлекеттин келечеги туңгуюка капталып, ал тургай жок болуу коркунучунун дагы жаратаары Кыргызстандын биз изилдеп жаткан мезгилдеги тарыхы көрсөттү. Кыргызстандын 1991-2005-жылдардагы коомдук – саясий турмушунун өнүгүүсүн терең талдоо келечекти божомолдоого жардам берет. Жыйынтыктап айтканда 1991 – 2005-жж. аралыгында Кыргыз Республикасынын коомдук саясий турмушунун өнүгүшүн изилдөө Кыргызстандын бүгүнкү, келечектеги коомдук-саясий турмушунун өнүгүүсүндөгү проблемаларга олуттуу кароо менен туура багытты тандоосуна өбөлгө болоору биз изилдеген теманын актуалдуулугун көрсөтөт.

Диссертациянын темасынын ири илимий программалар (долбоорлор) жана илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык иш демилгелүү эмгек болуп саналат.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. *Изилдөөнүн максаты* 1991 – 2005 жылдар аралыгындагы Кыргыз Республикасынын коомду – саясий турмушунун өнүгүү динамикасынын өзгөчөлүктөрүн түшүндүрүү менен тарыхый талдоо жүргүзүү. Изилдөөнүн максатына ылайык диссертациялык ишке төмөндөгүдөй *милдеттер* коюлду:

1. Изилденип жаткан маселенин изилденүү деңгээлин аныктоо менен булактык базасын системалаштыруу.
2. Кыргызстандын 1991-жылдагы көз карандысыздыкка ээ болуудагы коомдук-саясий кырдаалга тарыхый талдоо жасоо;
3. Изилдөөнүн булактык базасынын негизинде Кыргызстандын эгемен мамлекет катары калыптанышын жана бийлик бутактарынын түзүлүшүн талдоо.
4. Коомдук турмушту демократизациялоо процесстерин, көп партиялуулук принциптеринин калыптанышын изилдөө.
5. Өлкөдө Президенттик күчтүү бийликти орнотуу тенденциясына талдоо жүргүзүү.
6. Кыргызстандагы 2005 – жылдагы март окуясынын келип чыгуу себептерин иликтөө менен объективдүү баа берүү.
7. Изилдөөнүн негизинде илимий жоболорду иштеп чыгуу менен практикалык сунуштарды даярдоо.

Изилдөөнүн хронологиялык рамкасы. Эгемен Кыргыз Республикасынын коомдук – саясий турмушунун калыптануу жана өнүгүү мезгилин 1991– 2005-жж. камтыйт.

Изилдөөнүн илимий жаңылыктары:

1. 1991-2005-жылдардагы Кыргызстандын коомдук-саясий турмушунун өнүгүүсү боюнча тарыхнаамалык эмгектери менен изилдөөнүн булактык базасы талдоого алынды.
2. Кыргызстандын 1991-жылдагы көз карандысыздыкка ээ болуудагы коомдук-саясий кырдаалга тарыхый талдоо жасалды. Кыргызстандын саясий жана социалдык – экономикалык өнүгүүсүндө 1991 – жыл өткөөл мезгилдин башталганы менен мүнөздөлөт. Демократиялык өнүгүү жолун тандоо менен антидемократиялык тенденцияларга каршы туруу процесстери башталаган. 1993-жылы кабыл алынган КР Конституциясы Президенттик, аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийликтеринин өлкөнүү башкаруудагы ордун аныктоо менен

көз карандысыз Кыргыз Республикасынын калыптануусу юридикалык негизде аяктаган.

3. Саясий жана социалдык-экономикалык системаларды түп-тамырынан бери өзгөртүү контекстинде коомду демократиялаштыруу, мамлекеттик бийликтин жана башкаруунун эски органдарын трансформациялоо жана жаңы органдарын түзүү процесси изилденди. Кыргызстандын саясий системасын кайра түзүү маселелери каралды.

4. Кыргыз Республикасынын коомдук – саясий турмушун тарыхый жана саясий аспектиде изилдөөнүн негизиде демократияны орнотуу механизмдери, трансформация татаал жана убакытты талап кылган процесс экендиги аныкталды.

5. Өлкөдө көп партиялуулук принциби сакталганы менен, саясий партиялардын өлкөнүн коомдук – саясий, социалдык – экономикалык өнүүгүсүнө таасири дээрлик жок экендиги жана негизинен саясий партиялар парламенттик шайлоолордун алдында пайда болгондугу далилденди.

6. 2005 – жылдагы март окуяларына объективдүү баа берилип, 24 – марттагы окуялар классикалык социалдык революция эмес, революциялык кырдаалдын айрым белгилерин коштогон окуя деген бүтүм чыгарылды.

Изилдөөнүн жыйынтыктарынын практикалык мааниси. Диссертация Кыргыз Республикасынын коомдук-саясий турмушунун өнүгүшү жөнүндөгү билимдин кеңейишин камсыз кылат жана анын көйгөйлөрүн андан ары терең изилдөөгө колдонулушу мүмкүн. Диссертациянын негизги жыйынтыктары жана жоболору мамлекеттик бийлик органдары коомдун муктаждыктарын эске алуу менен, практикалык ишмердүүлүгүндө колдонууга болот. Диссертациянын мазмуну курстук жана дипломдук иштерди даярдоодо, гуманитардык багыттагы адистиктер үчүн окуу курстарын окууда колдонушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору:

1 Эгемен Кыргыз мамлекети түзүлүп, кыргыз коомунда жаңы саясий система калыптанды.

2 Эгемендиктин алгачкы жылдарында Кыргызстандын жарандары демократияга өтүү үчүн багытталган радикалдуу реформаларга даяр эместигин көрсөттү.

3 Башкаруу формасы өзгөрдү. Коомдук кыймылдар жана партиялар түзүлдү.

4 Дин эркиндиги, сөз эркиндиги орноду. Кыргызстандын тарыхындагы 1991 – 2005 – жылдар өлкөнүн демократиялык өнүүгүсүндө фундаменти түптөгөн.

5 Өлкөнүн саясий, экономикалык реформаларды жүргүзүүдө чет өлкөлүк өзгөчө Батыш өлкөлөрдүн тажрыйбасы эске алынды. Кыргызстан эгемендиктин алгачкы жылдарында “демократия аралчасы” деген статуска ээ болгон.

6 Ошол эле мезгилде планга негизделген экономика мамлекеттик менчиктен жеке менчикке, рынок экономикасына өткөрүү өзүнүн натыйжасын берип, өлкөдө экономикалык стабилдүүлүк пайда болуп, бирок бул процесстеги кетирилген кемчиликтер көп учурда күтүлгөн натыйжа берген жок.

Издөнүүчүнүн жеке салымы. Изилденүүчү тарабынан 1991 – 2005 – жылдар аралыгындагы Кыргыз Республикасынын коомдук – саясий турмушунун өнүгүү тарыхы комплекстүү изилдөөгө алынды. Диссертацияда ата мекендик жана чет элдик окумуштуулардын коом жана мамлекет, саясий система, саясий мамилелердин өнүгүүсүнө карата концепцияларын салыштырып талдоо аракети жасалган. 1991 – 2005 жж саясий тутумундагы реформаларга конструктивдүү талдоо жүргүзүлгөн.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы. Диссертациялык иш Ош мамлекеттик университетинин Кыргызстан тарыхы жана археология, этнология кафедрасында аткарылып, талкууга алынып, коргоого сунушталды. Негизги жоболор, корутундулар жана сунуштар илимий басылмада чагылдырылган. Илимий макалалар Жогорку Улуттук Аттестациялык Комиссия сунуш кылган басылмаларда жарыяланды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда чагылдырылышынын толуктугу. Диссертациянын негизги жыйынтыктары менен мазмуну Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын илимий иштерге койгон талабына ылайык, атайын рецензиялануучу чет өлкөлүк жана жергиликтүү илимий журналдарга чыккан, 13 илимий макалада чагылдырылган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү: Диссертация киришүүдөн, төрт баптан, корутундудан жана колдонулган адабияттардын тизмесинен турат. Илимий иштин структурасы анын максаттарына жана милдеттерине ылайык келет. Диссертациянын көлөмү 169 бет.

І БАП. ИЗИЛДЕНУУЧУ МАСЕЛЕНИН ТАРИХНААМАСЫ

1.3. Ата Мекендик тарыхнаама

1991 – 2005 жылдар аралыгындагы Кыргыз Республикасынын коомдук саясий турмушун изилдөөгө арналган илимий эмгектерди комплекстүү изилдөө менен анализ жүргүзүү диссертациядагы актуалдуу маселе болуп эсептелет. Диссертациянын теориялык негизин илимий объективдүүлүк, салыштырмалуу тарыхый анализ принциби түзгөн. Изилдөөнүн темасы бир нече дисциплиналардын түйүнүндө болгондуктан, диссертациялык иштин теориялык негизи тарыхчылардын, саясат таануучулардын, укук таануучулардын жана экономистердин изилденген илимий иштери, монографиялары болду. Аталган маселени чагылдырган илимий иштерди жана макалаларды шарттуу түрдө төмөндөгүдөй бөлүп карасак болот:

- Кыргызстандын саясий тутумун демократиялык жол менен өзгөртүү баскычтарына арналган илимий эмгектер;
- Бийликтин үч бутакка бөлүнүүсүн изилдеген илимий эмгектер;
- Конституциялык реформаларга арналган эмгектер;
- Экономикалык жана социалдык реформалардын этаптарын изилдөөчү илимий эмгектер;
- Мамлекеттин тышкы саясатына арналган илимий эмгектер жана публицистикалык макалалар;
- Көп партиялуу системанын пайда болушун изилдеген илимий эмгектер.

1995 - жылы тарых илимдеринин доктору, профессор Т. О. Ожукееванын “Политические процессы в странах Центральной Азии” деп аталган эмгеги жарык көргөн. Илимий изилдөөнүн объектиси, эгемен Кыргызстандын коомдук саясий турмушундагы бийлик бутактарынын калыптанышы, постсоветтик өлкөлөрдүн саясий модернизацияланышынын теориялык жана практикалык маселелери жана Борбордук Азия регионундагы саясий процесстер,

мамлекеттик башкаруу механизми болгон. Окумуштуу илимий эмгегинде “Саясий маданиятты өнүктүрбөй жана тарыхый калыптанып калган саясий салттарды эске албай туруп заманбап саясий инфраструктураны түзүү мүмкүн эмес” деп белгилеген. [195. 162 б.] Ал эми жаңы түзгөлгөн партиялардын негизги көйгөйү катары, “Партия саясий аренага концепциялар менен чыгууга тийиш. Алар эч бир партияда жок” деген жыйынтыктарды чыгарган. [195. 232 б.]

Эгемен Кыргызстандагы суверендүү мамлекеттин калыптанышына тарыхый-саясий анализ жасаган эмгек, т.и.д. Ү. Чотоновго таандык. Анын “Кыргызстан по пути суверенитета (Историко-политологический анализ)” деп аталган эмгеги 2007-ж. жарык көргөн. Окумуштуу аталган эмгегинде Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эгемендик жылдарындагы саясий-укуктук негиздеринин калыптанышы жана бекемделиши, эгемендиктин экономикалык негиздерин түзүү, социалдык тармак жана руханий интеллектуалдык негиздерге токтолуп: билим, илим, маданият, кыргыздардын улуттук аң-сезиминин өсүшүнө жана Кыргыз Республикасынын ошол учурдагы геосаясий абалына анализ жасаган фундаменталдуу эмгек болуп саналат. Ал эми 1998 – жылы өзүнүн докторлук диссертациясында Ү. Чотонов “1991-1996 - жылдары өлкөнүн коомдук турмушундагы өзгөрүүлөргө: президенттик башкаруу киргизилип, өлкөдө саясий туруктуулук орногондугун, жаңы психология-жеке менчик ээсинин психологиясы калыптанып, өлкөнүн макроэкономикасында жандануу жана маданий турмушту жаңылоо башталгандыгын”, белгилеген. [234]

Тарых илимдеринин доктору З. И. Галиеванын «Политическая трансформация суверенного Кыргызстана: динамика и особенности (1989 – 2005 гг.)» аттуу эмгегинде Кыргызстандын эгемен мамлекет катары демократияга өтүү мезгилинин теориялык проблемалары каралат. Бул монографияда транзит проблемасы боюнча Батыш изилдөөчүлөрүнүн бир катар эмгектери талданып, эгемен Кыргызстанда болуп жаткан трансформация процесстерине ар тараптуу изилдөө жүргүзгөн. Окумуштуу илимий эмгегинде

саясий өнүгүүнүн эволюциясын, мамлекетти башкаруу: формасына жана саясий режимдерге байланыштуу кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн эгемендик мезгилин өз алдынча мезгилге бөлүп карайт: “1. 1990-1993-жж. эгемендүүлүккө жетишүү, демократиялык процесстердин өсүп-өнүгүшү, жаңы саясий институттардын пайда болушу жана өнүгүүсү;

2. 1993-1995-жж. көз карандысыз Кыргызстандын жаңы Конституциясын кабыл алуу, акырындык менен Президенттик институттун бекемделиши;

3. 1996-2005-жж. авторитардык режимдин орношу жана күчөшү, бийликтин ар тараптан системалык түрдө кризиске кириши жана авторитардык бийликти жойгон революциясы”.[256]

Эгемен Кыргыз Республикасынын саясий жана социалдык экономикалык трансформация маселесин окумуштуу Н. Ж. Эсенкулов илимий иликтөөгө алган. Анын эмгегинде Эгемен Кыргызстанда жүргүзүлгөн экономикалык реформалардын билим жана илим деңгээлинин төмөндөшүнө тийгизген таасири, калктын миграциясы, тышкы саясаттын калыптанышы, элдин социалдык абалы сыяктуу маселелерди изилдөөгө арналган. Н. Ж. Эсенкулов эгемен КРнын социалдык – экономикалык өнүгүүсүн бир нече баскычка бөлүп караган:

“Биринчи баскыч – 1990-жылдан 1996-жылдар. Кыргызстанда макроэкономикалык жана структуралык реформалар экономиканы рыноктук жөнгө салуунун негиздерин түздү.

Экинчи баскыч - 1997-жылдан 2000-жылга чейин экономикалык турукташтыруу байкалган, өсүш чектелген секторлордо (Айыл чарба, алтын казуу жана энергетика) болгон.

Үчүнчү баскыч - 2001-жылдан 2005-жылдын мартына чейин экономиканын өсүшү улантылды, инфляция басаңдады, бюджеттин тартыштыгы кыскарды, валюталардын алмашуу курсу турукташты. Бирок ошол эле учурда тышкы карыз көйгөйү курчуп кетти”, деп белгилеген [286].

Эгемен өлкөбүздүн коомдук-саясий турмушу боюнча жазылган эмгектердин катарына окумуштуу, тарых илимдеринин доктору А.Акуновдун

Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгынын 25 жылдыгына арналган, 582 беттен туруп, “Кыргызстан эгемендик доорунда (1991-2017)” жылдар аралыгын камтыган эмгеги эгемендиктин алгачкы жылдарынан кыргыз коомунун саясий системасын демократиялаштырууга, улуттук ан-сезимдин, коомдун жана саясий рухтун бийиктикке көтөрүлгөн мезгили болуп, улуттук мамлекеттүүлүктү кайрадан жандандырууга умтулган элдин келечекке болгон үмүтү жөнүндө жана түрдүү идеялардын жана моделдердин тарапкелеринин ортосундагы конфликттер, ошондон улам келип чыккан талаш-тартыш, толкундоолор боюнча, 2002-жылдагы Аксы окуясына, 2010-жылдагы Оштогу этностор аралык кагылышууга, өлкөбүздүн көп векторлуу тышкы саясатынын тарыхы, ошондой эле чет өлкөлөрдөгү кыргыздардын тарыхына кенири токтолгон. Окумуштуунун эмгеги А. Акаевдин бийлигинин кулашын терең изилдегендиги менен айырмаланат. 2005-ж. Жогорку Кенешке шайлоолор жана анын жыйынтыктары, “шайлоонун шайтан оюндарынын” кесепетинен элдин нааразылыгы күчөп, бийликтин кулашына алып келгендигин изилдеген. А. Акунов “Авторитардык бийликти орнотуу аракетин А. Акаев 1990 – жылдын ноябрында баштаганын кыргыз коомчулугу байкабай калган” [121. 19 б.] деп белгилеген.

Окумуштуу Т. А. Абдырахманов “Переходные процессы и особенности демократического транзита Кыргызстана” деген монографиясы 1991 – жылдан берки бийлик менен коомдун өз ара аракеттенүүсүнүн мүнөздөмөсүн изилдеп, тарыхый материалдардын негизинде Кыргызстандын транзиттик бирдиктүү социалдык – саясий тутумун түзүүгө аракет кылган.

1991-жылы Кыргызстандын көз карандысыздыга ээ болушу өлкөбүздүн эл аралык жана экономикалык мамилелерин изилдөөнү актуалдаштырды. Ушул багытта жазылган илимий эмгектердин катарын 2012-жылы жарык коргон А.Ж. Жолонбаеванын “Трансформациялык экономикада мамлекеттин ролунун өсүшү” (Кыргыз Республикасынын материалдарында) деп аталган илимий эмгегин атасак болот. Илимий изилдөөлөрүндө А.Ж. Жолонбаева Кыргызстандагы саясий системадагы кризистердин экономикалык чөйрөгө

тийгизген терс таасирин белгилеген. Ал өлкөнүн улуттук өзгөчөлүгүн жана тарыхын, ошондой эле глобалдык өнүгүүнүн жалпы тенденцияларын эске алуу менен экономикалык реформаларды жүргүзүүнү сунуш кылып,[261] проблеманы экономикалык аспектиден караган.

Мамлекет бардык жарандарга эмгек эркиндиги, социалдык камсыздандыруу, эмгек миграциясы, менчикти коргоо үчүн бирдей шарттарды камсыз кылуу менен социалдык функциясын аткарат. Калктын жашоо деңгээлин баалоо жалпы коомдун өнүгүшүнүн негизги мүнөздөмөлөрүнүн бири болуп саналат жана мамлекетте жүргүзүлүп жаткан социалдык – экономикалык саясаттын натыйжалуулугун мүнөздөйт. Ар кандай социалдык катмарлардын жана топтордун мамлекеттик бийликке тийгизген таасири менен байланышкан саясий көйгөйлөр экономикалык кызыкчылыктардын өз ара байланышына келип такалат. Эгемендикке ээ болгондон бери Кыргызстан татаал социалдык – экономикалык процесстерди башынан өткөздү. Ушул аспектиден алып караганда, Кыргыз Республикасынын социалдык – экономикалык чөйрөсүн изилдөөгө салым кошкон окумуштуулар: К. Идинов, Т. Койчуев [238], А. Д. Уметова [280], З. И. Кудабаев [178], С. В. Жуков [156], Г. В. Кумсков [264], А. Ш. Абжамилова [244] эмгектерин талдоого алып, изилдөөбүздө колдондук.

Саясий модернизация – өлкөнүн коомдук саясий системасынын институттарынын жана саясий мамилелеринин заманбап жайгашуусу, өзгөрүүсү менен байланышкан трансформациялануу процесси. Кыргызстан демократиянын баалуулуктарын декларациялоо менен саясий модернизацияга багыт алганын жарыялады. Бирок демократиялык институттар жана мыйзамдар, шайлоолор менен референдумдардын жүрүшүнөн демократия, саясий модернизация процесстери ишке ашпай жатканын же формалдуу түрдө жүрүп жатканын байкаса болот. Эгемен Кыргызстандын саясий тутумунун калыптанышына, иштешине жана өзгөрүшүнө токтолгон окумуштуулар: А. Б. Анарбеков жана И. С. Бегалиев болуп саналат. Аталган окумуштуулар илимий эмгектеринде эгемен мамлекеттин өнүгүүсүндөгү саясий процесстердин

модернизациялануусун изилдешкен. Алсак, И. С. Бегалиев илимий изилдөөсүндө Кыргызстандагы саясий туруктуулуктун жоктугу саясий модернизацияга тоскоол болгонун белгилеп, ал эми саясий туруктуулукка аймактык, социалдык, элита менен оппозициянын ортосундагы бөлүнүүнү токтотуу жана экономиканы өнүктүрүү менен жете турганын белгилеген [252].

Ал эми окумуштуу А. Б. Анарбеков Кыргызстандагы модернизация процессине саясий чөйрөнүн консервативдүү ой жүгүртүүсү, саясий элиталардын авторитардык бийликти колдоосу, демократиялык институттардын ишке киргизүүдө тажрыйбанын жоктугу терс таасир берип жатканын белгилейт [249]. Окумуштуу “бүгүнкү күндө Кыргызстандын саясий системасында болуп жаткан окуялар салттуулук менен инновациялык процесстердин симбиозу болуп саналат” деп мүнөздөгөн. [126]

Коомдук саясий турмуш бир эле мезгилде бир нече дисциплиналардын түйүнүндө изилденет. Аталган багыт боюнча окумуштуулар: Н. М. Омаров [271], У. Чиналиев [231], З. Курманов [265], Г. Искакова, А. Князев [262] жана башка саясат таануучулардын эмгектерин атоого болот. Алардын саясий процесстердин улуттук өзгөчөлүктөрүнө арналган илимий макалаларында, эмгектеринде 1991 – 2005-жылдар аралыгындагы Кыргыз Республикасынын коомдук саясий турмушунун өнүгүү процесстери изилдөөгө алынган.

Окумуштуу Г. Искакованын 2003 – жылы 616 беттен турган “Выборы и демократия в Кыргызстане: Конституционный дизайн президентско – парламентских отношений” аттуу эмгеги жарык көргөн. Г. Искакованын илимий изилдөөсү Кыргыз Республикасынын конституциянын өнүгүү этаптарына, мамлекеттик жогорку органдардын түзүү ыкмаларына, укуктук статусуна жана өз ара аракеттенүүсүнө, шайлоо системасына арналган. Г. Искакова “Кыргызстанда трансформация 1990 – жылы башталган, бирок өлкөдө полиархия али өнүгө элек”[165. 582 б.] деген бүтүм чыгарган.

У. Чиналиевдин “ Особенности формирования гражданского общества в Кыргызской Республике (2000)”, “Политические партии Кыргызстана (1999)”, “Кыргызстан на пути к демократии” аттуу эмгектеринде партиялардын пайда

болушунун жалпы маселелери каралып, Кыргыз Республикасындагы саясий партиялардын ишмердүүлүгү талдоого алынган. Окумуштуу У. Чиналиев илимий монографиясында “Партиялык системадагы плюрализм эң натыйжалуу деп эсептелет. Мындай система борбордогу партиялардын өкмөттү түзүшү үчүн ыңгайлуу шарттарды түзөт, бул коомдогу туруктуулукту жана анын социалдык жана саясий толкундоолордон жана катаклизмдерден эркин алга жылышын кепилдейт. Албетте, мындай партиялык система Кыргызстан үчүн эң эле алгылыктуу болуп саналат”, [230] деп белгилеген. Ал эми Ж. К. Өмүрова «Асаба» улуттук кайра жаралуу партиясынын мисалында Кыргызстанда улуттук мүнөзгө басым жасаган саясий топтун пайда болуу тарыхынын өзгөчөлүгү изилденген.[273]

1991-жылы Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыкка ээ болушу биринчи кезекте дүйнөдөгү мамлекеттер менен тең укуктуу кызматташтыкты өнүктүрүүгө багытталган өз алдынча курсту иштеп чыгуу жана ишке ашыруу милдетин койду. Кыргыз Республикасынын көз карандысыздык жылдарындагы тышкы саясатын тарых илиминин доктору Н. Омаров “Внешняя политика Кыргызской Республики в контексте проблем глобальной безопасности» деп аталган эмгегинде (2006) изилдөөгө алган. Окумуштуу КРнын тышкы саясатын эки этапка бөлүп караган:

Биринчи этабында Кыргызстан талап кылынган бир катар шарттардын жоктугуна карабастан (эл аралык мамилелерди жөнгө салуунун калыптанган ченемдик-укуктук системасы, өнүккөн дипломатиялык кызмат, кадрларды даярдоо системасы) кыска убакыттын ичинде дүйнөлүк коомчулукка ийгиликтүү интеграциялана алды. Буга Кыргыз Республикасынын 1992-1993-жылдары БУУга жана ЕККУ / ПБСГА киришин атасак болот.

Экинчи этаптын алкагында 1999-ж. май айынан тартып азыркы учурга чейинки мезгилди камтыган мезгилдештирүү боюнча эгемен Кыргызстандын дипломатиясынын негизги багытын изилдеп, жетишилген натыйжаларды бекемдөө жана андан ары өнүктүрүү болгондугун белгилеген. 2001-жылдын сентябрында АКШдагы дүйнөлүк коомчулукка ыргытылган глобалдуу

чакырыкка Кыргыз Республикасынын тышкы саясаты адекваттуу жооп берген. Эл аралык антитеррористтик коалициянын алгачкы күндөрүнөн бери Кыргызстан ага активдүү катышып келет. Буга көбүнчө 1999-2000-жылдары эл аралык террористтердин агрессиясына туш болгон (Баткен окуясы) өлкөнүн тажрыйбасы себеп болгон. Дүйнөлүк терроризмге каршы аракеттерге Кыргыз Республикасынын конкреттүү катышуусу АКШнын жана башка батыш өлкөлөрүнүн Афганистандагы жаңжалдан кийинки аскердик-саясий кырдаалды турукташтыруу боюнча иш-чараларга күч-аракетин колдоодо болду.

Кыргыз Республикасынын тышкы саясатында көп тараптуу кызматташтыктын векторун күчөтүү жаңы сапаттык денгээлге чыгуу болуп саналат. Бул таризде Кыргызстан үчүн азыркы этапта ЖККУ, ЕврАзЭС, ШКУ, сыяктуу уюмдардын жана механизмдердин алкагында трансевразиялык коопсуздукту камсыз кылуу боюнча күч-аракеттерди күчөтүү өзгөчө мааниге ээ болууда. Мындан келип чыгуучу дагы бир позитивдүү жагдай болуп Россия, КЭР жана Борбордук Азия өлкөлөрү менен эки тараптуу мамилелердин форматын ырааттуу бекемдөө саналат” [271] деп белгилеген.

Кыргыз Республикасынын тышкы саясатынын өнүгүшү, интеграция, глобалдык жана регионалдык коопсуздук маселелерине арналган илимий эмгектердин үстүнөн А. Г. Большаков [136], Айдаркул Каана, М. Иманалиев ж.б. иштешкен. Кыргыз Республикасынын элчиси жана саясат таанучусу М. Иманалиев “ Вызовы глобализации в Центральной Азии и некоторые аспекты политики КНР в регионе” атуу илимий макаласында глобалдашуу процесстеринин терс жана оң жактарына токтолуп ”Борбордук Азия өнүгүүнүн бирдиктүү аймагы. Ал үчүн объективдүү гана эмес тарыхый, саясий, экономикалык өбөлгөлөр жана потенциал бар. Борбордук Азия Чыгыш менен Батыштын, Түндүк менен Түштүктүн ортосундагы геосаясий ортомчу региону” [161] экенин белгилеген.

2002 жылы тарых илимдеринин доктору Каана Айдаркулдун «Международные отношения кыргызов и Кыргызстана: история и современность» деген аталыштагы монографиясы жарык көрөт. Монографияда

кыргыздар менен Кыргызстандын эл аралык мамилелеринин калыптануу жана өнүгүү тарыхы менен эл аралык саясий мамилелердеги интеграция процесси талданган. [145]

Саясий интеграция эки негизги формага ээ: ички жана мамлекеттер аралык. Мамлекеттер аралык интеграция процесси бир нече мамлекеттердин экономикалык же саясий блокко биригүүсүнө алып келет. 1991 – жылдан баштап Кыргызстан эл аралык мамиленин өз алдынча катышуучу катары көптөгөн эл аралык уюмдардын мүчөсү болгон. Кыргызстандагы мамлекеттер аралык интеграция процесси окумуштуулардын изилдөө объектисине айланган. 2020 – жылы Кыргызстан жана Шанхай кызматташтык уюмунун тарыхый өнүгүү этаптарын О. Ж. Омурова үч мезгилге бөлүп (1991–1997, 1997–2001, 2001- бүгүнкү күнгө чейин) илимий талдоого алган.

Окумуштуу О. Ж. Омурова “Эгемен Кыргызстандын бийлиги ШКУ сыяктуу эл аралык бирикмелердин “күнкарама” борпоң катышуучусу болбостон, бул сыяктуу уюмдардын ишмердигинде башка шериктер менен теңата саясат жүргүзгөн жигердүү “оюнчу” болушу, бир багытта эмес, көп нукта жүзөгө ашырылчу дипломатиялык саясатты жүргүзүшү зарыл” [272] деп белгилеген.

1991-ж. 21-декабрда Алма – Ата шаарында он бир суверендүү, мурунку советтик республикалардын лидерлеринин жолугушусунда КМШны түзүү боюнча эң маанилүү документтер кабыл алынган. Кабыл алынган документтер КМШга мүчө мамлекеттердин аймактык бүтүндүгүнүн жана чек араларынын кол тийбестигинин принциптерин бекитти. СССР кулагандан кийин жаңы эл аралык мамилелердеги КМШ уюмуна кирген өлкөлөрдүн ордун жана ролун аныктоо, уюмдун максатын изилдөө көптөгөн окумуштуулардын, саясатчылардын, коомдук ишмерлердин илимий эмгектеринин изилдөө объектисине айланган. КМШ уюмунун өнүгүү көйгөйлөрү жана анын жамааттык коопсуздукту камсыздоодогу ролу төмөнкү окумуштуулар тарабынан изилденген: О. Н. Малиновский [214], Ч. А., Антонов [250]. Жалпы теориялык эмгектердин ичинен М. Шеримкуловдун “Парламент за мир” [236]

деп аталган эмгегин белгилесек болот. КРнын спикери өзүнүн эмгегинде КМШ түзүлүү тарыхына, суверендүү жаш республикалардын ортосундагы чыр – чатактардын себептерине тарыхый талдоо жүргүзгөн.

Мамлекеттүүлүктүн фундаментин изилдөө үчүн анын тарыхый жана укуктук жагын талдашыбыз керек. Окумуштуу юрист С. Т. Тургунбаев өзүнүн изилдөөсүндө Кыргыз Республикасындагы укуктук мамлекетти калыптандыруунун юридикалык жана социалдык шарттарын карайт жана мамлекеттик органдарды өркүндөтүү боюнча сунуштарды берет. “Кыргызстанда укуктук мамлекетти калыптандыруунун юридикалык шарттары жана каражаттары: коомдун турмушунун экономикалык, социалдык, саясий жана маданий чөйрөлөрүндөгү мыйзамдарды андан ары өркүндөтүү; мыйзамдуулукту камсыз кылуу, атап айтканда мамлекеттик аппараттын ишинде; укук бузуулар үчүн, өзгөчө кызмат адамдарынын жоопкерчилигин жогорулатуу; коррупцияга жана бюрократияга каршы күрөштү ар тараптан күчөтүү, мамлекеттин жеке жашоого кийлигишүүсүн чектөө” [279] катары белгилеген.

1990-жылдары КМШнын бардык өлкөлөрүндө президенттик институт киргизилип, ал социалдык – экономикалык реформалардын темпин тездетип, бийлик бутактарынын ортосунда тең салмактуулуктун сакталышын бекемдейт деп эсептелген. Президенттик институт Кыргызстанда киргизилгенден баштап азыркы күнгө чейин олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болду. Коомдук – саясий турмуштун өнүгүү баскычтары мамлекеттин башкаруу формасы жана мамлекет башчысынын укуктук статусунун өзгөчөлүктөрүн аныктоо менен байланыштуу. 1991 – 2005- жылдардагы Кыргызстандын коомдук саясий турмушуна анализ жүргүзүү үчүн, саясий режимди аныктоо керек. Өлкөнүн башкаруу формасы коомдун саясий турмушуна түздөн – түз таасир этет. 1993-ж. 5-майда кабыл алынган конституция боюнча Кыргыз Республикасында президенттик – парламенттик башкаруу формасы түзүлгөн. 1996-ж. 10-февралда өткөрүлгөн референдумдун жыйынтыгы менен Кыргызстанда президенттик башкаруу формасы орногон. 1998-ж., 2003-ж. Кыргызстандын

Конституциясына ар кандай вариациядагы өзгөртүүлөр Президенттик Республиканы чыңдоо багыттары болгон. Теоретикалык жана методологиялык аспектке саясат таануучу илимпоздор Азиз Канатбек, К. Ч. Султанбековдун [277], Ж. Т. Ашировдун [251] илимий изилдөө иштери жана Кыргыз Республикасынын президенти А. Акаевдин китептери диссертациялык изилдөөдө негиз болгон. “Памятное десятилетие” (Унутулгус он жылдык) [115] аттуу китебинде А. Акаев басып өткөн жолу, келечектеги милдеттер тууралуу эл алдында отчет катары жазып чыгарган.

Докторлук диссертациясында Азиз Канатбек Кыргызстандагы президент институтунун саясий – укуктук табиятын жана саясий системадагы ордун талдап жазган. Саясий илимдеринин доктору Азиз Канатбек “демократиялык мамлекеттердин көпчүлүгү президенттик бийликти күчөтүү жагына багыт алышты, президенттик бийликтен иш жүзүндө кыянат пайдалануу республикалык башкаруунун «суперпрезиденттик» деп аталган дагы бир түрүнүн пайда болушун ырастоого окумуштуулар үчүн айрым шарт түздү. Мындай көз-караштын жаңылыш экендиги, маселе башкаруу формасынын жана саясий режимдин элементтерин аралаштыруу менен иш жүзүндө президенттик бийликти күчөтүү болгон” [245] деп илимий эмгегинде белгилеген.

Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийлик мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлиги деп үчкө бөлүүнүн негизинде жүзөгө ашырылат. Ошол эле учурда бийликтин бутактары өз ара байланышта болуп бирдиктүү мамлекеттик механизмди түзөт. Кыргызстандын тарыхында “сот бийлиги” түшүнүгү биринчи жолу 2003- ж. гана Кыргызстандын Конституциясынын жаңы редакциясынын 79 – беренесинде бекитилген. Диссертацияны изилдөөдө биз Кыргыз Республикасынын сот тутуму жана андагы жүргүзүлгөн реформаларга арналган илимий иштер, макалаларга көңүл бурдук. Сот тутумунун айрым аспектилери Т. И. Ганиеванын [257], Р. М. Мырзалимовдун [269], С. С. Сооданбековдун [212] эмгектеринде каралган. С. Сооданбеков илимий изилдөөлөрүндө Кыргыз Республикасынын конституциялык укугунун жалпы

жана өзгөчө бөлүктөрүн системалаштырган. Ошондой эле 1990-1993, 1996 жана 1998-жылдардагы конституциялык реформанын этаптарын талдаган.

Парламентаризм мамлекеттик коомдук турмуштун феномени катары бийликти уюштуруунун кыйла татаал жана көп кырдуу тутуму болуп саналат. Диссертацияда автор эгемен Кыргыз Республикасынын парламенттик институтунун түзүлүшү жана өнүгүү этаптарын изилдөөдө көптөгөн илимий макалалар жана кандидаттык, докторлук диссертацияларга кайрылган. Кыргыз парламентинин тарыхын жана учурдагы абалын М. М. Кучуков [266], И. З. Курманов изилдеген окумуштуулардын катарын толуктайт.

Кучуков М. М. докторлук диссертациясында Кыргызстандын мамлекеттик бийлик тутумундагы Жогорку Кеңештин (парламент) тарыхый таржымалын, милдеттерин, реформалоо тажрыйбасын жалпылап жазган. Курманов И.З. [265] кандидаттык диссертациясында Жогорку Кеңешти реформалоо жолдору боюнча сунуштарды берет, парламентаризмдин өнүгүү келечегин мүнөздөйт. Кыргызстандагы саясий системанын өзгөрүшү жана парламенттик башкаруунун калыптанышын З. Д. Чотаев монографиясында изилдеген [233].

1992-ж. 26-февралда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши “Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жөнүндө” мыйзам кабыл алган. Кыргыз Республикасынын Өкмөтү – Кыргыз Республикасында мамлекеттик бийликтин жогорку аткаруу органы. Изилдөөнүн методологиялык негизин мыйзам чыгаруучу жана аткаруу бутактарына шайлоого байланыштуу материалдар түздү. Кыргыз Республикасынын 1993- ж. 5-майда кабыл алынган конституциясынын негизинде аткаруу бийлигинин тутумунун маңызы жана мазмуну изилденген. 1997-ж. 19-мартта Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйыны тарабынан кабыл алынган “ Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жөнүндө” Мыйзамында Өкмөттүн ыйгарым укуктары конкреттештирилген. Кыргызстанда аткаруу бийлигинин ишмердүүлүгүнө У. Чиналиев монографиялык эмгегинде анализ берген. 1992 - жылдан баштап Кыргыз Республикасында жергиликтүү деңгээлдеги аткаруу бийлигин жергиликтүү

кеңештер жана жергиликтүү мамлекеттик администрациялар жүргүзө баштаган. 1995- ж. Орто Азия мамлекеттеринин ичинде Кыргызстанда шаарлардын мэрлерине түз шайлоо болуп өткөн. К. Б. Шадыбеков [283] , Б.С. Дубанаев [260], Ч. Ш. Абдыраманова [243] жергиликтүү өз алдынча башкаруу институтунун генезисинин тарыхый жана укуктук аспектиде изилдешкен.

Жалпыга маалымдоо каражаттары – демократиялык коомдун күнүмдүк турмушунун ажырагыс бөлүгү, мамлекеттик саясий тутумдун эң маанилүү бөлүгү. XXI кылымда саясатчылары массалык маалымат каражаттарын улуу арбитр, төртүнчү бийлик сыяктуу наамдар менен мүнөздөшөт. Массалык маалымдоо каражаттары сын жана көзөмөлдөө функцияларын аткарат. Өлкөдөгү мамлекеттик органдардын ишмердүүлүгүн, жүргүзүлүп жаткан реформалар, саясатты талдоо жана баа берүү менен жаранадарга маалыматты жеткирет. 1991 – 2005-жылдар аралыгындагы Кыргызстандагы Массалык маалымдоо каражаттарынын ишмердүүлүгү жана анын саясий жашоодогу орду жөнүндө Б. А. Досалиева [259], М. М. Мырзагулов [268]., ж.б. илимий иштерди жана макалалары жазышкан.

Коомдук саясий турмуштун өнүгүшүнө саясий элитанын таасири чоң. Саясий элита өнүктүрүүнүн максаттарын жана келечегин калыптандырат, стратегиялык маанилүү чечимдерди кабыл алат жана аларды жүзөгө ашыруу үчүн мамлекеттик бийликтин ресурстарын колдонот. Эгемен Кыргыз Республикасындагы саясий элитанын калыптанышы, анын коомдук саясий турмуштагы орду жөнүндө “Саясий элита: коомдогу бедели, социологиясы” аттуу 516 беттен турган К. Исаев, Б. Сейитбаевдин эмгеги жарык көргөн. Окумуштуулар 1991 – 2005 жылдар аралыгындагы саясий элитанын калыптанышын төмөндөгүдөй мезгилдерге бөлүшкөн:

1. Азаттыктагы Кыргызстан жана анын саясий элитасынын калыптанышы;
2. Кош палаталуу парламент жана өлкөбүздөгү саясий элитанын бедели – 2000 – 2005- жылдар;

3. Үй – бүлөлүк кландык башкаруу мезгилиндеги саясий элитанын беделі – 2005- 2005 – жылдар.[163. 10 б.]

К. Исаев “Элитанын, анын лидерлеринин калк арасындагы беделі өйдө – ылдый болуп турушу толук мыйзамдуу көрүнүш экендигин турмуш да, изилдөөлүк тажрыйба да толук көрсөттү. Тилекке каршы, мындай көрүнүштү лидерлер өтө чычалоо менен кабылдап, изилдөөчүлөргө каршы ар кандай агрессиялык чараларды уюштурушат экен. Мисалы, Кыргызстан азаттыкка аттанган XX кылымдын 90 – жылдарынан башында Республиканын мурунку Президенти А. Акаевдин беделі эң жогорку болгону түшүнүктүү эле. Бирок, 1994 – 1995 - жылдардан баштап Республиканын экономикалык – социалдык абалы төмөндөп, коомдук менчикти өздөштүрүүгө адилетсиздик күчөп бараткан учурда Президенттин беделі төмөндөй баштады. Анын беделинин чен – өлчөмү тизмеде 3 орунга, андан кийин 13 орунга түшүп кетти. Мына ошондон баштап, Президенттин администрациясынын жетекчиси тарабынан мага каршы репрессия уюштуруу күчөдү “ жашоо ашыкча болуудабы?”, “балдарыңдын тагдырын ойлобойсуңбу?” деген сыяктуу кордуктоо жана эскертүүлөр болду” [163.6 б.] деп эскерет.

Кыргызстанда жарандын бирдиктүү маданиятын калыптандырууга регионализм – (түндүк түштүк болуп бөлүнүү), трайбализм (уруу-урууларга бөлүнүү) таасир тйгизгендиги талашсыз. Тарыхчы А. Б. Болпонова 2015 – жылы илмий эмгегинде кыргыз коомундагы саясий процесстердин кландык системасынын тарыхын жана эволюциясын талдоого алган жана төмөндөгүдөй жыйынтыктарды чыгарган:

- XIX – XXI кылымдардын ичинде совет мамлектинен кийин кыргыздардын кландык мамилелери традициялык кландан саясий-үй-бүлөлүк кланга кубулуп кеткен;
- уруучулдук өздүк таанымы көп кылымдар бою коомдук консолидацияга айланып, көчмөн этносторду сактап келген;
- кыргыздардын кландык системасы өлкөбүздүн мамлекеттик системасына өз таасирин тийгизип келет, ички саясатын аныктап келет;

- мамлекеттин ички процесстери активдешкен периоддо кландык система дагы активдешет.

Окумуштуу мамлекеттик башкаруу жана кадр маселелеринде кландык бөлүнүүгө жол берилбеши керектигин белгилеген. [254]

Шайлоолор – элдик суверендүүлүктү ишке ашыруунун, коомдук пикирди калыптандыруунун жана мамлекеттик механизмдин туруктуулугун жана натыйжалуулугун камсыз кылуучу негизги курал. Жарандар шайлоого катышуу аркылуу саясий тутумдун институттарын түзүп берет. Шайлоо жол – жобосунун өнүгүү жана өткөрүү деңгээлине өлкөнүн социалдык – экономикалык абалы, партиялык тутумдун өзгөчөлүктөрү ошондой эле башкаруу формасы таасирин тийгизет. Эгемен Кыргыз Республикасынын шайлоо системасын, шайлоонун жүрүү процесстерин окумуштуулар: М. Д. Джумабаев [258], А. Э. Эсенбаев изилдеген. “Институты выборов в условиях трансформации политической системы в Кыргызстане” аттуу илимий эмгегинде Эсенбаев А. Э. шайлоо институтундагы "активдүү шайлоо укугу" жана "пассивдүү шайлоо укугу" түшүнүктөрүн ачып берүү менен пропорционалдык шайлоо тутумуна өтүү трайбализм маселесин жеңүүгө жардам берерин белгилеген. [284]

25-июнь 2002-жылы Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйыны "Кыргыз Республикасынын Омбудсмени (Акыйкатчысы) жөнүндө" мыйзамды кабыл алып, ошол эле жылдын 31-июлунда КР Президенти А.Акаев ага кол койгон. Кыргыз Республикасындагы Акыйкатчы институтунун укуктук жөнгө салуу жана иштөө тажрыйбасын окумуштуу Ч. У. Койчуманова “Становление Института омбудсмента в суверенном Кыргызстане: опыт, проблемы (2002 – 2012 гг.)” аттуу илимий эмгегинде талдоого алган. Ч. У. Койчуманова “Кыргызстанда омбудсмен институтун уюштурууну жана анын иштешин жөнгө салган мыйзам актылары омбудсменди дайындоо жана аны кызмат ордуна бошотуу жол-жобосунун жалпы принциптерин гана бекемдейт, алар парламенттин ички ченемдик актылары менен толук регламенттелген, бул

Омбудсмендин көз карандысыздыгы жана саясий бейтараптуулук принциптерин ишке ашырууга жетиштүү өбөлгө түзбөйт” [263] деп белгилеген

Аскар Акаев өзүнүн башкаруусунун алгачкы жылдарында расмий түрдө жарандык коомдук уюмдарды түзүү демилгесин колдогон. Кыргыз республикасындагы жарандык коомдун ишмердүүлүгү жана анын коомдук саясий турмуштагы орду жөнүндө Б. Акаеванын, А. К. Бектанованын, У. К. Чиналиевдин эмгектеринде чагылдырылган. “2005 - жылдын мартында Кыргызстанда бийликти күч менен басып алуусу ачыктан-ачык антидемократиялык жана конституциянын мыйзамдарына карышы келерин, ал эми жарандык коом моралдык жана этикалык жоготууларга, коомдогу беделин жоготууга алып келген” деп илимий ишинде Б. Акаева белгилеген. [246]

Эгемен мамлекеттин негизги принциптеринин бири – мамлекеттин аймагынын коопсуздугун жана мамлекеттик чек араны так белгиленген сызыгын тийиштүү деңгээлде камсыз кылуу. Кыргызстандын азыркы чек аралары 1920 – 1930- жылдардагы улуттук аймактык бөлүштүрүнүн негизинде аныкталган. Постсоветтик мезгилде жаңы түзүлгөн мамлекеттер декларативдүү түрдө чек араларды тааныганы менен иш жүзүндө бири – бирине аймактык дооматтарды айта башташкан. Бул кырдаал Кыргызстандын коңшу республикалар менен мамилесине терс таасирин тийгизет жана мамлекеттик чек араны кайтарууну күчөтүүнү талап кылат. Азыркы кезде Борбордук Азиянын чек ара маселеси көптөгөн окумуштуулар тарабынын изилденген. Бирок ошол эле учурда ар бир республиканын изилдөөчүлөрү аларды өз мамлекетинин саясаты жана идеологиясынын контекстинде изилдешет. Кыргыз Республикасынын чек ара темасынын үстүндө Н. А. Сатылганова, М. А. Эсенбаев ж.б илимий жактан изилдешкен. Н. А. Сатылганова Кыргызстандын постсоветтик мезгилиндеги чек ара көйгөйлөрүн изилдеген.[276] Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын укуктук жактан жөнгө салуу маселесин М. А.Эсенбаев тадап чыккан. Ал Кыргыз Республикасынын мамлекеттик чек арасын укуктук жактан жөнгө салууда төмөнкү кемчиликтерди белгилейт: “айрым укуктук актылар конституцияга жана

мыйзамдарга каршы келет, чек ара коопсуздугун камсыз кылуунун бардык чөйрөсүн камтыган мыйзамдар жок, мыйзам чыгаруу ишинде мамлекеттик чек аранын экономикалык функцияларына тийиштүү көңүл бурулбайт, чек ара коопсуздугун камсыз кылуу системасы фрагменттүү мүнөзгө ээ, көптөгөн укуктук актылар декларативдик мүнөздө болгон”. [285]

Эгемен Кыргыз Республикасынын коомдук саясий турмушун иликтөөдө мамлекеттин чек ара маселеси анын саясатка тийгизген таасири негизги орунда болгон. Себеби мамлекет саясий тутумдун негизги элементи жана анын тышкы функцияларынын бири улуттук коопсуздукту камсыз кылуу. 1999-жылдын август айында Зардалы тоолорунда өзбек, тажик жана араб тилдеринде сүйлөгөн куралчандар пайда болот. Ал учурда Кыргызстандын армиясы курал-жарак менен жетиштүү камсыз эмес эле. Баткен окуясы республиканын коргонуу жөндөмдүүлүгүн арттыруу маселесинин зарылдыгын көрсөткөн. Өзбекстан ислам кыймылы Зардалынын 3 айылын басып алат. Кыргыз чалгынчылары экстремисттик топтун мүчөлөрү Афганистанда, Тажикстанда согуштук даярдыктан өтүшкөнүн аныкташат. 1999 – 2000- жылдары Өзбекистан Ислам кыймылынын согушкерлеринин басып киришинин себептерине анализ жүргүзүү үчүн тарых илимдеринин доктору Б. К. Абытовдун, В. И. Маслов, Б. Бабажанов жазган илимий макалалары колдонулду. Терроризмге каршы ишмердүүлүктүн ар кандай аспектилеринин натыйжалуулугун жогорулатуу жана бул жааттагы кызматташуу маселелери илимий адабияттарда изилдөө объектисине айланды.

2005-жылдагы окуялардын өбөлгөсү болуп, 2002-жылдын 17- март айындагы Аксы окуясы болгон. Диссертацияны жазууда Аксы окуясы боюнча жазылган эмгектер колдонулган. 2010 жылы Азимбек Бекназаровдун 518 беттен турган “Аксы ыйы – улут кайгысы” аттуу китеби жарык көрөт. Китепте Аксы окуясынын чыгуу себептери, кимдер катышты, жерди Кытайга кантип өткөрүп беришти деген суроонун тарыхы баяндалган. Автор китепти жазууда парламенттин жана Өкмөттүн жыйындарынын стенограммаларын колдонгон.

2002-жылдагы Аксы окуясы жана анын келип чыгышы, жүрүшү, жыйынтыгы жөнүндөгү маалыматтырды илимий изилдөө объектисине Н. Б. Сүйналиева алган. Автор “ 2002 – жылдагы Аксы окуясы: булактар жана изилдөө ыкмалары” деген аталышындагы диссертациясында окуянын келип чыгуусуна түрткү болгон себептер катары төмөндөгүлөрдү белгилеген: “конституциялык өзгөрүүлөр, саясий элитанын бийлик үчүн тирешин, чек ара маселеси, жергиликтүү бийлик өкүлдөрүнүн чабалдыгы жана борборго окуяга тийиштүү маалыматтарды өз учурунда жеткирбегендиги, окуянын андан ары уланышына бийликтин кайдыгер мамилеси жана оперативдүү чечимдерди кабыл албагандыгы, жарандык сектордун иш-аракеттеринин активдешүүсүн”. [278]

2005 -жылдын 24-мартта болгон элдик толкундоолор жана бийликтин алмашышы бул коомдогу саясий туруксуздуктун пайда болушунан келип чыккан. Өлкөбүздүн эгемендик жылдарынын тарыхында 2005-жылдагы март окуясынын орду чоң. Ошол эле учурда аталган окуяга карата калың коомчулукта азыркы мезгилге чейин бир беткей көз караш жана ой-пикир калыптанып бүтө элек. 2005 - жылдын 24- марттагы окуяга арналып жазылган илимий иштер, китептер, макалалар талдоого алынды.

2006 – жылы “Кыргызстан: Элдик революция, 24 – март 2005 – Народная революция” деген 416 беттен турган жыйнак жарык көргөн. Жыйнак төрт бөлүмдөн туруп, кыргыз, орус тилдеринде жазылган. Китепте авторлор 2005 – жылдын 24 – мартындагы окуяны “элдик революция” деп мүнөздөп, окуянын хронологиясын, өрчүү процессин, социалдык базасын кимдер түзгөндүгү жөнүндө маалыматтар берилген. [168]

Тарых илиминин доктору Александр Князевдин “Государственный переворот 24 - марта 2005 г. в Киргизии” атуу китеби жарыкка чыккан. Автор 2005-жылы мартта Кыргызстанда болгон мамлекеттик төңкөрүштүн ички жана тышкы себептерин изилдөө менен бийликти алмаштыруу технологияларын талдаган. Ал “революция өзү менен кошо кардиналдуу саясий, коомдогу экономикалык жана идеологиялык өзгөрүүлөргө алып келиш керек эле, бирок

Кыргызстанда акыркы бир жылда бийликтеги элитадан башка эч нерсе өзгөргөн жок” [174] деп белгилеген

Мамлекеттин саясий багыты канчалык өзгөрсө, тарых илиминин мазмуну ошончолук интенсивдүү өзгөрөт. Адамзаттын тарыхы уникалдуу жана бүтпөгөн кубулуш, ошондуктан конкреттүү окуялар боюнча акыркы өкүм чыгаруу тарыхчы жана тарых илими үчүн өтө кыйын. Жыйынтыктап айтканда колдонулган адабияттар саясий процесстердин татаалдыгын жана ар түрдүүлүгүн чагылдырууга, алардын компоненттеринин ортосундагы байланышты орнотууга жана саясий окуялардын натыйжаларына ар кандай факторлордун таасир этүү денгээлин баалоого мүмкүндүк берет.

1.4. Чет өлкөлүк тарыхнаама

Чет элдик авторлордун эмгектерин талдоо коомдун саясий турмушундагы саясий процесстердин өнүгүшүн түшүнүү үчүн маанилүү булак болуп саналат. Дүйнө жүзүндөгү белгилүү окумуштуулар жана изилдөөчүлөр саясий процесстерди, башкаруу тутумдарын, коомдук кыймылдарды жана заманбап коомдор туш болгон көйгөйлөрдү талдап, уникалдуу жана терең түшүнүктөрдү беришет. Саясий Илимдер Академиясынын мүчөсү, профессор, философия илиминин доктору И. М. Чудинованын айтымында “Саясий жашоо – бул саясий ишмердүүлүктүн, саясий мамилелердин реалдуу процесси, социалдык жана жеке кызыкчылыктар менен шартталган. Аны канааттандыруу саясий бийликтин иштөө механизминде жана жүргүзүп жаткан саясатына байланыштуу”. [235] “Коомдун саясий жашоосу – бул жеке адамдардын, социалдык катмарлардын, топтордун, таптардын жана башка жамааттардын ишинин жыйындысы, ал аркылуу коомдун саясий тутумунун калыптанышы, өзгөрүшү саясий кызыкчылыктарды ишке ашыруу үчүн саясий бийликти уюштуруу жана пайдалануу максатында ишке ашат” деп философия илимдеринин доктору, профессор Б. И. Краснов жазган. [177] Илимий

категория катары саясий турмуш XX кылымдын экинчи жарымында талданып баштаган. “Саясий жашоо” түшүнүгүн илимий айлампага XX кылымдын 50-жж. ортосунда Дэвид Лэйн киргизген. Ал эми саясий турмушту, саясатты изилдөөнүн теориялык негиздери байыркы грек философу Сократтан башталат. Ал саясий турмушту айрым категориялардын тутумунда, өз көз караштарын жазуу жүзүндө билдирбесе дагы, оозеки сүйлөшүүлөрдүн башкача айтканда диалог жүргүзүүнүн негизинде талдоолорду жүргүзгөн. Сократтын айтымында, башкаруу иш-аракеттерин билимдүү, атайын даярдалган адамдар гана ийгиликтүү жүргүзө алышат. Байыркы грек ойчулдарын коомду өнүгүүсүндө “жакшы жашоого” кантип жетсе болот деген маселелер тынчсыздандырган. Коюлган максатка жетүү жолун Платон мамлекеттердин моделин түзүүнүн жардамы менен чечүүгө аракет кылган. Ал идеалдуу мамлекетти – тандалган ойчулдардын акыйкаттуу башкаруусу катары сүрөттөгөн. “Саясат” деген эмгегинде Аристотель коомдун өнүгүүсү социалдык факторлордун мазмунуна жараша болот деген ойлорун калтырган. Саясий турмуштун өнүгүүсү боюнча терең ойлорду байыркы грек материализминин эң ири өкүлү Демокрит айткан. Демокрит боюнча, коом адамдын акыл-эсинин, жөндөмүнүн натыйжасы. Коомдук турмуштун маанилүү шарты эмгек бөлүштүрүү болуп саналат деген ойлорун айткан. Кийинчерээк коомдун саясий чөйрөсүндөгү маселелер Гоббс, Локк, Руссо, Монтескье окууларында өзөктүү орунду ээлеген. Атактуу француз философу Шарль Монтескье “Мыйзамдардын руху жөнүндө”(1748) аттуу атактуу очеркинде жаратылыштын саясатка тийгизген таасирине көп көңүл бурган. Шарль Луи Монтескье (1689–1755) бийликти бөлүштүрүү доктринасын иштеп чыккан жана географиялык детерминизм мектебинин негиздөөчүлөрүнүн бири. Монтескье өзүнүн эмгегинде мыйзам чыгаруу жана аткаруу бийлиги бир адамдын колуна бириге турган болсо, эркиндик жөнүндө сөз кылуу мүмкүн эместигине токтолгон. Жан Боден жана Монтескьенин географиялык детерминизм теориясы боюнча башкаруу формалары түздөн-түз географиялык факторлор менен аныкталат, эгер мамлекет эбегейсиз чоңдукка ээ болсо, анда монархия керек, эгер мамлекет чоң болбосо, анда демократия

болушу керек. Саясий чөйрөгө экономиканын тийгизген таасири XIX кылымдын башынан тартып саясатчы, экономисттердин изилдөө объектисине айланган. Белгилүү экономисттер Адам Смит, Дэвид Рикардо, Джон Стюарт Милль экономикалык жана саясий дүйнөнү бири – биринен бөлөк элестеткен эмес. Экономика боюнча Нобель сыйлыгынын лауреаты Дж. Стиглиц “Биз эмне жеп, эмне ичкенибиз мамлекет тарабынан жөнгө салынат. Ал эми кайсы жерде жана кандай шартта жашашыбыз мамлекеттик кызматтар тарабынан жөнгө салынат” деген жыйынтык чыгарган. [215. 11 б.]

Коомдун саясий чөйрөсүнө таасир эткен факторлорду талдоодо тарыхчы, окумуштуу Л. Н. Гумилёвдун эмгектери актуалдуу бойдон калууда. Ал пассинардуулуктун жаралышын талдоо менен пассинардык теорияны көтөрүп чыккан. Пассинарлар коомдук кыймылдын активдүү катышуучулары, новаторлор, жаратуучулар. "Пассинардык түшүнүгүн Лев Николаевич өзүнүн" Этногенез жана жердин биосферасы" аттуу эмгегинде караган. Ал пассинардуулуктун жарылышына күндүн же космостук нурлардын энергиясы, кыскасы Аалам таасир этет деп эсептеген. Бул энергия жер бетиндеги белгилүү бир жерге түшөт жана ал жерде жашаган этностор пассинардыкка айланат. Эгер гумилевдук аныктамага кайрылсак, пассинардуулук жылдыздардын, жаратылыштын жана тарыхтын табигый толкундоолорунун таасири астында кайталануучу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Гумилевдун теориясы азыркы учурду реалдуу баалоого жана пассинардуулуктун динамикасына таянып коомдун өнүгүү тенденциясын болжолдоого мүмкүндүк берет.

Саясий түшүнүктөрдүн жана теориялардын актуалдуулугу азыркы коомдун андан аркы саясий ишмердүүлүгү үчүн, анын мамлекет менен өз ара аракеттенүүсү үчүн өнүгүүнү камсыз кылат. 1989-жылы Фрэнсис Фукуяманын "Тарыхтын аягы" аттуу китеби жарык көрөт. Ал эмгегинде жаңы дүйнөнүн тартибинин принциптери жана өзгөчөлүктөрүн жазуу менен көптөгөн ызычууну жараткан. Бул учурда, Советтер Союзу дагы деле бар болчу, абстрактуу түрдө да аны качандыр бир күнү кулап түшөт деп ойлоо мүмкүн эмес эле. Бирок Фукуяма дал ушул окуянын болоорун жазуу менен илимий эмгеги

сенсацияга айланган. Фукуяманын идеялары дүйнөлүк тарыхтын өнүгүү жолун, натыйжаларын жана келечегин түшүндүрүү менен либерализмдин негизинде башкаруунун акыркы формасы келип чыгат деген жыйынтыктарды чыгарат. 1993 – жылы Фрэнсис Фукуяманын замандашы, агайы Хантингтондун "Цивилизациялардын кагылышуусу" атуу китеби жарык көрөт. Хантингтон "кансыз согуш" аяктагандан кийинки мезгилде глобалдык саясаттын табияты жөнүндө ар кандай теорияларды изилдөөдөн баштаган. Окумуштуунун айтымында, 21-кылымда жалпы тил жана жашоо образы менен калыптанган түрдүү маданияттардын же цивилизациялардын өз ара аракеттенүүсү дүйнөлүк тартип үчүн чечүүчү мааниге ээ болот. Хантингтон дүйнөнү Батыш, Россия жетектеген славян-православ, Япония, буддист, индус, латынамерикалык африкалык, син (кытай) жана ислам деген сегиз цивилизацияны бөлүп карайт. Сэмюэл Хантингтон китебинде “Жаңы пайда болуп жаткан дүйнөдө чыр-чатактын негизги булагы идеология же экономика болбой калат деп ишенем. Адамзатты бөлүп турган эң маанилүү чектер жана конфликттердин басымдуу булактары маданият тарабынан аныкталат. Улут-мамлекет эл аралык иштерде башкы каарман бойдон кала берет, бирок глобалдык саясаттын эң маанилүү чыр-чатактары ар башка цивилизацияларга таандык улуттар менен топтордун ортосунда болот. Цивилизациялардын кагылышуусу дүйнөлүк саясаттын үстөмдүк кылуучу фактору болот. Цивилизациялардын ортосундагы жаракка сызыктары-бул келечектеги фронттор” [225] деп жазган. Америкалык саясат таануучу келечектеги согуштар өлкөлөр ортосунда эмес, маданияттар ортосунда болот жана Ислам экстремизми дүйнөдөгү тынчтыкка эң чоң коркунуч болот деп божомолдогон.

Саясий системанын теориясын биринчи жолу америкалык саясат таануучу Д. Истон толук иштеп чыккан. Анын теориясы боюнча саясий система бийликтин калыптанышы, ресурстарды жана баалуулуктарды бөлүштүрүүгө байланыштуу иштөө механизмдин карайт [166]. XX к. башында М. Вебер саясий ой – пикирге олуттуу салым кошкон. Вебер укуктук мамлекеттердеги бюрократиянын күчөшү, демократия менен бюрократиянын карама –

каршылыгына алып келерин белгилеген [220]. Ал эми америкалык социолог Т. Парсонс коом экономикалык, саясий, социалдык жана руханий төрт подсистема катары өз ара аракеттенип коомдун ишмердүүлүгүн камсыз кылат деген теориясы негиздейт.

Азыркы мезгилде коомдук саясий турмуштун өнүгүшүн изилдеп түшүнүүдө модернизация теориясын колдонгондор арбын. Саясий модернизация деп салттуу саясий системадан заманбап саясий системага өтүү катары түшүндүрүлөт (индустриалдык жана постиндустриалдык). Көптөгөн окумуштуулар модернизация теориясын вестернизация катары кабыл алууда. Башкача айтканда бир катар өлкөлөрдүн социалдык – маданий өзгөчөлүктөрүн эске албай туруп Батыштын институттарынын тажрыйбасын механикалык түрдө көчүрүү катары эсептешкен. 2000-жылдын башында модернизация теориясын колдонгондор коомдук саясий турмуштун өнүгүүсүн изилдөөдө конкреттүү улуттук, тарыхый шарттарын эске алуу менен жүргүзүүдө. Саясий модернизация (жаңылануу) концессиясын иштеп чыгууда чоң роль ойногон окумуштуулар: Г. Алмонд, Л. Биндер, Р. Даль, С. Хантингтон ж.б. Саясат таанучулар Г. Алмонд, Р. Даль саясий системанын модернизациясынын ийгиликтүү болушу элдин өкүлчүлүктүү демократия институттарынын ишине кеңири тартуу жана саясий элитанын эркин атаандаштыгына шарт түзүү менен ишке ашат деп белгилейт [148]. Ал эми америкалык саясатчы Р.Даль полиархия теориясы деп аталган демократиянын жаңы концепциясын иштеп чыккан. Полиархия ой-пикири - бул саясий түзүлүштүн мүдөөсүнүн жаңы негизделиши. Полиархия «оппозицияга, өкмөттүн иш-аракеттерине каршы тургандарга карата катуу чыдамдуулуктун, ошондой эле өкмөттүн жүрүш-турушуна таасир этүүгө катышуунун жана ар кандай расмий адамдарды тынчтык жолу менен кызматтан кетируүгө кенен мүмкүнчүлүктөрдүн бар экендигин» шарттайт. [147]

КМШ мамлекеттериндеги коомдук – саясий турмуштун өнүгүү көйгөйлөрү дүйнөнүн саясат таануучуларынын, тарыхчылардын, социолог, философторунун көңүл чордонунда турат. Дээрлик бардык КМШ өлкөлөрүндө анын ичинде Кыргызстанда да саясий демократиянын жана мыйзамдуулуктун

принциптери конституцияларда чагылдырылган. Демократиянын Улуттук фондунун директору Марк Платтнердин айтымында, постсоветтик мейкиндиктеги мамлекеттерде демократиялык процесстерге баа берүү барган сайын кыйын болуп жатат. Көпчүлүк КМШ өлкөлөрүндө Батыш демократиясынын институттары ишке кирген. Бирок бул демократиялык институттар авторитардык мүнөзгө ээ. Ал эми саясат таануучу Андреас Умланд “Токсонунчу жылдары СССРден чыккан өлкөлөрдө жаңы демократиялык институттар ийгиликтүү өнүгөт деп күткөнбүз. Акыркы жылдары КМШ өлкөлөрүндө тескеринче болуп жатат” [128] деп айткан. .

Авторитаризм саясий атаандаштыктын элементтери менен “авторитардык” демократиянын мисалы катары кароого болот. Бирок, ал чыныгы толук демократия же толук автократтык да мүнөзгө ээ эмес. Мындай баа Гарвард университетинин профессору Стивен Левицкий жана Торонто университетинин саясат таанучусу Лукан Вей тарабынан “Авторитаризм жана саясий атаандаштык: Кансыз согуштан кийинки гибридик режимдер” (Competitive Authoritarianism: Hybrid Regimes after the Cold War) китебинин бет ачарында берилди. Стивен Ливицкийдин айтымында, жарандык укуктар тепселенген бирок ошол эле учурда атаандаштык менен болгон шайлоолор мүнөздүү. Китептин автору бул саясий режимдин өзгөчө түрү, аны демократияга өтүү деп түшүнбөшүбүз керек. Бул саясий режимдер үчүн демократиясы жок деле көп убакыт ичинде жашоосун уланта берет [106]. Авторлор эл аралык коомчулуктун мамлекеттеги ички саясий тең салмактуулукка тийгизген таасирлерин да талдап чыгышкан. Гибридик режимдердин теориясы, өз маани – маңызында, мындай режимдерди толук демократиялаштыруунун жолдорун сунуш кылбайт, болгону ачык – айкын көрүнүштөрдү гана сүрөттөйт.

Азыркы мезгилде авторитардык режимди азчылыктын кызыкчылыгын билдирүүчү каражат катары каралбаш керек деген теориялар да бар. Авторитардык режимде бийлик бир адамдын колуна топтолуу менен өнүгүүнүн стратегиялык багытын ишке ашыруу эффективдүү болот деген

негиздер бар. Башкача айтканда туруктуу экономикалык жана социалдык эффективдүү өнүгүүнүн негизинде гана демократиялык баалуулуктарды калыптандырса болот деген теориялар. Алар авторитардык бийликтин негизинде өнүккөн мамлекеттердин мисалына Түштүк Кореяны, Сингапур, Тайванды айтышат. Черчилль: “Демократия – бул жийиркеничтүү башкаруу формасы, бирок адамзат азырынча андан жакшы нерсени ойлоп таба элек” деген сөздөрдү айткан. Ал эми идеалдуу саясий система жөнүндө талаш – тартыштар кылымдар бою уланып келе жатат. XX к. 2-жарымында демократияны элитардык, плюралисттик, партиципатордук жана полиархия деп түшүндүргөн багыттар пайда болгон.

Демократияны элитардык деп атоо башкаруучулардын аздыгынан (элитадан) келип чыккан. Элдин баркы шайлоолорго катышуу, элитаны жаңыртып, алмаштырып туруу менен чектелген. Эл бийлиги шайланган элитанын бийлиги менен алмаштырылган. Демократиянын элитардык теориясын жактоочулар, анын ичинде И. Шумпетер (1883–1950), демократиянын маңызын атаандашуу аркылуу өткөн топтун бийликке жетишинен көргөн. Шумпетердин пикири боюнча эл түздөн-түз бийликке ээ боло албайт, ошондуктан демократияны эл бийлиги деп атоо туура эмес. Көпчүлүк саясатка даяр эместигинен жана иш билбестигинен улам жигердүү катыша албайт. Алар бардык саясий иштерди аткара тургандарды гана шайлап бериши керек. Шумпетердин демократиялык теориясында эл бийлиги шайланган элита бийлиги менен алмаштырылат.[110] Ал эми плюралисттик демократиянын маселелери боюнча классикалык эмгек катары А. Токвилдин «Америкадагы демократия» [125] аттуу эмгеги эсептелет. Плюралисттик демократиянын теориясынын авторлору коомдогу элдин эркинин бирдигинин бар экендигин жокко чыгарышат, анткени адамдар өз иш аракеттерин коомдук негиздерден эмес, жеке кызыкчылыктардан улам жасашат. Коом өз кызыкчылыктарын ишке ашырууга аракеттенген социалдык топтордун жыйындысы катары каралат. Саясий жүрүш артыкчылыктар менен жыргалчылыктарды бөлүштүрүүдө талашка түшкөн көптөгөн «кызыккан

топтордун» ортосундагы атаандаштык жана компромисс катары түшүндүрүлөт. Мамлекетке топтук кызыкчылыктарды макулдаштыруучу, оюн эрежелерин, мыйзамдарды сактоону камсыз кыла турган калыстын милдети ыйгарылат. Плюралисттик демократиянын башкы мүнөздөмөсү катары батыш саясатчылары эл өкүлдөрүнүн катышуусунда бийликтин өкүлдүк мекемелери аркылуу чечимдерди кабыл алуунун ачык мүнөзүн эсептешет.

Кыргызстандагы саясий режимдин теориялык аспектилери орусиялык саясат таануучулардын, тарыхчылардын илимий эмгектеринде дагы иштелип чыккан. “Супер президенттик республика – авторитардык бийликти уюштуруу формасы. Мындай мамлекеттердеги президенттер бийликтин үч бутагына тең үстөмдүк кылышат” деп Д. М. Худoley [228] илимий макаласында белгилеген. Ал эми Гаджи – Заде Эльнур Ахлиман илимий изилдөөсүндө КМШга кирген Кыргызстан, Казахстан, Белоруссия мамлекеттеринде суперпрезиденттик бийлик орногонун жазган [255]. Саясий системаны, мамлекеттин башкаруу формасын талдаган окумуштуулардын катарын Хуан Линц толуктай. Башкаруунун мыкты формасы жөнүндө талкуудагы жаңы "бурулуш" 1990-жылы Хуан Линц "президентализмдин коркунучтары" деген мүнөздүү аталыштагы макала чыгарганда пайда болгон. Президентализмдин коркунучтарына Х. Линц бардык жарандар үчүн лидер болгон мамлекет башчысынын бийлигинин символикасы менен анын ыйгарым укуктарынын аткарылышынын ортосундагы карама-каршылыкты белгилеп. Линц "президенттин да, парламенттин да легитимдүүлүгү бар: анда шайлоочулардын колдоосу жагынан кайсынысы легитимдүү экени түшүнүксүз. Чыр-чатак сөзсүз болот, анткени эки тарап тең бийликти ачык атаандаштыктын негизинде элдик добуш берүү аркылуу алышкан" [186] деп жыйынтыктайт.

КМШга кирген өлкөлөрдүн саясий өнүгүүсүн изилдеген белгилүү окумуштуулардын дагы бири – Генри Хейл. Ал президент менен элиталардын ортосундагы мамилелердин ички циклдүүлүгү аркылуу постсоветтик мейкиндиктеги режимдердин өзгөрүшүн түшүндүргөн “патроналдык президенттик” концепцияны сунуштайт. Генри Хейл “патроналдык

президенттик” дизайнды үч айырмалоочу элементтер менен мүнөздөйт. “Биринчиден, президенттик бийликти мамлекет башчысы үзгүлтүксүз түз шайлоонун натыйжасында алат, анда альтернативалуу добуш берүү мүмкүнчүлүгү бар. Экинчиден, мындай президент бийликтин башка бутактарына салыштырмалуу өтө чоң расмий ыйгарым укуктарга ээ. Акырында, президент мамлекеттик бийлик менен экономиканын кесилишиндеги "колдоочу-кардар" мамилесине негизделген расмий эмес ыйгарым укуктарга ээ. Башкача айтканда "жеңүүчү баарын алат" деген принцип менен курулган” [226] деген ойлорун айткан.

Россия Илимдер академиясынын академиги, юридика илимдеринин доктору, профессор Т. Я. Хабриеванын изилдөөлөрү постсоветтик мейкиндикте конституциялык реформалардын тажрыйбасын жалпылап талдоого арналган. Постсоветтик мейкиндикке кирген өлкөлөрдө жүргүзүлүп жаткан конституциялык реформаларды талдоо менен окумуштуу “бул өлкөлөрдө ички тарыхый, саясий, социалдык, экономикалык жана башка процесстердин өнүгүү мүнөзүнө жооп берген мамлекеттик түзүлүштүн эң ылайыктуу формасын издөө улантылып жатат” [224] деген тыянак чыгарган. Ал эми саясат таанчу В. А. Смирнов постсоветтик мейкиндикте саясий элиталарды изилдөөнү эки ыкма менен бөлүп караган: 1) конкреттүү саясий тарыхый шарттарда элиталардын иш-аракеттерин изилдөө 2) элитанын структуралык өзгөрүү процесстерин жана элита ичиндеги өз ара аракеттенүүнү талдоо. Окумуштуу “коммунисттик режимдердин кыйрашынан кийин элитанын ар тараптуу алмашуусу болгон эмес, көптөгөн мурдагы кадрлар "жаңы" коомдордун бийлик чөйрөлөрүндө өз позициясын сактап калышкан” [210] деген жыйынтык чыгарган.

Борбордук Азия мамлекеттериндеги азыркы ички саясий процесстерди талдоонун негизинде саясий илимдердин доктору Д. Б. Малышева “жалпысынан региондо постсоветтик транзит мезгили аяктады жана авторитардык болсо да, саясий стратегияны калыптандыруучу жаңы типтеги режимдер консолидацияланган” [215] деген тыянактарды чыгарган. Ал эми А.

Д. Воскресенский Казакстан, Тажикстан, Түркмөнстан, Өзбекстан, Азербайжан, Армения, Грузиядагы саясий режимдерди авторитардык улутчулдук, ал эми Кыргызстандагы саясий режимди туруксуз демократия катары мүнөздөйт.[139]

Кыргызстандагы 2005 – жылдагы конституциялык реформаларды философия илимдеринин доктору Андрей Медушевский 2006 жылы талдоого алган. Ал Конституциялык реформаны үч этапка бөлүп караган жана төмөндөгүдөй жыйынтыктарды чыгарган: “Конституциялык реформа саясий күчтөрдүн консолидациясына алып келген жок. Компромисске келүүдөгү кыйынчылыктар конституциялык кризисти келишимдик жол менен чечүү мүмкүн эместигин көрсөттү. Кыргызстанда "күчтүү кол" режими орнойт же конституциялык революция болушу мүмкүн” [191] деп болжолдогон.

Коомдун саясий өнүгүүсү эволюциялык жана революциялык формада ишке ашырылышы мүмкүн. Революциялык жол саясий системанын алмашуусуна алып келет, эволюция мезгилинде коомдун саясий системасын түп-тамырынан бери өзгөртпөгөн сандык өзгөрүүлөрдүн топтолушу жүрөт. “Демократия аралында” болгон 2005 – жылдын 24 – мартындагы окуяны кээ бир саясатчылар түстүү революциянын болушу менен мүнөздөшкөн. “Түстүү революция” – бул салыштырмалуу жаңы түшүнүк. Түстүү революция көбүнчө бир катар Чыгыш Европа өлкөлөрүндө аскердик катышуусуз калк нааразычылык акцияларын массалык көчөгө чыгуу менен саясий режимди алмаштырылышын айтышкан. Түстүү революция болгон өлкөлөрдө башкарылуучу демократиянын режими кадимки демократия менен алмаштырылган. Кээ бир өлкөлөрдө башкаруучу элитанын алмашуусу дагы болгон. Бирок бардык эле жарандар учурдагы оор көйгөйлөргө карабастан, бийлик алмаштыруу үчүн радикалдуу кадамдарга, митингдерге чыга бербейт. Ошондуктан революцияны уюштуруучулар финансылык жактан камсыз кылуу менен туруктуу күчтөрдү жана инфраструктураны түзөт. Бул процесстерде маалыматтык жана психологиялык иш – аракеттер кеңири колдонулат [146]. “Түстүү революцияларды” ресурстук жактан каржылаган мекеме катары

“Чыгыш Европа Демократиялык Борборун” (WschodnioEuropejskie Centrum Demokratyczne, WECD), Дж. Сорос тарабынан каржыланган “Ачык коом” уюму, “Эл аралык республикалык” жана “Элдик демократиялык институттар каржылайт деген божомолдор бар [217]. Изилдөөчүлөрдүн бардыгы дээрлик бир добуштан Грузиядагы “Роза революциясын” (2003-ж.), Украинадагы “Оранжевая революция” (2004 ж.) “Түстүү революцияга” кирет дешет. 2005-ж. 24- мартта Кыргызстанда дагы “Түстүү революция” болгон деп айткан Россиялык саясат таануучулардагы бар. Түстүү революция концепциясын 1973-ж. америкалык Джин Шарп өзүнүн “Зордук – зомбулуксуз саясаттын аракеттери” [0] аттуу китебинде негиздеген. Эксперттердин айтымында, түстүү революциялар алсыз саясий бийлик сөз эркиндиги менен айкалышкан өлкөлөрдө гана ийгиликтүү ишке ашат. Окуялардын өнүгүшүнүн негизги айрымалоочу белгиси, бардык түстүү революциялар шайлоодон кийин болот. “Түстүү революция” өзүнүн тушунүгүндө классикалык революцияларга кирбейт. Бул революцияларды “Гибриддик согуштар” деп аталган көрүнүш менен да байланыштырат. “Гибриддик согуш” – бул кол салуучу классикалык аскердик баскынчылыкка барбайт, тымызын операцияларды, диверсияны, кибер согушту айкалыштырып колдонуп, душмандын аймагында иштеп жаткан козголоочуларды колдонгон душмандык иш – аракеттердин түрү [106]. Технологиялар ар башка болсо дагы, гибриддик согуштар илгертен бери эле белгилүү болуп келген. Башында “гибрид” деген сөз саясий уюмдарга карата колдонулган. “Гибриддик согуш” - бул АКШда XX к. аягында кадимки согушту, козголоңду жана белгилүү бир мамлекетке каршы маалыматтык согушту айкалыштырган стратегияны сүрөттөө үчүн сунуш кылынган термин. Борбордук Азиянын аймагында АКШ, Кытай жана Россиянын геополитикалык кызыкчылыктарынын кагылышуусун пайда кылып жатканын бардыгыбыз билебиз.

Диссертациянын бул бөлүмүндө саясий система, идеология, саясий турмуш, саясий режим боюнча изилдөө жүргүзгөн чет өлкөлүк жана дүйнөлүк классикага айланган окумуштуулардын илимий эмгектери талдоого алынды.

Талдоого алынган эмгектер саясий системалардын жана идеологиялардын өнүгүшүн, ошондой эле саясий динамиканын өзгөрүшүн түшүнүүгө жардам берди.

II БАП. ИЗИЛДӨӨНҮН МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА БУЛАКТЫК БАЗАСЫ

2.1. Изилдөөнүн объекти, предмети жана методдору

Рыноктук мамилелердин жана демократиянын калыптанышы, коомдун бардык чөйрөлөрүндөгү өзгөрүүлөр тарыхый ой жүгүртүүнүн өзгөрүүсүнө, тарыхты изилдөөдө жаңы методдорду колдонууга алып келди. Изилденип жаткан мезгилди изилдөөдө системалуулук, объективдүүлүк, историзм сыяктуу принциптери сакталды. Бул принциптер тарыхый фактыларды уюштурууга, талдоого жана аларды объективдүү түрдө көрсөтүүгө жардам берди. Ишеничтүү методдорду колдонуу оң жыйынтыктарга тез жетүүгө түрткү болот. Метод кеңири мааниде – “жол”, субъектинин ар кандай формадагы ишмердүүлүгүнүн жолу. Белгилүү орус физиологу И.П. Павлов дайыма белгилеген: «метод изилдөөнүн тагдырын колунда кармайт». «Методдон, аракеттин жолунан баардык изилдөө көз каранды. Баардык иш жакшы методдо. Жакшы метод менен өтө таланттуу эмес адам көп нерсени жасай алат». [200]

Колдонуу чөйрөсүнө жана жалпы даражасына карата методдор төмөндөгүдөй бөлүнүшөт:

- Жалпы философиялык методдор
- Жалпы илимий методдор
- Атайын методдор – конкреттүү илимдер, илимий таанып билүүнүн областары үчүн колдонулган методдор.

Кыргыз республикасынын коомдук – саясий турмушунун өнүгүүсүн изилдөөдө *эмприкалык метод колдонулду*. Бул метод аркылуу фактылар чогултулду. Фактылар бул аныктыгы күмөн туудурбаган, ынанымдуу далилдер менен тастыкталган расмий документтердеги маалыматтар. Алгачкы эмпиризм методологиялык концепциясын териялык жактан биринчилерден болуп Ф. Бэкондун окуусунда берилген. Эгемен КРнын коомдук-саясий турмушун илимий жактан иликтеп жазууда архивдик материалдар, нормативдик

документтер, статистикалык, документтер колдонулду. Эмпирикалык материалдарды жыйынтыктоого жана анын негизинде жалпы тарыхый мыйзам ченемдүүлүктү бекемдөөгө, тарыхый окуяларды ар тарабынан толук чагылдырууга *тарыхый методду* колдонулду Изилдөөнүн тарыхый методу тарыхый процесстин жүрүшүн, фактыларды иретке келтирүүгө, трансформация процесстин түшүндүрүүгө негиз болду.

Коомдук - саясий турмуштун өнүгүүсүндөгү окуялардын себебин аныктоо менен келечекте боло турган саясий системадагы өзгөрүүлөрдүн өнүгүшүнүн варианттарын кароого *тарыхый генетикалык метод* мүмкүндүк берди. Өлкөдөгү саясий процесстин стратегиялык багыттарын, саясий кризистин себептерин талдоодо генетикалык анализ методду колдонулду.

Тарыхый окуялардын маңызын, убактылуу өзгөрүшүн изилдөө үчүн *тарыхый - диахрондук* методду колдонулду. “Методы исторического исследования” аттуу илимий эмгектин автору И. Д. Ковальченко диахрондук ыкманы колдонуунун үчкө бөлүп карайт: сандык жана сапаттык; мезгилдештирүүнү түзүү; тарыхый системалардын динамикасынын мүнөздө [175] деп. Бул метод коомдук – саясий турмуштун өнүгүү динамикасын мүнөздөөдөгө, коомдун саясий чөйрөсүндөгү сапаттык өзгөрүүлөрдү бөлүп изилдөөдө негиз болду.

Өткөн тарыхый тажырыйбаны эске алуу менен анын негизинде мүмкүн болуучу окуялардын өнүгүшүн болжолдоого *актуалдаштыруу* методдун колдонуу мүмкүндүк берди. Ал эми синхрондук анализ методду ошол мезгилде болуп жаткан ар кандай кубулуштардын ортосундагы байланыштарды аныктоого мүмкүндүк берет. Бул метод КМШга кирген өлкөлөрдүн режимдерин салыштыруу менен Кыргызстандагы башкаруу режимин аныктоодо жардам берди.

Диссертациялык ишти жазууда *тарыхый-системалык метод* колдонулду. Бул метод өткөн тарыхты бирдиктүү тарыхый система катары изилдөө менен ички жана тышкы байланыштардын жана динамикалык өзгөрүүлөрдү (генезис) алардын функцияларын жана түзүмүн анализдөөдө колдонулду. Тарыхый-

системалык методду колдону негизинде саясий сиситема, мамлекеттин ички жана тышкы саясаты, конституция, бийлик бутактары, экономикалык чөйрө өз байланышта коомдук – саясий турмуштун өнүгүүсүнө таасир этери аныкталды.

Мурда же кийин болгон окшош окуялардын изилдөөдө *салыштырмалуу* (компаративисттик) *методу* колдонулду. Салыштырмалуу методу ар кандай саясий системалардагы окшош саясий кубулуштарды салыштыруу менен алектенет. Диссертацияда саясий режимди аныктоо үчүн демократиялык, авторитардык, тоталитардык режимдерге деталдуу талдоо жүргүзүлдү жана Кыргыз Республикасында 1991 – 2005 жылдары президенттик бийликти күчөтүү процесси болгон деген жыйынтыктарды чыгарууга негиз болду.

Мамлекеттик укук системасынын документалдык негизин талдоодо *саясий укуктук талдоо методду колдонулду*. Саясий укуктук талдоо ыкмасынын инструменталдык негизи катары нормативдик актылар, конституция, протоколдор, расмий билдирүүлөр, мыйзамдар болду. Бул метод ченемдик актылар жана документтердин жыйындысын анализге алуу менен саясий турмуштун өнүгүүсүн изилдөөдө теориялык гипотезаларды аныктаганга жардам берди.

Изилдөөнүн предмети жөнүндө маалымат алуу үчүн ачык суроолорду берүү менен маектешүү ыкмасы колдонулган. Изилдөөнүн сапатуулугу үчүн “Асаба” кыймылынын негиздөөчүсү тарых илимдеринин доктору Ормушов Асан Сулаймановичке суроолор менен кайрылдым. Суроолор партиянын түзүлүү тарыхы жана 1991 – 2005 жылдардагы саясий кырдаал жөнүндө болду.

Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик институттардын бардык спектрин, бийликтин бутактарга бөлүнүшүн жана алардын функционалдык милдетин талдоодо *саясий процесстерди изилдөөнүн институттук методу колдонулду*. Бул ыкма саясий системанын туруктуулугуна же туруксуздугуна кандай саясий шарттар өбөлгө түзөрүн түшүнүүгө жана саясий институттарды өркүндөтүү боюнча сунуштарды иштеп чыгууда колдонулду.

Кыргыз Республикасынын коомдук саясий турмушунун өнүгүүсүндө саясий субъекттерин башкача айтканда социалдык топтордун жана

инсандардын жүрүм – турумун изилдөөдө *бихевиористтик (жүрүм – турум) методу* колдонулду. Диссертациялык ишти жазууда бихевиористтик ыкма лидерлик жана массалык коммуникация саясий кыймылдардын калыптанышына жана өнүгүшүнө кандай таасир этерин талдоого жардам берди. Мисалга Кыргыз Республиканын Президенти А. Акаевдин, саясий партиянын лидерлеринин, Жогорку Кеңештин депутаттарынын ишмердүүлүгү талдоодо *бихевиористтик (жүрүм – турум) методу* колдонулду.

Баштапкы маалыматтарды чогултуу үчүн *документтерди талдоо* ыкмасы колдонулду. Документтерге анализ берүү менен өткөн окуялар жөнүндө маалымат алынды. Документтерди анализдөөдө *сапаттык* («проблемалык издөө», тематикалык жыйынтыктоо) жана *сандык* (контент-анализ) деп экиге бөлүк. Эгемен Кыргызстандын өнүгүү тарыхын ар кандай аспектиде изилдеген илимпоздордун, эксперттердин позициясын салыштыруу үчүн сапаттык изилдөөнү колдондук. Ал эми массалык маалымат каражаттарында чагылдырылган маалыматтарды чогултууда сандык анализдөө колдонулду. Кандайдыр-бир проблемалар боюнча адамдардын ой-пикирин билүү максатында *сурамжылоо методу* колдонулат. Диссертацияны жазууда биз социологдор тарабынан жүргүзгөн анкеталык сурамжылоолордун маалыматтарына таяндык. Бул маалыматтар элдин саясий процесстерге берген баасын, мамилесин аныктоого мүмкүндүк берди.

Коомдук – саясий турмуштун өнүгүүсүн изилдөөдө синергетикалык методду колдонууну мезгилдин талабы. Синергетика грек тилинен которгондо бириккен же бирдиктүү аракет деген маанини билдирет. *Синергетикалык методу* тарых илимине коомдук - саясий турмуштун өнүгүүсүндөгү өзүн-өзү уюштуруунун татаал механизмдерин изилдөөгө жардам берет. Синергетика түшүнүгүн 1971-жылы немис физиги Г. Хакен киргизген. Синергетика жаатындагы изилдөөлөр татаал динамикалык тутумдардагы өзүн-өзү уюштуруу процесстерин изилдөөгө байланыштуу. Башка сөз менен айтканда, синергетикалык ыкма изилдөөчүнү саясий процессти талдоодо анын курамдык бөлүктөрүн гана эмес, саясий эмес факторлордун саясатка тийгизген таасирин

да эске алууга милдеттендирет. Мисалга 1991 – жылы Кыргызстандын суверендүү мамлекет катары түзүлүү тарыхын изилдөө менен саясий системалардын өзгөрүп жаткан шарттарга кантип ыңгайлашарын жана кризистик кырдаалдарды жеңерин түшүнүүгө жардам берди. Өзүн-өзү уюштуруу жаңы саясий кыймылдардын калыптанышында, саясий коалициялардын өзгөрүшүндө көрүнүшү мүмкүн.

Синергетиканын негизги түшүнүктөрүнүн бири - "флуктуация" түшүнүгү. Флуктуация-бул тутумдагы кичинекей өзгөрүүлөр, анын жүрүм-турумунда сапаттык өзгөрүүлөргө алып келиши мүмкүн. Флуктуацияларды изилдөө саясий процесстердеги критикалык чекиттерди жана бурулуш чекиттерди аныктоого мүмкүндүк берет. Синергетиканын изилдөө объектиси сызыктуу эмес системалар. Сызыктуу эмес ойлоонун калыптануу зарылдыгы принциптеринин мазмунунда төмөндөгүлөрдү чагылдырат:

- көп варианттуулук эволюциялардын альтернативдүүлүгү;
- «адамга ылайыктуу» жолдордун аныкталышы;
- өнүгүү темпинин тездөө мүмкүнчүлүгү, сызыктуу эмес тез өсүү процессин демилгелөө;
- өнүгүүнүн кайталанбастыгы;
- ар бир инсандын макросоциалдык процесстерге таасири;
- дүйнөнүн бүтүндүгү жана эволюциясы;
- социалдык системаларга өнүгүүнүн жолдорун таңулоого жол бербестик;
- социалдык процесстердин аныксыздык менен туруксуздук жана бир катар башка учурларда, шарттарда өтүшү.

Тарыхтын сызыктуу эмес мыйзамдары - бул коом сыяктуу татаал макросистеманын жашоосунда белгилүү бир тартипти бекитүү. Тарыхый процесстин сызыктуу эмес (циклдик) модели түз сызыктуу маданий прогресс идеясын четке кагат жана тарыхтын бир кездеги маданий формаларга жаңы деңгээлде туруктуу кайтып келиши катары концептуалдаштырууну билдирет. Башкача айтканда коомдун бүткүл өнүгүү жолу бир чоң убакыт циклин түзгөн

ар кандай чоңдуктагы жабык циклдердин жыйындысы. Сызыктуу эмес мамиле ар кандай этностордун тагдырларынын өзгөчөлүгүн, уникалдуулугун баса белгилеп, тарыхты жайылтуунун циклдик жана сызыктуу эместигин негиздейт. Советтик жана россиялык тарыхчы, философ, этнолог, тарых философиясы, алгачкы коомдун тарыхы, билим теориясы боюнча адис Юрий Иванович Семенов дүйнөлүк тарыхтын оригиналдуу глобалдуу-формациялык (эстафеталык-стадиалдык) концепциясыны жараткан. Семеновдун концепциясына ылайык, бир дагы коом советтик тарых илими талап кылган бардык формациялардан өтүүгө милдеттүү эмес. Өзүнчө конкреттүү коомду белгилөө үчүн Ю. И. Семенов тарабынан "социалдык - тарыхый (социо-исторический) организм" деген термин сунушталган. Социалдык - тарыхый организм тарыхый процесстин негизги предмети болуп саналат деп негиздеген. Мындай түшүнүк байланыштарды гана эмес, "вертикалдык", диахрондук, башкача айтканда, тигил же бул коомдук-тарыхый организмдердин ар кандай өнүгүү этаптарынын ортосундагы байланыштарды, ошондой эле байланыш "горизонталдуу", синхрондуу, башкача айтканда, ошол эле учурда бар жана бири-бирине таасир эткен коомдук-тарыхый организмдердин ортосундагы байланыштарды эске алууну зарыл кылды. Синергетикалык концепцияга ылайык, тарых жөн гана окуялардын топтолушу эмес, эволюция процесси жана жаңы сапаттарга айлануу процесси. Бул чечмелөөдө тарыхый процесстер өзүн-өзү уюштуруу, сызыксыздык жана флуктуация (баштапкы формалар) принциптеринин негизинде өз ара аракеттенет.

Изилдөөнүн объектиси болгон Кыргыз Республикасынын 1991 – 2005-жылдардагы коомдук – саясий турмушунун өнүгүшү изилдөөдө үчүн колдонулган методдордун системасы чындыкты объективдүү таанып-билүүгө жардам берди.

2.2. Изилденүүчү маселенин булактык базасы

Диссертациялык изилдөөнүн маанилүү этабы булактарды талдоодон башталды. Тарыхый булактардын негизинде тарыхый чындык реконструкцияланат. Тарыхый булак - бул адамдын иш-аракетинин натыйжасы болгон жана адамзат коомунун өткөн тарыхы жөнүндө маалыматтарды алып жүрүүчү материалдык объект.

Булак таануу изилдөөсүндө И. Д. Ковальченко булак менен иштөөнүн негизги баскычтарын белгилеген:

- издөө, аныктоо
- булак таануу анализи (булактын илимий же булак таануу сыны);
- изилдөө методдорун иштеп чыгуу, булакта камтылган маалыматтарды иштеп чыгуу жана анализдөө [175]

Чогултулган маалыматтардын ишенимдүүлүгүн жана тактыгын баалоо менен баштапкы жана экинчи маанидеги булактар деп экиге бөлүндү. Негизги булактарга расмий документтер, статистикалык маалыматтар, мыйзамдар ж.б кирди. Экинчи булактарга тарыхый изилдөөлөр, илимий эмгектер, китептер сыяктуу баштапкы булактарды талдоого негизделген эмгектер кирди.

1991 – 2005 – жылдар аралыгындагы Эгемен Кыргызстандагы саясий система, саясий мамилелер саясий процесстер **изилдөөнүн предмети** болду. Эгемен Кыргыз Республикасынын коомдук – саясий турмушунун өнүгүү тарыхын изилдөөдө базалык тарыхый - маалымат булагы катры:

- ченемдик – укуктук актылар;
- статистикалык документтер;
- саясий-идеологиялык документтер;
- социологдор тарабынан жүргүзүлгөн сурамжылоонун жыйынтыктары;
- архивдик документтер.
- электрондук ресурстар колдонулду.

Мыйзамдар - коомдук мамилелерди жөнгө салуучу мыйзамдардын жана ченемдик укуктук актылардын жыйындысы. **Ченемдик укуктук** актылар төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнөт:

➤ Конституциялык мыйзам - Кыргыз Республикасынын Конституциясында белгиленген тартипте жана анда белгиленген маселелер боюнча Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши (мындан ары - Жогорку Кеңеш) тарабынан кабыл алынуучу ченемдик укуктук акт;

➤ Кодекс - бир тектүү коомдук мамилелерди системалуу жөнгө салууну камсыз кылуучу ченемдик укуктук акт. Мыйзам - белгиленген тартипте Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынуучу жана тиешелүү чөйрөдөгү абдан маанилүү коомдук мамилелерди жөнгө салуучу ченемдик укуктук акт.

➤ Кыргыз Республикасынын Президентинин жарлыгы - Кыргыз Республикасынын Президенти (мындан ары - Президент) чыгаруучу жана ушул Мыйзамда көрсөтүлгөн талаптарга ылайык келүүчү ченемдик укуктук акт;

➤ Жогорку Кеңештин токтому - Конституцияда Жогорку Кеңештин карамагына киргизилген маселелер боюнча Жогорку Кеңеш тарабынан кабыл алынуучу жана ушул Мыйзамда көрсөтүлгөн талаптарга ылайык келүүчү ченемдик укуктук акт;

➤ Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому - өзүнөн жогору юридикалык күчкө ээ болгон ченемдик укуктук актылардын негизинде жана аларды аткаруу үчүн Кыргыз Республикасынын Өкмөтү (мындан ары - Өкмөт) тарабынан кабыл алынуучу жана ушул Мыйзамда көрсөтүлгөн талаптарга ылайык келүүчү ченемдик укуктук акт;

➤ Кыргыз Республикасынын Улуттук банкынын токтому - өзүнөн жогору юридикалык күчкө ээ болгон ченемдик укуктук актылардын негизинде жана аларды аткаруу үчүн Кыргыз Республикасынын Улуттук банкы (мындан ары Улуттук банк) тарабынан өз компетенциясынын чектеринде кабыл алынуучу ченемдик укуктук акт;

➤ Кыргыз Республикасынын Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссиясынын токтому - өзүнөн жогору юридикалык

күчкө ээ болгон ченемдик укуктук актылардын негизинде жана аларды аткаруу үчүн Кыргыз Республикасынын Борбордук шайлоо комиссиясы (мындан ары - Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссия) тарабынан өз компетенциясынын чегинде кабыл алынуучу жана ушул мыйзамда көрсөтүлгөн талаптарга ылайык келүүчү ченемдик укуктук акт;

➤ Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органдарынын токтомдору - өздөрүнөн жогору юридикалык күчкө ээ болгон ченемдик укуктук актылардын негизинде жана аларды аткаруу үчүн жергиликтүү өз алдынча башкаруунун өкүлчүлүктүү органдары тарабынан өз компетенциясынын чегинде, жергиликтүү маанидеги маселелерди чечүү максатында кабыл алынуучу жана тиешелүү аймакта милдеттүү юридикалык күчкө ээ болуучу ченемдик укуктук актылар

Эгемендиктин алгачкы жылдарында батыштын классикалык демократиялык модели азиялык, тагыраак айтканда улуттук демократиянын моделине ыңгайлануу процесстерин изилдөөнүн негизинде жазылган эмгектерге таянып нормативдик документтер кабыл алынган. Аларга:

1. Кыргыз республикасынын Конституциясы 1993-ж. 5- май; [44]
2. Президентинин жарлыктары жана буйруктары;
3. Өкмөттүн токтомдору жана чечимдери;
4. “Коомдук бирикмелер жөнүндө” мыйзам [35];
5. “Саясий партиялар жөнүндө” Кыргыз Республикасынын мыйзамы; [24]
6. Шайлоо кодекстери (1999-ж. 12-июну) ж.б. атоого болот.

Ошондой эле бийлик институттарынын чечимдери, токтомдору, нормативдик мыйзамдар негиз болду.

Статистикалык маалыматтарга Кыргыз Республикасынын Борбордук шайлоо комиссиясынын, демографиялык жана социалдык-экономикалык статистика кызматтарынан алынган маалыматтар кирди. 1994 – жылы мамлекеттик агаенттик Кыргыз Республикасынын статистика комитети болуп уюшкан жана Республиканын Өкмөтүнүн курамынан чыккан. Статистика

комитети мамлекеттик жана саясаттык түзүмдөрүнөн көз карандысыз болуусуна алып келген. Ушул эле жылдын май айында статистикалык системасында жаңы структуралык өзгөрүүлөр болуп өтөт. 1994 – жылы 30 – майда “Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети жөнүндө” Жарлыка Кыргыз Республикасынын Президенти кол койгон, ага ылайык, Кыргыз Республикасынын Мамлекеттик статистика комитетине Кыргыз Республикасынын Улуттук статистика комитети статусу берилген. Жаңы статуска ылайык Улуттук статистика комитети бир гана республиканын Президентине отчет берет. Кыргыз Республикасынын статистикалык кызматынын көз карандысыздык статусун КМШ өлкөлөрүнүн арасынан биринчи алган. Улуттук статкомдун милдеттери төмөндөгүлөр болуп саналат:

- статистика жагындагы мамлекеттик саясатты ишке ашыруу;
- Кыргыз Республикасында жана анын региондорунда болуп жаткан массалык экономикалык, социалдык, демографиялык, экологиялык көрүнүштөр менен процесстер жөнүндө статистикалык маалыматты жыйноо, иштеп чыгуу, талдоо жана таратуу;
- расмий статистикалык маалыматтын аныктыгын, биримдигин, толуктугун жана өз учурунда берилишин камсыз кылуу;
- статистикалык маалыматты, анын булактарын жана түзүү методологиясын алуу мүмкүнчүлүгүн жана ачыктыгын камсыз кылуу;
- илимий жактан негизделген статистикалык методологияны иштеп чыгуу, өркүндөтүү жана ишке киргизүү;
- статистикалык байкоолорду жүргүзүү үчүн пайдаланылган техника-экономикалык жана социалдык маалыматты классификациялоонун жана коддоштуруунун бирдиктүү системасын иштеп чыгууну, өркүндөтүүнү жана ишке киргизүүнү камсыз кылуу;

КРнын Улуттук статистика комитети аймактык деңгээлде облустук (Баткен, Жалал-Абад, Нарын, Ысык-Көл, Талас, Ош жана Чүй облустук статистикалык башкармалыктары) башкармалыктары, Бишкек жана Ош шаардык мамлекеттик статистика башкармалыктары менен иш жүргүзөт.

Статистикалык маалыматтар тарыхчыларга тарыхый кубулуштардын сандык аспектилерин изилдөөгө жана талдоого мүмкүндүк берет, мисалы калк, экономика, социалдык топтор ж. б. Мисалга 1999-жылдагы мамлекеттик каттоонун материалдары өлкөнүн калкынын этникалык курамынын өзгөрүшү, калктын санынын өсүшү, калктын улуттук курамы жөнүндө маалымат берет.

Саясий-идеологиялык документтер саясий системаны түптөөдөгү баалуулуктарды негиздейт. Буларга:

1. “Кыргыз Республикасынын мамлекеттик эгемендиги жөнүндөгү” Декларация; [13]

2. Мамлекеттик көз карандысыздык жөнүндө Декларация. 1991-ж. 31-август [14];

3. саясий партиялардын, коомдук-саясий бирикмелердин программалары;

4. саясий лидерлердин программалык баяндамалары;

5. КРнын Президентинин элге кайрылуусу кирет.

Саясий идеологиялык документтер "коомдун туура тартиби жана ага кантип жетүүгө болот деген ишенимдердин жыйындысы" жөнүндө. Жөнөкөй сөз менен айтканда, саясий идеологиялык документтерде бир башкаруу органы бийликти кандайча бөлүштүрүшү керек жана аны канчалык деңгээлде туура колдонуу керектиги жазылат.

Декларация – конституциялык укуктагы тиешелүү мамлекеттин тагдыры үчүн өзгөчө зарыл маани берүү менен, салтанаттуу мүнөз күтүү максатын көздөгөн саясий-юридикалык актынын аталышы.

Конституциялык документтерде: мамлекеттин коомдук түзүлүшү; мамлекеттик бийлик системасы; саясий ишмердүүлүктүн жана коомдук бирикмелердин эркиндиги; бардык жарандардын абалынын жалпы негиздери, анын ичинде алардын жеке жана саясий эркиндиги бекитилет.

Саясий программа - саясий партиялардын ишмердүүлүгүнүн негизги жоболору менен максаттарынын кыскача же ийне-жибине чейин баяндалышы, коомдун жалпы аткара турган иш пландарынын жыйындысы.

Архив документи - аны идентификациялоого мүмкүндүк берүүчү реквизиттери бар, жарандар, коом жана мамлекет үчүн маалыматтын маанилүүлүгүнөн улам сакталууга жаткан маалымат жазылган материалдык алып жүрүүчү. Кыргыз Республикасынын Улуттук архив фонду - бул Кыргыз Республикасынын өнүгүшүнүн ар түрдүү этаптарында мамлекеттик, экономикалык, коомдук-саясий, социалдык-маданий чөйрөлөрдөгү иш процессинде түзүлгөн документтердин жыйындысы. Улуттук архив фондунун документтери элдин тарыхый жана маданий мурасы жана энчиси, анын документтештирилген тарыхы болуп саналат жана коом менен мамлекеттин муктаждыктарын канааттандырууга, жарандардын укуктарын жана мыйзамдуу таламдарын жүзөгө ашырууга кызмат кылат.

Архивдик шифр өзүнө төмөнкү маалыматтарды камтыйт: уюмдун кыскартылган аталышы (расмий аббревиатура); архивдик фонддун номери (документтер көктөмөлөргө бирдиктүү белгилердин негизинде бириктирилет); ишти тизимдөө; туура папкалар же иштер; сактоо же эсепке алуу бирдиктери.

Ф - архивдик фонддун номери. Фонд түзүүчү документтердин жыйындысы деп аталат. Фонд миңдеген иштерди камтышы мүмкүн.

Оп. - архивдик тизмедеги № жазылат. Анда аталыштар жана сактоо бирдиктеринин курамы жөнүндө кошумча маалыматтар тизмеленет. Эгерде фонддо айрым өзгөрүүлөр болгон болсо, анда бул эсепке алуу документтеринде жазылат.

Диссертацияны жазууда Кыргыз Республикасынын Борбордук Мамлекеттик Архиви (КР БМА) жана Кыргыз Республикасынын Саясий Документтер Борбордук Мамлекеттик Архивиндеги (КР СД БМА) документтер колдонулду:

1. 1991-жыдын 12-октябрында «Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоону белгилөө жөнүндөгү» Жогорку Кеңештин атайын токтому чыккан. Бул токтом Кыргыз Республикасынын Борбордук Мамлекеттик Архивинен табылат. (КР БМА. –Ф. 1445. Оп. 17. Ед. хр. 2394. – Л.1-10)

2. Кыргыз мамлекетинин президентине талапкерлердин бири катары А. Акаев катталганын ошол кездеги Жогорку Кеңештин атайын токтому тастыктайт.(КР БМА. –Ф. 1445. Оп. 17. Ед. хр. 2394. –Л.18)

3. 1991-ж. 22-январында Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин атайын токтому менен Н. Исанов биринчи премьер-министр болуп бекитилген. Бул токтом менен КР БМСДА –Ф.1445. -Оп.17. -Д.2369. –Л. 108 таанышсак болот.

4. 1990-жылдын 27-октябрында А. Акаевдин президент болуп шайлангандыгы боюнча маалыматтарды. КР БМСДА –Ф.56. -Оп.257. -Д.27 – Л.4 алсак болот.

5. Кыргызстан элинин баш мыйзамы Конституциясынын 1993 жылы кабыл алынышы боюнча маалыматтарды. КР БМА... –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2490. –Л.104-149 табылат.

Диссертациялык ишти жазууда булактык негиз катары окумуштуу социологдор тарабынан жүргүзүлгөн сурамжылоонун жыйынтыктары дагы колдонулду. Бул булактарды колдонуу Кыргыз Республикасынын коомдук жана саясий турмушун ар тараптан изилдөөгө мүмкүндүк берди.

III БАП. ЭГЕМЕН КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ САЯСИЙ СИСТЕМАНЫН КАЛЫПТАНЫШЫ

3.1. СССРдин кыйрашы жана Суверендүү Кыргыз Республикасынын түзүлүшүндөгү коомдук саясий абал

1990-жылдын 14 - мартында СССРдин Конституциясына Президенттин кызматы жөнүндө мыйзам киргизилген.[20] Мыйзамдагы өзгөртүүлөргө ылайык Президенттик бийлик аткаруу бийлигинин ишмердүүлүгүн аныктоо менен анын ишине көзөмөлдүк кылган. Ошондой эле президенттик бийликтин көзөмөлдүгү мыйзам чыгаруу, сот бийликтеринин ишмердүүлүгүнө, эл чарбасынын тармактарына, бюджетти кароо бекитүү, финансы системасынын иштөөсүнө, эмгек акыларды төлөө менен бааларды аныктоодо дагы каралган. 15 март 1990 - жылы М. С. Горбачёв СССРдин Президенти болуп шайланган.

Кыргызстанда Президенттик башкаруу институтунун киргизилиши жөнүндөгү маселе алгач Кыргыз ССР Жогорку Кеңешинин он экинчи шайланган депутаттарынын жоон тобу тарабынан көтөрүлгөн. Жогорку Кеңештин реформачыл 114 депутатынын атынан “Кыргызстандагы демократиялык жаңылануу үчүн, жарандык ынтымак үчүн” деген билдирүү 1990-жылдын 18-сентябрында “Советская Киргизия” газетасына жарыяланган.[242] Көп өтпөй Жогорку Кеңештин 22-октябрында башталган 2 сессиясынын күн тартибине коюулган.

Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин сессиясына бир күн калганда Кыргызстан КП БКнын Бюросу болуп өткөн. Бюроддо каралган эң негизги маселе Жогорку Кеңештин күн тартибине коюлчу Президенттик шайлоо маселеси каралып, республиканын Президенттигине кимдин талапкерлигин көрсөтүү болгон. Президенттике талапкер А. Масалиевдин кандидатурасын сунуштоо миссиясы Кыргыз ССР министрлер советинин төрагасы А.Жумагуловго тапшырылган. [90]

1990-жылдын 24-октябрында Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинде Президенттик башкаруу институту киргизилген. Кыргыз ССРинин президенти Конституцияга ылайык, мамлекеттин жана аткаруу бийлигинин башында турган, бул парламенттик республиканы күбөлөндүргөн. Мыйзам боюнча, Кыргыз ССРинин Президенти Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши тарабынан жашыруун добуш берүү менен беш жылга шайланган.[30]

Кыргыз ССРнин Жогорку Кеңеши Кыргыз ССРнин президентине шайлоонун жүрүшүндө талапкерликке А. Масалиев, А. Жумагулов, Ж. Аманбаевдардын кандидатуралары коюулган. Жашыруун добуш берүүнүн натыйжасында бир да талапкер 349 добуштун 175 добушун алган эмес. Шайлоонун экинчи туруна А. Масалиев, А. Жумагулов катышкан. А. Масалиев депутаттардын 171 добушун алып, ага 4 добуш жетишпей калган. Натыйжада Жогорку Кеңештин сессиясы президенттике жаңы талапкерлер каталган: А. Акаев, С. Аблесов, Э. Дүйшеев, Н. Исанов, А. Муралиев, Б. Осмонов. [97] Добуш берүүдө экинчи турга А. Акаев, Н. Исанов өткөн. 1990- ж. 27-октябрда А. Акаев депутаттардын 179 добушун алуу менен Кыргыз ССРинин Президенти болуп шайланган. Вице – президенттик кызматка Н. Исанов дайындалган. Кыргыз Республикасынын биринчи президенти А. Акаев коомчулук тарабынан Кыргызстанды экинчи Швецарияга айландыруу планы колдоого ээ болгон.

1990 жылы 11-декабрда Жогорку Кеңештин төрагалыгына Медеткан Шеримкулов, Жамин Акималиев жана Феликс Куловдун талапкерлиги көрсөтүлдү. Медеткан Шеримкулов добуш берүүнүн биринчи турунда эле 177 добуш менен жеңип чыккан.

1990-жылдын аягында СССРдин бардык республикалары суверендүүлүгү жөнүндө Декларацияны кабыл алышкан. Саясий бийлик республикалардын колуна өткөн. Саясатчы, тарыхчы, серепчилер бул мезгилди “суверендүүлүктүн парады” жана “ мыйзамдардын согушу” деген түшүнүк менен аташат. 1990-ж. 15-декабрда Кыргыз ССРнин Жогорку Советинде "Кыргыз Республикасынын мамлекеттик суверендүүлүгү жөнүндөгү" декларация кабыл алынып, Кыргыз

мамлекети Советтер Союзунун курамындагы эгемен өлкө катары жарыяланган. Декларацияда Кыргыз Республикасынын мамлекеттик суверендүүлүгү – республиканын бүткүл аймагында мамлекеттик бийликтин үстөмдүгүн жана тышкы мамилелердеги көз карандысыздыгын жарыялаган.[13]

1990-жылы СССРдин алдында турган көйгөйлөрдүн катарында Союздук Келишимге кол коюу болгон. Бул келишимдин долбооруна ылайык республикалардын суверендүүлүккө ээ болгон бирдиктүү өлкө сакталышы керек эле. Ошол максатта 1991-ж. 17-мартта М. С. Горбачевдун демилгеси менен СССРдин кийинки тагдыры кандай болушу керек деген суроолор боюнча СССРдин тарыхында биринчи жолу Бүткүл союздук референдум өткөрүлгөн. Референдумга коюлган негизги маселе: “Сиз кайсы улуттан экендигине карабастан укугу жана эркиндиги толук өлчөмдө кепилдик берилген тең укуктуу суверендүү республикалардын жаңыланган федерациясы катары СССРдин сакталып калышын зарыл деп эсептейсизби?” деген суроо коюлган. Жаңыланган Федерацияны сактап калуу үчүн берилген добуштар төмөнкүдөй бөлүштүрүлдү: Украина – 70,2%, Россия – 71%, Белоруссия – 82,7%, Азербайжан – 93,3%, Өзбекстан – 93,7%, Казакстан – 97,1%, Кыргызстан – 94,6%, Тажикстан – 96,2%, Түркмөнстан – 97,9%. Тагыраак айтканда расмий маалыматтарда шайлоого катышкан калктын (80,03%) ичинен 76,4 % “макул” деп добуш берген. Бирок элдин берген добушуна карабастан 9 айдан кийин Советтер Союзу бирдиктүү мамлекет катары өзүнүн тарыхын токтоткон.

СССРдин Президенти М. С. Горбачев республикалардын башчылары менен 1991-жылдын жаз, жай мезгилдерине жолугушууларды белгилеген. Жолугушуунун негизинде августа “Суверендүү мамлекеттердин Союзу” келишимине кол коюу пландалган. Союздук республикалардын ортосунда түзүлө турган жаңы келишимди айрым мамлекет жетекчилери сырткаркы күчтөрдүн таасиринде “мамлекетти кыйратуу аракети” катары баалашкан. СССРдин кулашына М. С. Горбачевдун өзү, анын жаңы Союздук келишими күнөөлү дегендер дагы жок эмес. [207] Бул жолугушуунун негизинде 20 – август 1991 – жылы Союздук келишимге кол коюу болмок. СССРдин айрым

жетекчилери союздук келишимди «Совет мамлекетин кыйратуу аракети» катары баалап, өлкөнү аскердик төңкөрүш аркылуу сактап калууну чечишкен. КПСС БКнын Генералдык секретары М. С. Горбачевдун Крымда эс алып жүргөндүгүнөн пайдаланып, СССРдин жогорку жетекчилеринен турган топ 1991-ж. 19-августа расмий түрдө өзгөчө абал боюнча мамлекеттик комитеттин (ГКЧП) түзүлгөндүгүн жана ал мамлекеттик бийликти толук колуна алгандыгын жарыялаган. Анын курамына СССРдин вице-президенти Г. И. Янаев, премьер-министр В. С. Павлов, СССРдин президентине караштуу коргоо Советинин төрагасынын орун басары О. Д. Бакланов, Ички иштер министри Б. К. Пуго, Коргоо министри Д. Т. Язов, Мамлекеттик коопсуздук комитетинин төрагасы В. А. Крючков жана башкалар кирген. Москвадагы коммунисттик козголоңду кыргызстандык коммунисттердин жетекчилиги да колдоп чыккан. ГКЧП оппозициялык партиялардын жана кыймылдардын, айрым гезиттердин ишмердүүлүгүнө тыюу салган. Москвага аскерлер киргизилген. ГКЧПнын уюштурулушуна каршы Москва, Ленинград, ошондой эле өлкөнүн башка шаарларында массалык демонстрациялар башталган. ГКЧПнын аракеттерине каршы кыймылдын башында РСФСРдин президенти Б. Н. Ельцин, ошондой эле РФнын башка жетекчилери турушкан.

1991-жылдын августундагы окуясы боюнча бирдиктүү көз караш жоктугу мыйзам ченемдүү көрүнүш. Бир катарлар (алардын ичинде Б. Н. Ельцин, М. С. Горбачев, Б. Е. Немцов ж.б. бар) “мамлекеттеги тарыхый бурулуш” катары баалашса, экинчилери “согуштук төңкөрүштү жасоо аракети” (А. Н. Яковлев, Ю. Ю. Болдырев, И. С. Силаев ж.б.) катары көрүшөт, ал эми үчүнчүлөр “мамлекеттин биротоло жок болуп кетишин сактоого жасалган акыркы аракет” катары (Д. Т. Язов, А. И. Лукьянов, Г. И. Янаев ж.б.) баалашат. [281]

Ал эми союздук республикаларда, анын ичинде Кыргызстанда август 1991-жылдагы ГКЧПнын мамлекетти сактап калууга жасаган акыркы аракети союздук республикалардагы демократиялык маанайдагы уюмдарды, коомдорду, партияларды тынчсыздандырган. Кыргызстанда «Кыргызстан

демократиялык кыймылы» баштаган күчтөр, Жогорку Кеңештин депутаттарынын жоон тобу, республиканын президенти баштаган бир катар саясий күчтөр август төңкөрүшүнө каршы чыгышкан. Ал тургай КРнын Президенти А. Акаев БУУга, эл аралык коомчулукка кайрылып, Кыргызстандын эгемендикке жана демократиялык багытка умтулган өлкө экендигин тастыктап, коммунисттик төңкөрүшчүлөргө каршы турууга чакырган. Коммунисттик төңкөрүш кулаган соң, 1991-ж. 31-августта Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши «Мамлекеттик көз карандысыздык жөнүндө» Декларацияны кабыл алып, Кыргызстан өзүн расмий түрдө көз каранды эмес мамлекет катары жарыялаган. [42] “Мамлекеттик көз карандысыздык жөнүндө” Декларация “кийинчээрек республиканын Конституциясын жана улуттук мыйзамын түзүүдө укуктук негиз”[152] болгон. 5-февраль, 1991-жылы Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңеши Кыргыз ССРинин Конституциясынын текстинде "Кыргыз Советтик Социалисттик Республикасы" жана "Киргизская ССР" деген сөздөрдү "Кыргызстан Республикасы" деген сөздөр менен алмаштырган. [37]

Расмий түрдө Кыргыз Республикасы 1991-жылдын 26-декабрына чейин СССРдин курамында калган. Анткени, 1990-жылдын 3-апрелиндеги "Союздук республиканын СССРден чыгышына байланыштуу маселелерди чечүү тартиби жөнүндө" мыйзамдын процедурасын ишке ашыруу керек эле. Мыйзамдын 2 – беренесиде “Союздук республиканын СССРден чыгышы жөнүндө чечим союздук республиканын элдеринин эркин билдирүүсү менен референдум (элдик добуш берүү) жолу менен кабыл алынат. Референдум өткөрүү жөнүндө чечим союздук республиканын Жогорку Кеңеши тарабынан өз демилгеси боюнча же республиканын аймагында туруктуу жашаган жана ССР союзунун мыйзамдарына ылайык добуш берүү укугуна ээ СССРдин жарандарынын ондон бир бөлүгү кол койгон талап боюнча кабыл алынат. Референдум союздук республиканын СССРден чыгышы жөнүндө маселени коюу жөнүндө чечим кабыл алынгандан кийин алты айдан эрте эмес жана тогуз айдан кеч эмес жашыруун добуш берүү менен өткөрүлөт” [12] деп белгиленген.

1991-жылы 5 – сентябрда СССРдин Жогорку Кеңеши өзүн-өзү таркатуу менен ишин токтоткон. 1991- жылдын 6-ноябрында Союздун бүткүл аймагын монополиялык башкарган КПСС жоюлган. 1991-ж. 8-декабрь Брестке жакын Беловежск токой коругунда Белоруссиянын, Украинанын, Россиянын жетекчилери көз карандысыз Мамлекеттер Шериктештигин түзүү жөнүндө макулдашууга кол коюшкан. Борбордук Азиядагы союздук республикалардын президенттери 13-декабрда Ашхабада өткөн консультативдик жолугушусунда славян республикалары мамлекет башчылары түзгөн жаңы Шериктештикке тең укутуу шартта кире тургандыктарын белгилешүү менен БА мамлекеттеринин кызыкчылыктарын сактай турган билдирүү менен кайрылышкан. Өлкө башчылары 1990-жылы Алма-Атадагы, 1991-жылдагы Ташкенттеги жолугушуулардагы келишимдердин негизинде Ашхабадагы консультативдик жолугушууда Минскидеги Көз карандысыз мамлекеттердин кызматташтыгын түзүү жөнүндөгү келишим күтүүсүз болгондугун жана түшүнүү менен кабыл алышканын билдирүү менен КМШга төмөндөгүдөй шартта гана кирээрин билдиришкен: “мы заявляем о готовности стать равноправными соучредителями Содружества Независимых Государств, учитывающего интересы всех его субъектов”. Борбордук Азия өлкөлөрүнүн президенттери ошол учурдун реалдуулугунда туура чечимге келишкен, бириктүү аскердик коргонуу, экономика, акча бирдиги ж.б. шартында өткөөл мезгил үчүн КМШ сыяктуу кызматташтыктын сакталышы зарыл болчу. Жыйынтыгында, 1991-жылдын 21-декабрында Азербайжан, Армения, Кыргызстан, Беларуссия, Казакстан, Молдавия, Россия, Тажикистан, Түркмөнстан, Өзбекстандын мамлекет башчылары Алма-Ата декларациясына кол коюшуп, КМШны түзүүнүн максатын, принциптерин аныкташкан. Глобалдык геосаясий көйгөйлөрдүн толкунунда КМШ уюму постсоветтик мейкиндигиндеги мамлекеттердин ортосунда байланыштарды сактоо жана андан ары өнүгүшүндө орду чоң. КМШ өлкөлөрүнүн өз ара аракеттенүүсүнүн негизги багыттарына коопсуздукту камсыз кылуу менен социалдык-экономикалык чөйрөнү өнүктүрүү маселелери кирген. Ташкентте 1992-жылы Жамааттык коопсуздук

Келишимине кол коюлган. Ага Армения, Казакстан, Кыргызстан, Орусия, Тажикстан, Өзбекстан кол койгон. 1999-жылы бул келишимдин мөөнөтү Армения, Белоруссия, Казакстан, Кыргызстан, Россия жана Тажикстан тарабынан узартылган. 2002-жылы Ташкент келишиминин негизинде жамааттык коопсуздук Келишим Уюму (ЖККУ) түзүлүп, ЖККУнун укуктук статусу жөнүндө Устав жана макулдашуулар кабыл алынган.

СССР кулагандан кийин, постсоветтик мейкиндик саясий – географиялык аймагы катары пайда болгон. Постсоветтик мейкиндиктин концепциясын 1992-жылы литвалык саясат таануучу Алгимантас Празиуска сунуш кылган жана аны постколониалдык деп аныктаган. [206] Постсоветтик өлкөлөрдүн бардыгы саясий өзгөрүүлөрдүн багытын демократиялык, рыноктук реформалардан баштаган. Бул мезгил, Фрэнсис Фукуяманын “тарыхтын аягы” аттуу белгилүү тарыхый аныктамасына ылайык болгон. Анда Батыш мамлекеттеринде туруктуу орун алган либералдык демократиялык система жалпы адамзаттын, өнүгүүнүн эталону деп эсептелген. Фукуяманын пикиринде «дүйнөдөгү бардык өлкөлөр демократиялык өнүгүүгө багыт алат» [221] деген. Кыргыз Республикасынын президенти А. Акаев дагы Батыштын демократиясынын баалуулуктарын жактай баштаган.

Кыргыз Республикасынын көз карандысыздыгы, демократиялык багыттагы мамлекеттин өнүгүүсүнө ылайык конституциялык реформаны жүргүзүү зарылдыгы келип чыкты. 1990-жылдын 14-декабрында Кыргыз ССР Жогорку Кеңеши “Кыргыз ССРинин мамлекеттик бийлик органдарын жана башкаруу системасын өзгөртүп түзүү жана Кыргыз ССРинин Конституциясына өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизүү жөнүндөгү” [18] мыйзамды кабыл алган. Алгач 1991-жылдын апрелинде президенттин жетекчилиги менен жаңы эгемен Кыргызстандын баш мыйзамын иштеп чыгуу боюнча юстиция министри У. Мукамбаев жетектеген комиссия коомчулукка ачык жарыялабаган жумушчу топ түзүлгөн. Көп өтпөй июнда Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин Президиумунун токтому менен кеңейтилген жумушчу топ түзүлүп, курамына өкмөт мүчөлөрү, депутаттар, окумуштуулар кирген. Жумушчу топ

тарабынан иштелип чыккан жаңы Конституциянын долбоору 1991-жылдын ноябрь айынын башында Жогорку Кеңештин кароосуна коюлган. Жогорку Кеңештин 1992-жылдын 6-мартындагы токтому менен жалпы элдик талкууга коюлуп, талкуудан түшкөн сунуш-пикирлер менен кайрадан редакцияланып, июнь айында Эл аралык экспертизадан өткөрүлгөн. Эл аралык эксперттер негизинен оң мүнөздөмө берген. А. Акаев жетектеген Конституциялык комиссия Эл аралык эксперттердин сунуштары боюнча карап чыгып, 1992-жылдын 12-декабрындагы Жогорку Кеңештин токтому менен жалпы элдик талкууга коюлган. Талкуудан кийин Конституциялык комиссия дагы бир жолу карап, оңдоп түзөөлөрдү киргизип, Кыргыз ССРинин 12 чакырылган Жогорку Кеңешинин кароосуна койгон. Жогорку Кеңеште 12-19 -апрелде, 3-5-майда талкууланып, 1993-жылдын 5-майында 9 бөлүм, 98 беренеден турган КР Конституциясын кабыл алынган.

Жалпы демократиялык баалуулуктарга негизделген КР Конституциясы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн мыйзамдуу негизин түзүп, бийлик бутактарынын ортосундагы карама-каршылыктарды чечүүнүн цивилизациялуу формалары менен өлкөдөгү коомдук-саясий түзүлүштү стабилдештирген негизги фактор болгондуктан Эгемен Кыргызстандын калыптанып бүтүүсү менен мамлекеттин андан аркы өнүгүүсүнө шарт түзгөн. Жалпыга белгилүү болгондой Конституция бул мамлекеттеги эң жогорку юридикалык күчкө ээ коомдун жана мамлекеттин негизги мыйзамы. Ал мамлекеттин саясий, укуктук, экономикалык системасын аныктайт.

1990 - жылдын апрелинен 1994 - жылдын сентябрына чейин иштеген он экинчи чакырылышындагы Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешинин ишмердүүлүгүнүн тарыхта орду чоң мааниге ээ. Совет доорунун шарттарында жана мыйзамдарына ылайык шайланган Жогорку Кеңеш өз мезгилиндеги көптөгөн карама – каршылыктарга карабай Кыргызстандын эгемен мамлекет катары иштешине укуктук негизин бекемдеп көп чечимдерди кабыл алган. Ошондуктан Кыргызстандын тарыхында бул парламент “Легендарлуу парламент” аталып калган. Легендарлуу парламент Кыргыз Республикасынын

түптөлүшү үчүн кабыл алынган чечимдер: Кыргыз Республикасынын суверендүүлүгү жөнүндө Декларацияны 1990-ж. 15-декабрь жана мамлекеттик көз карандысыздык жөнүндө Декларацияны [13], 1991-ж. 31-августта кабыл алган [14], Кыргыз Республикасынын Конституциясын (1993-ж. 5-май) [92], мамлекеттик символдорду бекитишкен (герб –1994 -ж. 14 –январь [103], флаг – 1992-ж. 3- март [47], гимн –1992-ж. 18-декабрь [95].). 1993 – жылы 4 – майда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинде улуттук валюта – сомду киргизүү боюнча токтомду кабыл алып беришкен [88].

Валюта реформасын ишке киргизүү боюнча атайын мамлекеттик комитет түзүлөт. Комитеттин төрагасы болуп перемьер – министр Т. Чынгышев дайындалган. Комитеттин ишинин жыйынтыгынын негизинде 1993 – жылы 10 – майда улуттук валюта – сом киргизилген. 1995 – жылы эл аралык валюта фонду кыргыз сомуна конвертирленүүчү улуттук валюта деген атайын статус ыйгарган.

1991-жылы 31-августунда кабыл алынган мамлекеттик көз карандысыздык жөнүндө Декларацияда “Кыргызстан Республикасы көз карандысыз суверендүү демократиялык мамлекет” [14] деп жарыяланган. 1991-жылдын 11-декабрында Декларацияга конституциялык мыйзам статусу берилген. [23]

Академик С. З. Зиманов мамлекетке карата “Суверендүүлүк” жана “көз карандысыздык” түшүнүктөрү бирдей түшүнүктөр экендигин жана Жогорку бийликтин тышкы, ички саясат маселелеринде көз карандысыздыгын билдирет” [138] деп белгилейт.

Өзгөрүлгөн коомдук – саясий мейкиндикте эгемен Кыргызстан өз алдынчалыгын камсыз кылуу боюнча институттарды түзүү жана реформаларды жүргүзүү иштерин баштады. 1991-ж. 5- февралда Кыргыз Республикасынын борборуна Бишкек тарыхый аталышы кайтарылып берилген. [49] Көз каранды эместиктин шартында, бир жылдан кийин 1991-жылдын 12-октябрында Кыргызстандын Президенти А.Акаев өзүнүн позициясын бекемдөө үчүн бүткүл

элдик шайлоого альтернативасыз барган. Жалгыз талапкер А.Акаевга шайлоочулардын 95,3% добушун берген.

Көз карандысыз Кыргызстандын коомдук-саясий турмушундагы эң негизги маселелеринин бири өлкөнү башкаруу системасын мыйзамдаштыруу болгон. 90-жылдардан баштап эле постсоветтик өлкөлөрдөгү экономикалык өз алдынчалыктан келип чыккан көйгөйлөр малекеттин экономикасын реформалоо, кризисттик абалынан чыгаруу үчүн механизмдерди иштеп чыгуу, аны ишке ашыруудагы түздөн-түз ишмердүүлүк мурунтадан эле коммунисттик партиянын жетекчилигинде Министрлер Кеңеши аткарып келген. Кыргыз ССРинде дагы аткаруу бийлигинин бутагы болгон министрлер Кеңешинин мамлекеттик статусун, системасын бекемдөө коомдук-саясий турмуштагы актуалдуу проблемалардан болгон.

1990-жылдын 14-декабрындагы Кыргыз ССРинин Конституциясына мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдары боюнча киргизилген өзгөртүүнүн 1-бөлүгүнүн 3-пункту менен Кыргыз ССР Министрлер Совети Кыргыз ССР Министрлер Кабинети – Кыргыз ССР Өкмөтү деп өзгөртүлгөн. Ошол эле мыйзамдын 6-пункту боюнча Кыргыз ССР Министрлер Кабинети – Кыргыз ССРнин өкмөтүнүн курамы Премьер-министр, Мамлекеттик катчы, министрликтер, мамлекеттик комитеттерден тураары белгиленген.[19] Кыргызстан көз карандысыздыгын жарыялагандан кийин аткаруу бийлигинин системасын саясий статусун бекемдөө максатында 1991-жылдын 18-декабрында “Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жөнүндө” мыйзам кабыл алынган.[38]

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүн Президенттин сунушу жана Жогорку Кеңештин макулдугу менен аныкташкан. Аткаруу бийлиги функционалдык – компетенттүү мааниде гана көз карандысыз. Бирдиктүү мамлекеттик бийлик системасында аткаруу бийлиги негизги атрибут болуп эсептелет. Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык аткаруу бийлигин Өкмөт ишке ашырат. Өкмөт-бирдиктүү команда менен иштөөчү коллегиялдуу орган, ал мамлекеттин өнүгүүсүн аныктайт жана жүзөгө ашырат. Президент Өкмөттүн

ишин көзөмөлдөйт. Конституцияга ылайык мамлекеттик башкарууга байланыштуу бардык маселелерди Өкмөт чечет. Өкмөт республиканын бюджетин иштеп чыгат, эл өкүлдөр жыйынынын кароосуна киргизет жана анын аткарылышын камсыз кылат, бюджеттик каржы жана салык саясатын көзөмөлдөйт, мамлекеттик мүлктү башкарууну уюштурат, өлкөнүн коргонуусун, мамлекеттик коопсуздугун камсыз кылуу боюнча чараларды көрөт жана Кыргыз Республикасынын тышкы саясатын ишке ашырат. А. Акаевдин президенттик башкаруу жылдарында аткаруу бийлигинде болгон саясаттын эң терс көрүнүштөрүнүн бири бул кадрлардын тез-тез алмашуусу. Изилдөөгө алынып жаткан 1991-2005-жылдар аралыгында өлкөнүн Премьер-министри 12 жолу алмашылган. Эң узак А. Жумагулов 4 жыл 3 ай иштеген, ал эми рекорддук эң аз убакыт 1 күн А. Матубраимов 1993-жылдын 13-декабрынан 14-декабрына чейин Премьер-министр болуп иштеген.

1991-ж. 21- январынан 29-ноябрына чейин Кыргыз Республикасынын Премьер – министри болуп Насирдин Исанов иштеген. Тилекке каршы 1991-ж. 29 - ноябрда Ош - Жалал-Абад унаа жолунда жол кырсыгынан каза болгон. 1992-жылдын 11-февралында Премьер–министр болуп Турсунбек Чынгышев дайындалган. 1993-жылдын декабрында Жогорку Кенештин он үчүнчү сессиясында «алтын» иши боюнча депутаттык комиссия өкмөттү күнөөлөп, парламент өкмөттүн иштен кетүүсүн талап кылган. 1993-жылдын 13-декабрында 1 жыл 10 ай иштеген премьер-министр Т.Чынгышевди Жогорку Кенеш тарабынан ишенбестик көрсөтүлгөндөн кийин, президент кызматтан бошоткон. Т. Чынгышев коррупциялык жаңжалдан улам кызматынан айрылган биринчи премьер – министр болду. Талаш – тартыштар негизинен дүйнөдөгү эң ири кендерди иштетүүчү канадалык Камеко компаниясынын тегерегинде болгон.

1993-жылдын 14-декабрында альтернативалык негизде премьер-министр болуп Апас Жумагулов (1986-1991-жж. Министрлер Советинин төрагасы) шайланып, 1998-жылдын 14-мартына чейин иштеген. 1994-ж. сентябрда бийликтин башкы эшелонунда саясий оюндар күч алып, мамлекеттик

бийликтин бутактарында кризистик абалдар түзүлгөн. Кризис өзгөчө мыйзам чыгаруучу бийликте курчуган. А.Жумагулов жетектеген өкмөт да, отставкага кетүүнү суранган. Ошол кезде өкмөт юридикалык жактан отставкада болуп, формалдуу гана иштеп жаткан. 1995-жылдын 1-апрелинде А.Жумагулов кайрадан премьер-министр болуп дайындалган. “Кыргызстандын 1994 – жылдын февраль айындагы таасири күчтүү 50 саясатчысы кимдер?” деген социологиялык сурамжылоонун жыйынтыгы боюнча саясатчылардын тизмесинде А. Акаев эмес А. Жумагулов чыкты [163. б. 110]. Тажрыйбалуу чарба маселелерди ийне жибине чейин түшүнгөн Апас Жумагуловдун өкмөт башчылыгына кайра келиши коомчулук тарабынан жакшы кабыл алынган. 1998-жылдын 24-мартында А.Жумагулов президенттен өз калоосу менен кызматтан кетүүнү суранып, себебин: «жаштык курагына байланыштырган жана экономикалык реформаны чечкиндүү алдыга жылдыруу үчүн жаңы күчтөр керек» деп түшүндүргөн [169].

1998-жылдын 25-мартында Эл өкүлдөр жыйынынын макулдугу менен президент жаңы премьер-министр кызматына Кубанычбек Жумалиевди дайындаган. К. Жумалиев – А. Акаевдин окуучусу болгон, президент аны менен 20 жыл бирге иштеген. Туура 9 ай өткөндөн кийин, коопсуздук кенешинде президент А. Акаев ноябрь айындагы валюталык рыноктогу кризиске негизги күнөөкөр Улуттук банктын төрагасы М. Султановду атаган. 1998-жылдын 23-декабрындагы президенттин Жарлыгы [68] менен Өкмөт кызматтан кеткен. Өлкөдөгү абалдын негизги себептери: элдин жашоо турмушунун денгээлинин төмөндүгү, инфляция, бюджеттик карыздын көбөйүшү, экономикадагы негативдүү тенденциянын пайда болушун мамлекет башчысы Өкмөт менен Улуттук Банк начар иш алып барышкан жана бирдиктүү иштей алышпагандыгынан көргөн. Бул мезгилде Канттагы цемент-шифер комбинатын сатууда аукциондун үзгүлтүккө учураган, ВТОНун нормаларынын бузулушуна жол берилген, бир нече эл аралык келишимдин үзгүлтүкө учураган, өндүрүштүн көлөмү төмөндөгөн. Премьер – министрлик кызматтан алынган К. Жумалиев Жалал-Абад областынын губернатору болуп

дайындалган. Ал эми Улуттук Банктын төрагасы М.Султанов каржы министри болуп дайындалган.

1998-жылдын 25-декабрында премьер-министр болуп Жумабек Ибраимов келген. 1999-жылдын 4-апрелинде Өкмөт башчы Ж. Ибраимов каза болгон.

1999-жылдын 21-апрелинде кызуу талкуудан кийин, Эл өкүлдөр жыйынында каттоодон өткөн 61 депутаттан 39су добуш берип, - «макул – 37», «каршы – 2», жыйынтыгы менен А. Муралиев өкмөткө келген.

2000-жылдын 11-декабрында (1жыл 7айдан кийин) Өкмөт Президентке отставкага кетүү суранычын жөнөтөт. Бул болсо 1996-жылдагы Конституциянын 3 пункттун 70 беренесине ылайык: «Жаңыдан шайланган Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн өз ыйгарым укуктарынын токтотушуна алып келет». Жалпы элдик шайлоодо жаңы шайланган президент А. Акаев отставканы ошол күнү эле кабыл алган.

2000-жылдын 21-декабрында президент Акаев Премьер-министрлик кызматка кайрадан мурдагы премьер А.Муралиевди жана Чүй облусунун губернатору Курманбек Бакиевди көрсөткөн. Эл өкүлдөр жыйыны талапкер Курманбек Бакиевди колдошкон (Бакиевге - «макул» – 34, Муралиевге – «макул» – 9, экөө «калыс») 2000-жылдын декабрынан, 2002-жылдын 22-майына чейин премьер-министр болуп Курманбек Бакиев иштеген. Аксы окуясына байланыштуу кызматтан кеткен.

2002-жылдын 30-майында жаңы премьер-министр Николай Танаев шайланган. 2005- жылдын 24-мартында Н.Танаев кызматынан кетүү жөнүндө арызын берген.

Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 1993 - 2005 жж. түзүмү:

1993 - жылы 16 министрлик, 10 мамлекеттик комитет жана мамлекеттик мүлк фонду;

1996-жыл 21 министрлик жана мамлекеттик мүлк фонду;

2000-жылы 12 министрлик жана 2 мамлекеттик комитет;

2005 - жылы 12 министрлик, 4 мамлекеттик комитет жана 13 мамлекеттик агенттик иштеген.

Конституция боюнча көптөгөн ыйгарым укуктарга ээ болгон Президент 1991–2005-жж. аралыгында өкмөттүн түзүмүндөгү өзгөрүүлөргө түздөн – түз таасир эткен. Коррупциянын өсүшүнөн, мамлекет кызматтарынын сатылышынан 1996 – 2005-жж. Өкмөт мүчөлөрүнүн саны менен чиновниктердин саны өскөн. 1996 – ж. премьер – министрдин төрт вице – премьер – министри болгон. Ошондой эле, Премьер-министрди тез-тез алмаштыруу өкмөттүн натыйжалуу иштешине терс таасирин тийгизген.

1994-ж. Президенттин жарлыгы менен Президенттин Администрациясы түзүлгөн. [9] Бул институт Өкмөттүн жана жергиликтүү бийликтин ишин көзөмөлгө алган. Укук таануучулар президенттин администрациясы бийлик бутактарынан обочолонушун белгилейт. Көйгөйдүн маңызы президенттин ченемдик укутук актыларында Президенттин Администрациясы мамлекеттик орган катары мүнөздөлгөнүндө. Бирок мамлекеттик орган катары бийликтин үч бутагына кирбегендигинде. Президенттин Администрациясы “ Президенттин камкордугу астында” болгон күчтүү көз карандысыз саясий күчкө айланган. Башкача айтканда Кыргызстандын саясий жашоосун жөнгө салуучу корректорлордун ролун ойношкон. Президенттик Администрациясынын жетекчилери болуп белгилүү коомдук, саясий ишмерлер А. Ч. Какеев (1992 – 1993-жж.), Т. Ж. Керексизов (1994 – 1996-жж.), К. Жумалиев (1996 – 1998-жж.), М. Аширкуов (1999- ж.), М. Садыркулов (1999–2000-жж.), А. Карыпкулов (2001 – 2002- жж.), Т. Касымов (2004 – 2005- жж.) иштешкен. Мамлекет башчысынын мамлекеттик чечимдерди кабыл алуудагы кеңешчилери, жакын ишенимдүү чөйрөсүндөгү адамдар Президенттин “камкордугу астында” болуу менен күчтүү көз карандысыз саясий күчкө айланган.

Кыргызстандын көз карандысыздык мезгилиндеги административдик-башкаруу институтундагы өзгөртүүлөрдүн бири бул жергиликтүү өз алдынча башкаруунун киргизилиши. Жергиликтүү башкаруу институту Европа Хартиясында дагы каралып анын Конституцияда бекемделиши керектиги белгиленген. [123] Кыргыз Республикасынын Баш мыйзамында да жергиликтүү өз алдынча башкарууга көңүл бөлүнүп: “Кыргыз Республикасынын

конституциялык түзүлүшүнүн негиздерин, адамдын жана жарандардын укуктары менен эркиндиктерин, мамлекеттик бийликтин жогорку органдарынын жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын түзүлүшүн аныктайт” [92] деп жазылган.

Кыргызстанда 531 административдик-аймактык бирдик бар: 7 облус, 40 район, 31 шаар (алардын ичинен 2 республикалык маанидеги шаар, 12 облустук маанидеги шаар, 17 райондук маанидеги шаар), 453 айыл аймагы (бир же бир нече айылдан турат). “Постсоветтик мейкиндикте биринчилерден болуп ушул Конституцияда Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик башкаруу бийлиги жергиликтүү өз алдынча башкаруудан бөлүнүү принциптерине негизделген деп берилген. Тийиштүү территориялык-административдик бирдиктин жашоочулары тарабынан шайланган жергиликтүү кеңештердин бийлик-укуктары кеңейтилген. Ушул Конституциянын жергиликтүү өз алдынча башкарууну уюштуруу принциптерине негизделип жүргүзүлгөн реформа кийинки мезгилдердеги өлкө башынан кечирген оор экономикалык кырдаалдардан чыгууга толук жөндөмдүү болгон укуктук негиздерди түзүп, бай тажрыйбаларды берген” [123. 43-б]

1991-ж. 19-апрелде Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин токтому менен «Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө» [22] мыйзамдын кабыл алынышы өлкөдө жергиликтүү өз алдынча башкаруу институтунун реформаланышы башталган. Жергиликтүү башкаруу институтунун уюштурулушу, функциялары, укуктук ченемдери СССРдин мезгилиндеги жогортон төмөн карай жергиликтүү бийликти, башкаруу институттарынын башкаруу эрежелеринен айырмаланган.

“Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө” Мыйзамга бир нече жолу оңдоо-түзөөлөр киргизилген. Трансформацияланып жаткан коомдук-саясий өнүгүүдө мындай көрүнүштөрдүн болушу кадыр эсе көрүнүш. Анткени өлкөнүн коомдук-саясий турмушунда мурунку калыптанган саясий, экономикалык, башкаруу эрежелери жооп бере албай калган. Ошондуктан республиканын коомдук-саясий

турмушунда тездик менен болуп жаткан реформалык өзгөрүүлөргө ылайыктап жакшыртуу мыйзам ченемдүү болгон десек жаңылышпайбыз. 1994-ж. 18-августта КР Президентинин Буйругу [73] боюнча жергиликтүү өз алдынча башкаруунун шаардык, поселкалык, айылдык органдарына алгачкы эркин шайлоолор өткөрүлгөн. Кыргызстанда Жергиликтүү өз алдынча башкаруу бийлиги жергиликтүү кеңештер мыйзамда белгиленген тартипте иш алып барышат. 4 жылдык мөөнөткө шайлаган Жергиликтүү айылдык кеңеш: аймактагы социалдык-экономикалык өнүгүү, жергиликтүү калктын социалдык жактан коргоо, жергиликтүү бюджетти кабыл алуу жана анын аткарылышы жөнүндөгү отчетту бекитүү ж.б. маселелерди карайт. Ар бир облуста губернатор, райондордо жана шаарларда жергиликтүү мамлекеттик администрация, айыл-кыштактарда айылдык өкмөттөр түзүлгөн.

1994-жылкы Президенттин жергиликтүү кеңешке шайлоолорду өткөрүү боюнча буйругу, жергиликтүү калктын жакшы жашоо, айыл, шаар турмушундагы чечилбей келе жаткан социалдык, экономикалык проблемалардын чечилишинен үмүт арткан. Бирок, Эл депутаттарынын жергиликтүү кеңештеринин кош баш ийүүчүлүгү сакталып, жогорку жетектөөчү, көзөмөлдөөчү органдарга бай ийишкен. Эл депутаттарынын областтык, Бишкек шаардык, райондук, шаардык кеңештеринин төрагалыры кеңештерде каралып, шайланган, бирок алар КР Президентинин жарлыгы менен бекитилген. Жергиликтүү кеңештерге алгачкы демократиялык, эркин шайлоо 1994-жылдын 22-октябрында өткөн. “Жергиликтүү кеңештин бардык деңгээлдерине шайланган 8147 депутат республика боюнча 459 жергиликтүү кеңештин өкүлдөрү болуп, жергиликтүү кеңештин өкүлчүлүк бийлиги түзүлгөн”. [123.68-б] Жергиликтүү башкаруунун эгемендик мезгилидеги эң оор учуру көз карандысыздыктын алдыңкы беш жылдыгына туура келген. Жергиликтүү башкаруу органдарынын ишмердүүлүгүнө тескери таасирин тийгизген бир канча факторлор болгон: жергиликтүү бюджеттин финансылык-экономикалык базасынын төмөндүгү, жергиликтүү башкаруу мекемелеринин жетекчиликке (жогорку – райондук, областтык, айрым учурда республикалык)

болгон көз карандылыгы. Анткени мейли шаарлардагы, мейли айылдагы калктын жашоо-турмушун жакшыртуу үчүн керектүү шарттардын жоктугу: экономикалык кризис, азык-түлүктүн тартыштыгы, элдин жөнөкөй эле күнүмдүк керектөөлөргө болгон муктаждыгынын, жакырчылыктын күч алышы. Ал эми, 1994-жылы түзүлгөн айылдык комитет дыйкандарга жер бөлүштүрүү менен алып урушкан.

1995 – ж. февралда Бишкек шаарынын мэрин тикелей (альтернативдүү) шайлоо болгон. Шайлоонун жыйынтыгы менен Борис Силаев Бишкек шаарынын мэри болгон [66]. Бул шайлоолор жергиликтүү өзүн – өзү башкаруу органдарын реформалоодо конкреттүү мүнөздөмөлөргө ээ болду. Шаардык мамлекеттик администрациянын ордуна шаардык өз алдынча башкаруунун жаңы аткаруучу органы мэрия түзүлгөн. Ал эми коммуналдык менчик шаарга өткөрүлүп берилди. 1997-ж. шаардык курултай Бишкек шаарынын Уставын кабыл алган.

1996 – 1997- жылдар ичинде жергиликтүү жамааттардын уставдары, айыл мыйзамдары кабыл алынган. 1996- ж. октябрда Кыргыз Республикасынын өз алдынча башкаруу органдарынын Ассоциациясы түзүлгөн. 1997- ж. бул ассоциация Жергиликтүү жамааттардын конгресси деп өзгөртүлгөн. Президент А. Акаев тарабынан 1998-ж. Айыл жергесин көтөрүү жылы деп жарыяланган. Ушул эле жылы Баткен, Кант, Кара – Балта, Каракол, Кара – Суу, Көк – Жаңгак, Нарын, Исфана, Өзгөн, Чолпон – Ата, Шопоков, Токмок шаарлары жергиликтүү өз алдынча башкарууга өтүшкөн. Бул шаарларда аткаруучу административдик органдар, шаардык кеңештер түзүлгөн. Мамлекет шаардагы объектилерди коммуналдык менчигине өткөрүп берди.

Кыргызстандагы жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарын реформалоо 1999 – 2001- жылдары ырааттуу жүргөн. 1999 – ж. 2-августта Президенттин жарлыгы менен жергиликтүү өз алдынча башкарууну өнүктүрүү концепциясы кабыл алынган. Концепциянын негизги стратегиялык багытты жергиликтүү кеңештердин ыйгарым укуктарын күчөтүү, облуска баш ийген шаарларды өз алдынча башкаруу органдарына өткөрүп берүү болгон. 2001 – ж.

2- майда Президенттин жарлыгы менен Ош, Талас, Кызыл-Кия, Кара-Көл, Балыкчы, Сүлүктү, Таш-Көмүр, Майлуу-Суу, Жалал-Абад шаарлары облустук башкаруудан өзүн – өзү башкарууга өткөрүлгөн. 2001- жылдын 2-3 июлунда бул шаарларда жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын башчыларын альтернативдик шайлоо менен шаардык кеңештин депутаттарын шайлашкан. 2001- ж. 16-декабрь районго баш ийген шаарларда, калктуу конуштардын жана айылдын жергиликтүү өз алдынча башкаруу башчыларын шайлоо өткөрүлгөн. 2002- жылдын 17 - декабрында Кыргыз Республикасынын «2010-жылга чейин мамлекеттик башкарууну децентралдаштыруу жана жергиликтүү өз алдынча башкарууну өнүктүрүү» улуттук стратегиясы кабыл алынган. 2010-жылга чейин жергиликтүү өз алдынча башкарууну өнүктүрүү үчүн натыйжалуу уюштуруучулук, укуктук жана каржылык – экономикалык базаны түзүү пландаштырылган.

Президент, Өкмөттүн жана Парламенттин ортосундагы карама – каршылыктар 1993-жылдын 5-майында Кыргыз Республикасынын Конституциясын кабыл алуу менен жогорку деңгээлге жеткен. “Легендарлуу” парламент атыккан Кыргызстандын парламентаризм тарыхындагы Кыргыз ССРинин 12 чакырылышынын депутаттары 1990-жылы эки тур, 25-февраль жана 11-марттагы шайлоонун жүрүшү менен шайланган 350 депутаттан турган. Шайлоо альтернативдик атаандаштыкта өтүп 875 талапкер катышкан.

1994-жылы сентябрда “Кыргыз Республикасынын Конституциясына түзөтүүлөр боюнча референдум (бүткү элдик добуш берүү) жөнүндө” КР Президентинин Буйругу чыккан. Буйруктун 2 пунктунда мыйзам чыгаруу бийлигинин түзүлүшүнө өзгөртүү киргизүү каралган: “мыйзам чыгаруу бийлигин Жогорку Кеңеш жүзөгө ашыра, ал төмөндөгүдөй эки палатадан турат: Туруктуу иштөөчү жана республиканын бүткүл калкынын таламдарын билдирүү үчүн шайлануучу 35 депутаттык курамдагы Мыйзам чыгаруучу жыйын; Сессиялык жол менен иштөөчү жана аймактык таламдарды билдирүү үчүн шайлануучу 70 депутаттын курамындагы Эл өкүлдөр жыйыны”. [181]

1994-жылдын 13-сентябрына пландаштырылган Жогорку Кеңештин кезектеги сессиясы кворумдун жоктугунан болбой калган. Түзүлгөн кырдаал парламенттик кризис катары баа берилип, ал “легендарлуу парламенттин” өзүн өзү таркатышы менен аяктаган. Өкмөт өзүнүн отставкага кеткенин жарыялады. Парламенттин иш жүзүндө көзөмөлдөө функцияларын жүзөгө ашырууга жасаган аракеттери 1994-жылдын июнь – сентябрь айларындагы парламенттик кризиске жана саясий аренадан кетүүгө алып келди.

1993-жылдын 5-майында кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясына ылайык 1995-жылдын февралында I чакырылыштагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине шайлоо өткөн. Кыргыз Республикасынын I чакырылыштагы Жогорку Кеңешинин Эл өкүлдөр жыйыны 17 сессия, алардын алкагында 186 пленардык жыйн өткөргөн. ЖК жыйындарында өлкө турмушундагы өтө маанилүү коомдук-саясий жана социалдык-экономикалык маселелер каралып турган. Натыйжада 987 токтом, 268 мыйзам кабыл алынып, анын ичинде 157 мыйзамдар жактырылган. Кыргыз Республикасынын I чакырылыштагы Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйыны тарабынан 556 мыйзам, анын ичинде 13 кодекс жактырылып жана кабыл алынган, ЖК кабыл алган 543 мыйзамга Президент кол койгон.

1998-ж. Президент Акаев үчүнчү жолу “конституциялык реформа” жүргүзүү зарылдыгын көтөргөн. 1998-жылдын 17-октябрындагы конституциялык реформа [62] боюнча өткөн референдумга төмөнкү маселелер коюулган: Жогорку Кеңештин депутаттарын кол тийбестик укугунан ажыратуу; Мамлекеттик бюджеттин чыгашасын аныктоочу мыйзамдарды кабыл алуу Өкмөттүн макулдугу менен жүргүзүлүүсү; Жогорку Кеңештин палаталарынын курамынын санына өзгөртүүлөрдү киргизүү (мыйзам чыгаруу жыйыны 60 депутат, алардын ичинен 15и партиялык тизме менен, эл өкүлдөр жыйыны 45 депутат); Көз карандысыз массалык маалымат каражаттарынын эркиндигин жогорулатуу. Референдумга катышкан жарандардын 95,4% Конституцияга өзгөртүү жана толуктоо киргизүүгө макулдугун берген.

2000 – 2005-жж. аралыгында Кыргызстанда экинчи чакырылыштагы Жогорку Кеңеш өз ишин жүзөгө ашырган. Ал 105 депутаттан турган. 2003-ж. 2-февралда Кыргыз Республикасында эки маселе боюнча референдум [65] өтөт. Референдумда шайлоочулар Конституцияга киргизилген өзгөртүүлөрдү жактырышы же четке кагышы, ошондой эле Аскар Акаев конституциялык өзгөрүүлөрдү ишке ашыруу үчүн президенттик кызматында 2005 – жылга чейин калуусуна макул же каршы экендигин билдиришкен. 2003-жылдагы конституциялык реформа менен 2005-ж. бир палаталуу парламент түзүлө тургандыгы белгиленген. Сунуш кылынган Конституциянын долбоору Жогорку Кеңештин жаңы курамын партиялык тизмелер боюнча шайлоону карап, сандык курамы 90 депутаттан турган. Жаңы Конституцияга ылайык, Жогорку Кеңешке шайланган саясий партиялар Өкмөттү түзүүгө укук алган.

Демократиялаштыруу процесси ишенимдүү жана туруктуу болушу үчүн төмөнкү факторлор таасир этет:

- 1) Улуттук өзгөчөлүк жана мамлекеттик биримдик.
- 2) экономикалык өнүгүүнүн деңгээли.
- 3) коомдун слциалдык түзүлүшү.
- 4) маданий чөйрө жана шарттар.
- 5) Тышкы саясий чөйрө башкача айтканда таасирдүү демократиялык мамлекеттер менен коңушулаш болуу ж.б.

Суверендүү Кыргызстандын калыптанышындагы эң маанилүү компоненттердин бири тышкы дүйнө менен мамилелерди жана кызматташтыкты орнотуу болгон. 1991-ж. декабрда АКШ, Турция, Австралия Кыргыз Республикасы менен дипломатиялык байланыштарын түзгөн. 1992- ж. карата кыска аралыкта дипломатиялык байланыш 59 мамлекет менен түзүлгөн. Анын ичинде Европа Биримдигине кирген мамлекеттер жана Швецария, Япония, Кытай, Канада, Индия, Пакистан, Россия, Түштүк Корея болгон. 1992-ж. 2-мартта БУУнун Башкы Ассамблеясынын 46 – сессиясында КР уюмга бир добуштан кабыл алынган. Бүгүнкү күндө Кыргызстанды 115 мамлекет тааныйт жана 100 өлкө менен дипломатиялык байланышы бар, 22 өлкөдө элчилик жана

консулдуктар иштейт. 1998 – ж. 20-декабрда Кыргызстан Дүйнөлүк Соода Уюмуна (ВТО) мүчө болуп кирген.

Суверендүүлүк мамлекеттик тышкы жана ички коопсуздугуна кепилдик берүү мүмкүнчүлүгүн камтыйт. XX кылымдын белгилүү саясатчысы У. Черчилль айтмакчы, «Чек араны сүйлөшүү согуш маселесин сүйлөшүү менен барабар». [281] Чек ара маселеси биротоло чечилмейинче суверенитет дайыма коркунучта. Мамлекеттин негизги милдети аймактын бүтүндүгүн, чек араларынын, суу жана аба мейкиндигинин кол тийбестигин коргоо. Кыргыз Республикасында бул милдетти чек ара аскерлери, бажы органдары жана мамлекеттик коопсуздук органдары аткарышат. Коопсуздук маселеси жаңы чек араларды делимитациялоо процессине түрткү берди. СССРдин кулашы мурдагы Союздук республикаларынын ортосундагы чек араларды аныктоо менен байланышкан ири көйгөйлөрдү ачыкка чыгарды.

Борбордук Азия республикалары Совет өкмөтү тарабынан улуттук – аймактык мамлекеттик делимитациялоонун натыйжасында түзүлгөн, алардын ортосундагы чек аралар шарттуу болгон жана тарыхый – маданий өзгөчөлүктөрү эске алынган эмес. Кыргызстандын аймактык чек аралары 1920 – 1930-жж. чийилген. Республиканын аянты 199 951 км² түзөт. 1992-ж. Кыргызстан, Казахстан, Тажикстан Кытай менен сүйлөшүүлөрдү жүргүзүп, натыйжада чек араларды делимитациялоо боюнча келишимдерге кол коюлган.

1996–1999-жж. кыргыз – кытай чек арасын делимитациялоо боюнча келишимдерге ылайык, талаштуу аймактардын 70% жакыны Кыргызстанга, 30 пайызы Кытайга чечилген. 1996-ж. 4-июлда Кыргызстан менен Кытай “Кыргыз – Кытай мамлекеттик чек арасы жөнүндө” келишимге эки өлкөнүн башчылары кол коюшкан. Ал эми, 1998-жылы 17- мартта кыргыз парламенти аны ратификациялаган. “Кыргыз – кытай чек арасы жөнүндө” кошумча келишимге эки мамлекеттин лидерлери 1999-ж. 26-августта Бишкекте кол коюшкан. Келишим боюнча талаштуу Бедел участогунун аянты 2840 км.кв. болгон. Анын 900 кв. км. Кытайга өткөрүлүп берилген. Хан – Теңир чокусуна жанаша турган

талаш 450 км. кв. жердин 161 км. кв. Кытайга өткөн. 20 гектар аянтка ээ болгон Боз – Амир – Ходжент участогу толугу менен Кытай тарапка өткөн. [15]

2000 -жылы Өзбекстан террористтик топтордун өтүү коркунучунан улам, Кыргызстан менен чектешкен аймакты миналап салган. Миналар демаркациялык линиянын айрым участкаторуна, тактап айтканда Баткен облусундагы Сох жана Шахмардан анклавдары менен чектешкен жерлерге орнотулган. Сох анклавы 1955 – жылы түзүлгөн жана Баткен областында чыр-чатактуу аймак.. Анын аянты 325 чарчы км. түзөт, калкынын саны 52 миң адам, 99% тажиктер түзөт. 2004-ж. Кыргызстан менен Өзбекстандын Чек ара кызматынын өкүлдөрүнүн ортосунда бир катар жолугушуулар болгон. Сүйлөшүүлөрдөн кийин өзбек тарап анклавдар ортосундагы өз аймагын минадан тазалаган. Өзбекстан менен Кыргызстандын мамлекеттеринде да чырга айланган анкалавдар бар.

Кыргызстандын чек ара аймагында эки тажик анклавы жайланышкан (Ворух жана Кайрагач). Кыргызстан анклав деп эсептеп келаткан жерлерди коңшу өлкөлөр анклав деп эсептебейт. Тажикстан менен Кыргызстанды 900 чакырымдан ашык мамлекеттик чек ара бөлүп турат. Ошол эле учурда тилкенин жарымына жакыны тактала элек, ошол себептен эки мамлекеттин чек ара тургундары сууга, жайыттарга жана жолдорго байланыштуу көйгөйлөргө туш болушууда. Талаштуу аймактар эки өлкөнүн чек арасынын болжол менен 30% түзөт. Тажик мамлекетинин өкүлдөрү жыйырманчы жылдардагы чек араны бөлүштүрүү материалдарына таянып, Ворух анклав эмес, тилке түрүндө кирип кеткен аймак деп эсептешет. Кыргызстан менен Тажикстандын ортосундагы чек ара маселелери боюнча делегациялардын биринчи жолугушуусу 2002 – жылдын декабрында Бишкек шаарында болгон. Тажикстандын сунушуна ылайык, 1924 – 1927-жылдардагы документтер мамлекеттик чек араларды делимитациялоого негиз болушу керек [55]. Ал эми кыргыз тарап чек ара маселесин 1956 – 1958, 1990-жж. карталардын жана документтердин негизинде чечүүнү сунуштайт. Бир нече карталардын болушу өлкөлөрдүн ортосундагы делимитация жана демаркация маселесин чечүүнү

курчутуп жатат. Чек ара суроосун Кыргызстан, Тажикстан, Узбекстан эки тараптуу компромисске келип, тынчтык жолу менен чечүүгө тийиш. Кыргызстан менен Тажикстандын лидерлери бул маселени биротоло чечүү үчүн саясий эрк таппаса, эки өлкөнүн чек арага жакын жайгашкан аймактарынын тургундары тынымсыз жаңжалдын ичинде жашоого мажбур болушат.

1999-ж. август айынын башында Кыргызстандын туштүк (Баткен) аймагын согуштук базасына айландыруу максатын көздөшкөн Өзбек Республикасынын мамлекеттик бийлигинин оппозициясыбыз деп эсептеген бандиттик, диндик экстремисттердин тобу куралдуу басып киришкен. Экстремисттик, бандалык топтун башчысы Тахир Юлдашев “Өзбекстандагы Ислам кыймылынын эмири”, “моджахед күчтөрүнүн башчысы” катары белгилүү болгон. Куралдуу кол салган топтун жетекчилеринин бири Жума Намонгони же Зубайр ибн Абдурахман каймана аты менен таанымал, өзүн «ИДУнун саясий диванынын төрагасы» деп жарыялаган Жумобай Ходжиев болгон. Террорчулардын бул аракети Кыргыз Республикасынын Өкмөтү тарабынан мамлекеттин аймактык бүтүндүгүнө доо келтирүү катары бааланып, республиканын чегинен сүрүп чыгуу чечим кабыл алган. Терроризмге каршы күрөштө өлкөгө “Шанхай бешилтигинин” келишимдерине ылайык Өзбекстан, Россия, Армения жана Казахстан мамлекеттери аскердик – техникалык көмөк көрсөтүшкөн. 8–25-сентябрда болгон куралдуу кагылышуу Баткен районун куралчан террордук топтон толук тазалоо менен аяктаган.

Баткен окуясынын кийин аймактын стратегиялык маанисин жана социалдык – экономикалык коопсуздугун эске алып, Кыргыз Республикасынын Президенти А. Акаев 1999-жылы 13-октябрда Баткен облусун түзүү боюнча мыйзамга кол койгон. [72]

СССР кулагандан кийин Борбордук Азия чөлкөмүнө кирген Кыргызстан, Өзбекстан, Тажикстан, Түркменстан, Казахстан геосаясий мейкиндикте өзгөчө кызыгууну пайда кылды. Геосаясий жактан алганда Кыргызстан Россия, АКШ, Кытайдын кызыкчылыктары кесилишкен мамлекеттин катарына кирет. Чет

элдик аскер объекттеринин болушу регионалдык жана глобалдык деңгээлде эл аралык мамилелерге чоң таасир тийгизе турганы айдан ачык. “Манас” аэропортунда антитеррордук коалициясынын күчтөрүн жайгаштыруу боюнча АКШ жана Кыргыз Республикасынын ортосунда келишим 2001-ж. 19-декабрда ратификацияланган [21]. 2002 – 2005-жж. аралыгында “Манас” аэропортунда берилген территория үчүн Кыргыз Республикасынын бюджетине 8 млн. доллар акча түшкөн [171]. Кыргыз Республикасынын территориясында Россия Федерациясынын аскердик базалары да жайланышкан. 999 – орусиялык авиабаза Кант шаарында жайгашкан. База Борбордук Азиядагы аба мейкиндигин көзөмөлдөйт жана керек болгон учурда террордук уюмдарга сокку урушу мүмкүн. 2003 – жылы сентябрда кол коюлган келишимге ылайык, базанын аймагы акысыз негизде орус тарапка өткөн. [61] 1991 – 2005-жж. Кыргызстан тышкы саясатта көп векторлу саясат багытында иш жүргүзгөн. Тышкы саясатта Кыргызстан эгемендикти алган күндөн бери туруктуу стратегиялык багытын иштеп чыга албагандыгы коомдук саясий турмуштун өнүгүшүнө терс таасирин берүүдө.

Инсанды калыптандыруу, тарбиялоо мамлекеттик идеологиянын милдеттеринин бири. Аскара Акаевдин башкаруу жылдарында идеологияга багытталган бир нече программалар кабыл алынган. Алардын катарына “Кыргызстан – биздин жалпы үйүбүз”, “Кыргызстан адам укуктары жаатындагы өлкө” программалары кирет. Ошондой эле Манастын жети осуятын А. Акаев улуттук идеологиянын негизи катары тааныткысы келген. Тилеке карышы бул идеологияны ишке ашыруу учун практикалык негиз жок болгондуктан, бул маселе кагаз жүзүндө калды.

Өлкөдө саясий кайра түзүүлөр менен катар экономикалык реформалар жүргүзүлүп, анын маңызы базар (рынок) мамилелерине өтүү болуп саналган. СССРдин кыйрашы менен теңдештирип бөлүштүрүүдөн баш тартып, “каражатына ылайык жашоо” принциби орногон. Республикада түрдүү менчиктин түрлөрүн, чакан жана орто бизнести, фермердик чарбалардын өнүгүшү колдоого алынган. Базар экономикасына өтүү өлкөдө эркин ишкердик

принциптерине, өндүрүш каражаттарына болгон менчиктин көп формалуулугуна, чарбалык субъектилердин ортосундагы атаандаштыктын пайда болушуна жол ачты.

1991 – 1996-жж. Кыргыз Республикасынын экономикасы башкача айтканда реформанын алгачкы этабында эң чон кыйынчылыктарды башынан өткөрдү. 1990 – жылга салыштырмалуу 1996 – ж. республикада өнөр жай өндүрүшүнүн төмөндөшү 67,7 % түзгөн.

Өнөр жай өндүрүшүнүн төмөндөшүнүн негизги себептери:

- бааларды либералдаштыруу процесси;
- инфляциянын күч алышы;
- мурдагы экономикалык байланыштардын бирдиктүү экономикалык комплексинин жоюлушу;
- өндүрүшчүлөрдү стимулдаштыруу тутумунун жоктугу;
- менчиктештирүү механизими боюнча мыйзамдардын толук иштелип чыкпаганында.

Мындай көрүнүш айыл чарба өндүрүшүндө да болгон. 2000 - жылдан баштап өлкөнүн энергетика жана телекоммуникация сыяктуу стратегиялык тармактарды менчиктештирүү болгон. Чакан жана орто бизнес негизинен соода менен гана чектелип, материалдык баалуулуктарды өндүрүшкөн эмес. Ошол эле учурда керектөө рыногунда импорттолгон товарлардын үстөмдүк кылышы, соодадагы кылмыштуулук мамилелеринин өкүм сүрүшү, маркетингдик изилдөөнүн жоктугу экономиканын өнүгүшүнө чоң зыян алып келген. Экономикада болуп жаткан процесстер калкты иш менен камсыз кылуу структурасына да чоң таасир тийгизген: өнөр жайда иштегендердин саны 18,1% дан 8,2% га чейин төмөндөгөн, кызмат көрсөтүү ишмердүүлүгүндө 38 ден 35, 7% га төмөндөгөн. Ушул сыяктуу көрүнүштөр КМШнын бардык Борбордук Азия өлкөлөрү үчүн мүнөздүү болгон. Жыйынтыктап айтканда өлкө жетекчилиги экономикалык реформаларды жүргүзүүдө коомдун даярдыгын жана адамдардын потенциалын эске алган эмес. Жарым кылымдан ашуун

СССРдин курамында жашаган кыргыз эли үчүн тез темп менен базар экономикасына өтүү татаал богон.

1996-жылдан тартып, расмий статистикага ылайык, Кыргыз Республикасында жакырчылыктын деңгээли төмөндөгүдөй: 1996 – ж. 43,5% түзгөн (жалпы калкты %га бөлүүдөн), 1997-ж. - 42,9%, 1998-ж. – 54,9%, 1999-ж. – 55,3% болгон. Экономикалык реформалардын натыйжасынын жоктугунан Кыргызстандын калкынын 46 % 2005 – ж. жакырчылыкта жашаган. Жыйынтыктап айтканда, Кыргыз Республикасынын экономикалык түзүмү 1991 – 2005-жж. аралыгында өнүкпөгөн өлкөлөрдүн экономикасы үчүн мүнөздүү абалда болгон. Экономикалык өзгөрүүлөр социалдык чөйрөдөгү структуралык өзгөртүүлөргө алып келди – адамдардын жашоо образы жана шарттары өзгөрдү. 1991- жылдан берки мезгилде Кыргыз Республикасында калктын саны 608, 3 миң адамга, же 13,6% адамга көбөйүп, 2005-жылдын башында 5 миллион 92 миң адамды түзгөн. Шаардык калктын саны 102 миң адамга же 6% га, айылдагы калктын саны – 552,2 миң адамга же 19,8% га өскөн. 2005 - жылга карата өлкөдөгү демографиялык абал төмөндөгүдөй: түштүк региондор калктын өсүш темпинин 62%, түндүк региондогулар калктын 27,5% өсүшүн камсыз кылган. Ал эми Бишкек шаарынын калкы ички миграциянын негизинде 2005 - жылдын башында 14 805 адамга өскөн. Социалдык – экономикалык кырдаалдын начарлашы коомдун дифференциалдашуусуна, байлар менен кедейлердин пайда болушуна алып келди.

Жалпыга маалымдоо каражаттары – бул өлкөдө жана дүйнөдө болуп жаткан окуялар жөнүндө кабардар кылган коомдун маанилүү институттарынын бири. Кыргызстандагы жалпыга маалымдоо каражаттарынын ишмердүүлүгү 1992-жылдын 2- июлундагы “Массалык маалымат каражаттары жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы менен аныкталат, анда медиа уюмдарынын иши классификацияланган. Мыйзамда жалпыга маалымдоо каражаттарына газеталар, журналдар, альманах, китептер, бюллетендер, туруктуу аталышы бар коомдук жайылтууга арналган бир жолку басылмалар, ошондой эле мамлекеттик органдар, саясий уюмдар, коомдук жана башка

уюмдардын, жеке адамдардын аудио – визуалдык жазуулары, программалары, маалымат агенттиктери, телерадио каналдар кирет деп классификацияланган. Ошондой эле мыйзам боюнча маалымдоо каражаттарын цензурага алууга жол берилбейт [39]. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтому менен 1993-жылдан бери 7-ноябрь “Маалымат жана басма сөз күнү” деп бардык маалымат каражаттарынын кесиптик майрамы катары белгиленет. Кыргыз Республикасынын 1997- жылдын 5-декабрындагы “Маалыматтын кепилдиктери жана эркиндиги жөнүндө” Мыйзамында “ар бир эркин адамдын маалыматты чогултуу, сактоо, пайдалануу жана оозеки, жазуу жүзүндө же башка жол менен жайылтуу укугу” аныкталган [33].

1996 – 1997-жж. Кыргызстанда бийлик өкүлдөрү ММК карата каршы чабуулга өтө баштаган. 2003-ж. Кыргызстанда көз карандысыз басма сөз жок болуп кетүү коркунучуна туш болгон. 2001-ж. Юстиция министрлиги ММК кайрадан жаңыдан каттоо чечимин кабыл алган.

Кыргыз Республикасындагы Массалык маалымат каражаттарынын өнүгүү этабын бешке бөлсөк болот:

- 1) 1991 – 1992 – жылдары басма сөз эркиндиги жарыяланган;
- 2) 1993 – 1995-жж. ММКнын ролу жана функциялары боюнча өз позицияларын иштеп чыгуу жана мамлекеттик бийликтен алыстоо процесстери болгон;
- 3) 1996 – 1999-жж. ММКнын эркин иштөөсү жана бийликтен биротоло алыстоо процесстери менен мүнөздөлөт;
- 4) 1999 – 2005-жж. Медиа – холдингдерди түзүү жолу менен жалпыга маалымдоо каражаттарын бөлүштүрүү.

Постсоветтик мамлекетерге салыштырмалуу Кыргызстанда ММК жана маалымат чөйрөсүндө бийликти сыңдоо, оппозициялык партиялардын жана уюмдардын көз карашын чагылдыруу мүмкүнчүлүктөрү көбүрөөк болгон. “Чек арасыз репартёр” бейөкмөт уюму жарыялаган басма сөз эркиндигинин дүйнөлүк рейтингинде Кыргызстан 2002-ж. 31,75 упай менен 98 – орунду, 2003-

ж. 32,00 упай менен – 104 орунду, 2004-ж. 35, 25 упай менен 107 орунду, 2005-ж. 32, 00 упай менен 111 орунда ээлеген [222]

2002-ж. Кыргыз Республикасынын Юстиция Министрлигинде 800 ММК катталган, анын 689 басма сөз каражаттары, 126 теле жана радиостанциялар болгон. Өлкөдө ММК мамлекеттик жана көз карандысыз жеке болуп экиге бөлүнөт. Кыргыз улуттук телевидение, радио жана “Эркин – Тоо” газетасы мамлекеттик болуп эсептелет. 2003-жылга карта Кыргызстандагы 25 – 30 газета журналдардын 8 мамлекеттин карамагында болгон, ал эми мамлекеттик “Учкун” басмаканасы өлкөдөгү башкы басмакана болгон. 2005-ж. карата кыргыз медиасында интернет басылмаларынын өнүгүшү башталган.

Кыргызстан эгемен мамлекет болгон жылдарында республиканын саясий спектрине сандык жана сапаттык жактан олуттуу өзгөрүүлөр киргизилген. Бир партиялуу система көп партиялуу системага алмаштырылды. 1991 – 1993-жж. Кыргыз Республикасынын Конституциясында эркин шайлоонун жана көп партиялуу системанын негиздери түзүлгөн. Саясий партиялар жөнүндө Мыйзам 1999-ж. июнда кабыл алынган. “Мыйзамда саясий партия – бул калктын белгилүү бир бөлүгүнүн саясий эркин ишке ашырууга көмөктөшкөн жана саясий максаттары, милдеттери бар, ошондой эле алардын өкүлдөрү аркылуу мамлекеттик башкарууга катышкан Кыргыз Республикасынын жарандарынын ыктыярдуу бирикмеси” [24] деп түшүндүрмөсү берилген. 2000-жылдан баштап Кыргыз Республикасынын парламентин түзүүгө саясий партиялардын катышуусу үчүн шарттар түзүлгөн. Кыргызстанда саясий партиялардын түзүлүшү жана партиялык тутумдун түптөлүшү 80 – жылдардын аягында коомдун демократиялаштыруу шартында мүмкүн болгон. 2005- жылдын башына карата Кыргызстанда 42 партия катталган. Бирок партиялардын сандык өсүшү алардын сапаттуу жакшырышына тассирин тийгизген жок.

Демократияга өтүү 1991-жж. Кыргыз республикасы үчүн татаал шарттарда башталган. Социалдык – экономикалык кризис өнөр жайдын төмөндөшүнө, гиперинфляцияга, калктын жашоо деңгээлинин кескин

төмөндөшүнө алып келген. Өлкөдө демократиялык институттарды ишке киргизүүнү төмөндөгүдөй этаптарга бөлсөк болот:

1) 1991 – 1993- жж. мамлекеттин саясий тутумун реформалоонун мүнөзү жаңы тутумду түзүүгө эмес, иштеп жаткан системаны жок кылууга багытталган.

2) 1993 – 1995-жж. Кыргызстандын саясий, экономикалык, улуттук, геосаясий кызыкчылыктарын эске алуу менен саясий тутумду түптөө процесси жүргөн. Көз карандысыз Кыргызстандын жаңы Конституциясы кабыл алынган. Конституциянын негизинде жаңы саясий тутумдун архитектурасы түзүлгөн. Бийлик бутактары бөлүштүрүлгөн. Кыргызстан парламенттик – президенттик башкаруу формасына өткөн. 1995-ж. эки палаталуу Жогорку Кеңеш түзүлгөн. Башкаруу формасы акырындык менен Президенттик башкарууга өтүү процесстери болгон.

3) 2000 – 2005-жж. Кыргызстандын саясий тутумунда күчтүү президенттик бийликти орнотууга аракеттердин күчөшү, бийликтин ар тараптан системалык түрдө кризиске келиши менен мүнөздөлөт.

Жыйынтыктап айтканда:

➤ Кыргызстандын 1991-2005-жылдардагы коомдук-саясий турмушунун өнүгүү тарыхында эгемендиктин алгачкы жылдарындагы мамлекеттик коомдук-саясий институттардын, өлкөнү башкаруу бийлигинин конституциялык бутактарынын бекемделиши чоң роль ойногон.

➤ 1993-жылы кабыл алынган КР Конституциясы Президенттик, аткаруу жана мыйзам чыгаруу бийликтеринин өлкөнүү башкаруудагы ордун аныктоо менен көз карандысыз Кыргыз Республикасынын калыптануусу юридикалык негизде аяктаган.

➤ 1991 – 2005 – жылдар эки доордун убакыт мейкиндигин байланыштырган трансформациялануу мезгили катары мүнөздөсөк болот. Анткени реформалардын багыты советтик доордон калган башкаруу системасын, коомдук мамилелерди өзгөртүүгө багытталган.

➤ Кыргыз Республикасынын коомдук саясий турмушунун өнүгүүсүнө мамлекеттин географиялык жана аймактык жайгашуусу, экономиканын өнүгүүсү, менталитеттик өзгөчөлүктөр, саясий элитанын ишмердүүлүктөрү жана башка факторлор таасирин тийгизген.

➤ Эгемендиктин алгачкы жылдарынан тартып Кыргызстан демократиялык өзгөрүүлөргө ачык экендигин көрсөттү. Мындай максаттар эл аралык коомчулук тарабынан колдоого алынды.

➤ Мамлекеттик көзөмөлдөн тышкары саясий мейкиндиктин институтташуусу жана плюрализм Кыргызстандын негизги жетишкендиктеринин бири болгон.

3.2. Эгемен мамлекеттин саясий жана демократиялык институттарын түзүү баскычтары

Саясий институттар-бул саясий бийликти колдонууга жана бөлүштүрүүгө катышкан уюмдар. Ал эми мамлекет башкы саясий институт. Укуктук мамлекет демократиялык негизги институт болуп эсептелет. Демократиялык мамлекет – бул саясий тутумдун түрү жана анын иш – аракеттери элдин эркине, жалпыга таанылган адам укуктарына шайкеш келген башкаруу формасы. 1993 жылдагы Конституциянын 1-беренесинде “ Кыргыз Республикасы (Кыргызстан) - укук туткан, динге негизделбеген мамлекет болуп түзүлгөн эрктүү, биримдиктүү, демократиялуу республика. Кыргыз Республикасынын эрктүүлүгү чектелбейт. Ал анын бүтүндөй аймагын камтыйт. Кыргыз Республикасынын эли - эрктүүлүктүн ээси жана Кыргыз Республикасындагы мамлекеттик бийликтин бирден бир туткасы. Эл өз бийлигин түздөн-түз, ошондой эле мамлекеттик органдар системасы аркылуу ушул Конституциянын жана Кыргыз Республикасынын мыйзамдарынын негизинде жүргүзөт”[42] деп жазылган. Кыргыз Республикасы мамлекеттик бийлик мыйзам чыгаруучу, сот жана аткаруу бийликтерине бөлүнөт.

Коомдук-саясий өнүгүүдө парламент маанилүү роль ойнойт. 1990-жылдын 23-февралында он экинчи чакырылыштагы Кыргыз ССР Жогорку Советинин депутаттарын шайлоо болгон. 1990-жылдын апрелинен 1994-жылдын сентябрына чейин иштеген “легендарлуу” кыргыз парламенти бир катар тарыхый чечимдерди кабыл алуу менен Кыргыз Республикасынын суверендүү, көз карандысыз мамлекет экендигин бекемдеген. 1990-жылдын 11-декабрында Жогорку Кеңештин атайын токтомуна ылайык Абсамат Масалиевдин ордуна Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин төрагасы болуп депутат Медеткан Шеримкулов шайланган.[91] 1990-1992-жылдар аралыгында кыргыз парламенти СССР-КМШ аймагындагы саясий күрөштүн мезгилинде өлкөнүн тагдыры, коомдук-саясий өнүгүүсүн аныктоого түздөн-түз катышып “пайдубалы жаңыдан түптөлүп жаткан Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн ички жана тышкы жашоо чөйрөлөрүн толук камтыган, мамлекеттик организмдин кан тамырларынын үзгүлтүксүз согуш турушун камсыз кылган, формасы жагынан да, мазмуну жагынан да, улуттук тажырыйбада буга чейин кездешпеген 256 мыйзамдарды жана 708 токтомдорду кабыл алган”.[123] Айрым окумуштуулар менен серепчилердин легендарлуу парламенттин таркатылышына берген анализине таянсак, анда ЖК КР Президенти А. Акаевдин авторитардык бийлигин бекемдөө максатында алдын-ала уюштурулган саясий оюндун жыйынтыгы болгон деген ойлорун айтышат. Кандай болгон күндө дагы “Кыргыз Туу” газетасынын 1994-жылдын 3-сентябрындагы санына ЖК депутаттарынын жоон тобунун “Парламентке ишеним болбой калды” деген ат менен Кыргызстандын элине, президент А.Акаевге жана Жогорку Кеңешке кайрылуусу чыккан.[181] Эгер кабыл алынган мамлекеттик расмий документтердин хронологиясына көз салсак, 1990-жылы шайланган ЖКны таркатуу үчүн болгон даярдыктар күн мурунтан эле жүргөнү ачык билинип турат.

1993-жылдын майынан тартып, жаңы Конституциянын кабыл алынышы менен Кыргыз мамлекетинин мыйзам чыгаруу органы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңеши деп атала баштаган. 1994-ж. өткөн

референдумдун [3] жыйынтыгы менен конституцияга өзгөртүү жана толуктоолор киргизилип Жогорку Кеңеш эки палатага бөлүнгөн. Эгемен Кыргызстандын тарыхында Жогорку Кеңешке алгачкы шайлоо 1995-жылдын февраль-мартында эки тур менен өткөн. 1995 – 2000-жж. аралыгында Кыргызстанда биринчи чакырылыштагы Жогорку Кеңештин эки палаталуу парламенти – Мыйзам чыгаруу жыйыны жана Эл өкүлдөр жыйыны иштеп, алардын депутаттары бир мандаттуу округдарда мажоритардык система боюнча шайланган. 1995 – жылдын 29 мартында шайланган 90 депутат (анын ичинде 29 Мыйзам чыгаруу жыйынында, 61 Эл өкүлдөр жыйынынан) өз ишмердүүлүгүн башташты. Алардын ичинен улуттар боюнча: кыргыздар – 76, орустар – 4, өзбектер – 8, немистер – 1, карачайлар – 1 адам. Жаңы праламентте аялдардан 5 адам: Мыйзам чыгаруу жыйынында – 4, Эл өкүлдөр жыйынында – 1. Депутаттардын орточо жашы отуздан 60 жашка чейин. Алардын ичинен – 3 академик, 9 илимдин доктору, 12 илимдин кандидаты болгон. Депутаттардын 69ун партияда жоктор түзсө, Республикадагы 13 саясий партиянын 11и өз өкүлдөрүн парламентке өткөрө алышты. [163.137 б.] Эки палаталуу Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйынына көз карандысыз депутаттар келишкен: Ө.Текебаев, Турсунбай Бакир уулу, Ө. Суваналиев, Д. Садырбаев, К. Байболов, А. Мадумаров, И. Кадырбеков ж.б. Эл өкүлдөр жыйынына: А. Масалиев, Б. Осмонов, Ү. Сыдыков, А. Атамбаев, С. Жээнбеков ж.б. шайланып келишкен. А. Матубраимов (1995-жылдын 28 - мартынан 1997- жылдын 26 - ноябрына чейин), Абдыганы Эркебаев (1997 – 2000- жж.) Жогорку Кеңештин Эл өкүлдөр жыйынынын спикери болуп иштешкен. Мыйзам чыгаруу палатасынын спикери болуп Мукар Чолпонбаев (29 - март 1995-жыл – 15 ноябрь 1996- жыл), Усуп Мукамбаев (1996-ж. 15- ноябрь – 2000-жыл 14-апрель) иштешкен.

Биринчи күндөн тартып эле Жогорку Кеңеш өз ишмердүүлүгүндө кыйынчылыктарга туш болду. Иштеп жаткан депутаттарда советтик парламентаризмдин жана саясий аң сезимдин таасири сакталгандытан мыйзам чыгаруу ишинде каталар көп кетирилген жана Жогорку Кеңеш Өкмөттүн ишмердүүлүгүнө көзөмөл кыла алган эмес.

1995 - ж. сентябрда демилгелүү топ Президенттин ыйгарым укуктарын 2001 - ж. октябрь айына чейин узартуу суроосун референдумга алып чыгуу маселесин көтөрүп чыгышат. Бул маселени карап чыгып Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйыны өзүнүн токтомунда Президенттин ыйгарым укуктарын узартууну мыйзамсыз деп билдиришкен [52]. Референдум маселеси четке кагылгандан кийин президенттин администрациясы 1995-ж. 21-сентябрда шашылыш түрдө Президенттик шайлоону өткөрүү маселесин Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйынынын күн тартибине көтөрүп чыгышкан. Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйыны Президенттик шайлоону 1995-жылдын 24-декабрында өткөрүү боюнча Токтомун чыгарган. [53] Конституция боюнча президенттик шайлоо 1996 - ж. күз айларында өтмөк. Себеби А. Акаев 1991-ж. 12-октябрда жалпы элдик шайлоодо президент болуп шайланган. [81]

1995-жылы Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаттары Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү аракетин көргөн. Конституцияга киргизиле турган өзгөртүүлөр жана толуктоолор төмөндөгүдөй болгон:

- президент тарабынан дайындалган жергиликтүү мамлекеттик администрация башчыларын шайлоо;
- Конституциялык, Жогорку жана Арбитраждык сотторду бириктирүү жолу менен бирдиктүү сот тутумун түзүү;
- орус тилине мамлекеттик тил статусун берүү.

Бирок, ЖКтин Эл өкүлдөр жыйыны жергиликтүү башчыларды шайлоо жана орус тили боюнча демилгени четке каккан. Ал эми бирдиктүү сот системасы боюнча референдумду 1995 – жылдын 24 -декабрында өткөрүү боюнча токтом кабыл алганы менен, референдум өткөрүү укугун ишке ашыра алган жок. Себеби, 22-декабрь 1995-жылы республиканын Конституциялык соту эки палатанын чечимдерин конституциянын мыйзамдарына туура келбейт деп тапкан.[60]

1996-жылдын 10-февралында референдум өткөрүлүп, Кыргыз Республиканын Конституциясына киргизилген өзгөртүүлөр жана толуктоолор

боюнча өлкө парламенттик башкаруу формасынын президенттик башкаруу формасына өткөн.

1998-жылы 17-октябрындагы референдум менен Мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаттарынын санын 35тен 60ка көбөйгөн. Ал эми Эл өкүлдөрүнүн жыйыны болсо 70 тен 45 мандатка азайып; мыйзам чыгаруучулардын палатасындагы 15 орун саясий партияларга берилген. Депутаттыка 25ке толгон, шайлоого катышууга укугу бар, депутаттыкка талапкерликке көрсөтүлүү алдында өлкөдө 5 жылдан кем эмес убакыт туруктуу жашаган жарандары Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйынынын депутатыгына шайлана алмак, ал эми Эл өкүлдөрү жыйынынын депутаты болуп жашы 25ке толгон, шайлоолорго катышууга укугу бар жана депутаттыкка талапкерликке көрсөтүлүү алдында өлкөдө 5 жылдан кем эмес туруктуу жашаган жарандар шайланууга укутуу болгон.

1998 жылдагы Референдумдун негизинде Президенттин укуктары кеңейтилип, авторитардык режимдин тенденцияларынын пайда болушуна жол ачылган. Алсак, Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктары президенттин пайдасына өткөн. Президент министрлерди жана жергиликтүү администрациялардын башчыларын дайындоо укугун алган. Парламент өкмөттү кызматтан кетирүү укугунан ажыраган, бирок премьер – министрге ишеним көрсөтпөө жөнүндө чечим кабыл алуу укугу калган. Жогорку Кеңеш президентти бийликтен кетирүү маселесин көтөрүп чыгуу укугу бар болчу.

Жогорку Кеңешти уюштуруу жана анын иши үчүн конституциялык укуктук базаны андан ары өркүндөтүү 1998-жылдын 21- октябрында болгон. Референдумдун негизинде Жогорку Кеңеш жеке менчик боюнча мыйзамдарды кабыл алуу процессин башташкан. Негизги мыйзамга жер жеке менчикте болушу мүмкүн жана мамлекет аны коргоого милдеттүү деп киргизишкен. Депутаттардын жаш курагынын төмөнкү чеги 25 жашка чейин төмөндөтүлгөн. Ошондой эле болочок депутат Кыргызстанда жашаш керек деген талаптар алынган. Сөз эркиндигин чектеген мыйзамдардын кабыл алынышына жол бербөө үчүн түзөтүүлөр киргизилген [33].

Кыргыз Республикасында жаңы шайлоо Кодекси, туруктуу шайлоо комиссиялары институту киргизилип, биринчи жолу добуш берүү механизмдери жөнгө салынган. Жогорку Кеңештин экинчи чакырылышына шайлоолор пропорциональдык-мажоритардык негизде 2000-жылдын 20-февралында өткөн. Россиядан кийин КМШ өлкөлөрүндө биринчи жолу добуштарды эсептөөнүн автоматташтырган “Шайлоо” тутуму колдонулду. Жалпысынан 2000-жылдагы парламенттик шайлоодо бир мандаттуу округдарда 601 депутаттыкка талапкер көрсөтүлүп, анын ичинен 455и катталган, кийин 30 талапкер өз каалоосу менен талапкерлигин алып салган, 11 адам шайлоодон четтетилген. Натыйжада 2000-жылдын 20-февралында добуш берүү бюллетендерине 414 депутаттыкка талапкер киргизилген, алардын 219 Мыйзам чыгаруу жыйынынын жана 195 Эл өкүлдөр жыйынына талапкер. Бир мандаттуу шайлоо округдарынын биринчи турунда 16 депутат шайланды: 7 – Мыйзам чыгаруу жыйынына, 9 - Эл өкүлдөр жыйынына. Ошол эле учурда, экинчи талапкер шайлоодон баш тартса же экинчи турга чейин каттоодон чыкса, талапкер автоматтык түрдө шайланды деп таанылат деген өтө таң калыштуу эреже кабыл алынган. Шайлоонун биринчи турунан кийин оппозициянын алдыңкы талапкерлери Д. Үсөнөв (Элдик партия), Ө. Суваналиев (Ар – Намыс партиясы) шайлоодон четке чыгарылган. Шайлоонун биринчи турунда алдыда келе жаткан оппозициялык “Ар – Намыс” партиясы экинчи турда утулуп калган. Феликс Кулов шайлоодо жеңилгенине карабастан, президенттик шайлоо үчүн күрөшкө катышарын билдирген. Шайлоодон кийин камакка алынган. Ал 1997 – 1998-жж. Улуттук коопсуздук министри болуп турганда кызмат абалынан кыянаттык менен пайдаланган деп айыпталган. Бишкек горнизонунун Аскер соту Куловду күчөтүлгөн тартиптеги колонияда жана мүлкүн канфискациялоо менен жети жылга эркинен ажыратуу өкүмүн чыгарды. Ө. Текебаев экинчи тур күнү сот жараянын жеңип алгандан кийин шайланган. Шайлоонун жыйынтыктары менен макул болбогондор митингдерге чыгышкан. Митингке чыккандар Таласта Кара – Буурадагы жергиликтүү администрациянын имаратын басып алышкан. Бишкекте пикетчилер Конституциялык соттун

имаратына кирүүгө аракет кылышкан. Нааразычылык акцияларынын башында оппозициялык коалиция “Демократия жана эркин шайлоо үчүн” турган. ОБСЕ (ЕККУ) жана АКШнын Мамлекеттик департаменти шайлоолор учурунда демократиялык нормалар бузулду деп жыйынтык чыгарышкан: Кыргыз Республикасында 2000-жылдагы парламенттик шайлоонун эки туру тең бир катар терс тенденциялар менен мүнөздөлүп, жыйынтыгында бир катар саясий партиялардын жана талапкерлердин шайлоого акыйкат жана бирдей негизде катышуусуна токоол болду. Шайлоо алдындагы мезгил мамлекеттик кызматкерлердин жогорку деңгээлдеги кийлигишүүсү, соттордун көз карандысыздыгынын жоктугу, талапкерлерге карата мыйзамдуу санкциялардын тандалма аткарылышына алып келген жана мамлекеттик маалымат каражаттарында бир тараптуу болгон [201].

Жогорку Кеңешке шайлоо эки тур менен өткөн: биринчиси 20- февралда, экинчиси 12-мартта. Депутаттардын бир бөлүгү партиялык тизме менен шайланышкан. 105 мандаттын 73 мандатын көз карандысыз талапкерлер утуп, парламенттеги басымдуу күчкө айланды. “Кыргызстандын Демократиялык күчтөр союзу” саясий партиялардын ичинен көп орунду алган – 12 депутат. Бул союзду “Экономикалык кайра жаралуу” партиясы, СДПК, “Биримдик” партиялары түзүшкөн. Жогорку Кеңеш эки палатадан турган: Мыйзам чыгаруу жыйынынын 60 депутаттынын 15и партиялык тизме менен шайланган. Ал эми, Эл өкүлдөр жыйынына 45 депутата бир мандаттуу округдардан шайланган. Эгер депутаттардын жаңы шайланган курамынын социалдык абалына көңүл бурсак, анда 60%ын мамлекеттик кызматкерлер, 25%ын ишкерлер болгон. [141]. Шайлоочулардын 60%дан ашууну катышкан шайлоонун жыйынтыгы боюнча Кыргызстан коммунисттер партиясы-5; Демократиялык күчтөр союзу-4; Кыргызстан аялдар демократиялык партиясы-2; Оогандагы согуштун ардагерлеринин жана башка майда жаңжалдардын катышуучуларынын саясий партиясы - 2 мандатты; 5%дан ашык добушту топтоого жетишишкен «Ата Мекен» социалисттик партиясы-1; «Менин өлкөм» иш-аракет партиясы-1

депутаттык мандатка ээ болушкан. Жогорку Кеңеште депутаттык топтордун жана фракциялардын курамы туруксуз болгон.

2005 – жылдын 10 – январында Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы боюнча, 2005 – жылдын 27 февралында жер – жерлерде Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине шайлоолорду жүргүзүшүнө байланыштуу социологдор: “Кыргыз Республикабыздын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйыны менен Эл Өкүлдөр жыйынынын депутаттарынын ишмердүүлүгүн кандай баалайсыз?” деген суроолорду берүү менен анкета жүргүзүшкөн. Анкеталык сурамжылоонун жыйынтыктары 2005-жылы 22-февралда “Аалам” газетасынын № 4 чыгарылышында чыккан. (“Аалам” №4 (626) 22.02.2005-ж.)

№ 1 таблица: Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу ишмердүүлүгүн кандай баалайсыз? [163. 195 б.]

	Саны	Проценттери (%)
Жакшы	8	16
канааттандыраарлык	26	52
канааттанндырбайт	14	28
жооп берүү кыйын	2	4
Жыйынтыгы	50	100 %

№ 2 таблица Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Эл Өкүлдөр жыйынынын ишмердүүлүгүн кандай деп баалайсыз? [163. 196 б.]

	Саны	Проценттери (%)
Жакшы	7	14
канааттандыраарлык	24	48
канааттанндырбайт	17	34
жооп берүү кыйын	2	4
Жыйынтыгы	50	100 %

Сурамжылоого катышкан респонденттер Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынын (52%) менен Эл Өкүлдөр жыйынынын (48%) иштерине канааттанырат деп баа беришкен. [163.195б.]

2003-ж. 2-февралда референдум жолу менен 2005-жылдан баштап кайра Жогорку Кеңеш бир палаталуу парламетке өткөн. 2005-жылдын февралындагы шайлоо каргашалуу Аксы окуясынан кийин өлкөдө күч ала баштаган коомдук-саясий кризистин мезгилине туш келген. Жогорку Кеңешке шайлоого жалпы 425 талапкер катталган. Бирок шайлоо күнүнө карата алардын саны 389га чейин азайган, анткени 23 талапкер өз талапкерлигин алып салышкан жана 12си шайлоо комиссиясы тарабынан четтетилген [140]. Талапкерлердин 65 % Президент А. Акаевдин “Алга Кыргызстан” жана бийликти колдогон демократиялык “Адилет” партиясынан болгон. КР ЖК III чакырылышында көпчүлүк добуш менен президенттин колдоосундагы “Алга Кыргызстан”, “Адилет” партиялары жеңишке жетишкен. Жаңы Конституцияга ылайык, Жогорку Кеңешке шайланган саясий партиялар Өкмөттү түзүүгө укуктуу болгон.

Шайлоого 550 байкоочу катышкан. Бул шайлоонун жүрүшүнө дагы Европадагы Коопсуздук жана Кызматташтык Уюмунун (ОБСЕ) байкоочулары добуш берүү эл аралык стандарттарга жооп берген жок деп билдиришкен. ЕККУ мөөр басылбаган урналарды жана шайлоочулардын тизмесиндеги так эместиктерди белгилешкен. Шайлоо учурунда көпчүлүк ММК бийликти колдогон партиялардын ишмердүүлүгүнө басым кылып бир жактуу болгон.

Социология илимдеринин доктору К. Исаев жетекчилиги астында социологдордун жамааты “2005 – жылдагы Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешине боло турган шайлоолор кандай болот?” деген суроого эксперттер (анкетага жооп бергендер) төмөндөгүдөй жооп берген: Ачык, чынчылдыкта, адилеттүү түрдө – 16 %, Фальсификацияланган, Бурмаланган түрдө – 56%, Жооп берүү кыйын – 12%. [163. 197 б.]. Сурамжылоонун жыйынтыгында көрүнгөндөй, шайлоого чейин эле коомчулукта шайлоонун таза өтөөрүнө

ишеним болгон эмес. 1995-2005-жылдары Жогорку Кеңешке 3 жолу (1995-ж.; 2000-ж.; 2005-ж.) шайлоо болгон.

1993-ж. 5-майда кабыл алынган өлкөнүн баш мыйзамы сот бийлигинин түзүлүшүн, уюштурулушун аныктаган. Эми мамлекеттин сот бийлигинин түзүмдөрү Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотунан, Кыргыз Республикасынын Жогорку сотунан, Кыргыз Республикасынын Арбитраждык сотунан жана жергиликтүү соттордон турган (облустардын, Бишкек шаарынын, райондордун, шаарлардын соттору, облустардын жана Бишкек шаарынын арбитраждык соттору, аскер соттору ошондой эле аксакалдар жана (третейский) тараптардын соттору).

Кыргызстан сот реформасын түздөн – түз 1994 - жылдын жайында жүргүзө баштаган. Бул мезгилде, өлкө үчүнчү жылы саясий жана экономикалык тутумун реформалап жаткан. Сот тутумунда реформа жүргүзбөсө саясий реформалар жыйынтык бермек эмес. Реформаны жүргүзүүдө сот системасында иштеген судьялар активдүү катышышкан. Сот тутумунун реформалоонун багыттары 1994, 1996, 1999, 2001-жж. болгон Кыргыз Республикасынын сотторунун курултайларында талкууланган. 1999-ж. “Кыргыз Республикасынын сотторунун статусу жөнүндө” негизги конституциялык мыйзамдар күчүнө кирген. 2001-ж. “Кыргыз Республикасынын судьяларынын статусу “ жөнүндө мыйзам кабыл алынган. Сот тутумунун жана судьялардын статусунун бекемделиши сот процесстеринин сапатынын жогорулашына таасир тийгизген жок. Көптөгөн судьялар соттун көз карандысыздыгын жеке өзү үчүн толук жоопкерчиликсиздик жана жазасыздык катары кабыл алышкан.

Конституциядагы бийлик бөлүштүрүү принциптеринде сот бийлигине байланыштуу өгөртүүлөр тез-тез өзгөрүүгө учураган. 1996-жылкы Конституцияга киргизилген өзгөрүүлөргө ылайык Конституциялык сотунун Төрагасын, анын орун басарын жана Конституциялык сотунун судьяларын кызматына шайлоо үчүн талапкерлерди Мыйзам чыгаруу жана Эл өкүлдөр жыйынына Президент сунуш кылат. Жогорку соттун, Жогорку Арбитраждык

соттун төрагаларын, алардын орун басарларын, судьяларын кызматына шайлоо үчүн талапкерлерди Эл өкүлдөр жыйынына Президент сунуш кылат. Конституцияга ылайык жергиликтүү соттордун судьяларын Президент Жогорку Кенештин макулдугу жок эле биринчи жолу 3 жылга, андан кийин 7 жылга дайындайт.

Ал эми, 2003-жылкы Конституцияга ылайык, Кыргыз Республикасынын сот тутуму Кыргыз Республикасынын Конституциясы жана мыйзамдары менен белгиленет жана Конституциялык соттон, Жогорку соттон жана жергиликтүү соттордон турат. 2003-жылкы Конституцияга ылайык Конституциялык соттун, Жогорку соттун судьяларын Президенттин сунушу менен Жогорку Кенеш тарабынан 10 жылдык мөөнөткө шайланат. Жергиликтүү соттордун судьялары Президент тарабынан Жогорку Кенештин макулдугу менен 7 жылга дайындалаары аныкталган.

Бийлик сот тутумун оппозицияны басуу жана саясий оппоненттерин жок кылуу үчүн колдонгон. Сот тутумунун саясатташуусу 2005- жылдагы Кыргызстандагы бийликтин алмашуусуна алып келген себептердин бири болгон. Кыргыз Республикасынын сот бийлигинин (1991–2005-жж.) калыптанышын карап, биз сот бийлигинин кадр саясатындагы Кыргыз Республикасынын Президентинин мүмкүнчүлүгү иш жүзүндө бардык баскычтагы сот органдарынын ишине кыйла таасир берүүдө, деген кортунду чыгардык.

Кыргыз Республикасында аткаруу бийлигин: “Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жана ага баш ийген министрликтер, мамлекеттик комитеттер, администрациялык ведомстволор, аткаруу бийлигинин башка органдары жана жергиликтүү мамлекеттик администрация ишке ашырат”. [42]

Аймактык башкаруу системасын реформалоо 1994-жылы башталган. Көз карандысыз мамлекеттүүлүктүн тарыхындагы башкы кадамдардын бири айылдык, шаардык кеңештердин депутаттарынын шайлоосу болду. 1994-жылы 22-октябрда Кыргызстанда жалпысынан 8147 депутат шайланган. Кыргызстанда муниципалдык реформа 1999-ж. ыраатуу жүрө баштаган. Ошол

эле жылы 1999 – 2001-жж. Кыргыз Республикасынын Жергиликтүү өз алдынча башкарууну андан ары өнүктүрүү Концепциясы кабыл алынган жана Президенттин Жарлыгы менен бекитилген [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. 2001-ж. 28-декабрда Жогорку Кеңеш тарабынан “Жергиликтүү өз алдынча башкаруу жана жергиликтүү мамлекеттик администрация жөнүндө”, 2002-ж. “Муниципалдык менчик жөнүндө”, “Аксакалдар соту жөнүндө”, 2003-ж. “Жергиликтүү өз алдынча башкаруунун финансылык – экономикалык негиздери жөнүндө”, 2004-ж. “Жамааттар жөнүндө”, “Муниципалдык кызмат жөнүндө” Мыйзамдар кабыл алынган. Жергиликтүү өз алдынча башкарууну уюштуруунун ченемдери Кыргыз Республикасынын 1996, 2003-жылдарындагы “Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө” мыйзамдарында дагы каралган. 2003-жылдагы Кыргыз Республикасынын Конституциясына киргизилген толуктоо жана өзгөртүүлөрдүн негизинде: айылдардын, кыштактардын, шаарда жарандардын жана жергиликтүү кеңештердин демилгеси менен аксакалдар сотун түзүү укугу берилген. Жергиликтүү кеңештин депутаттарынын жалпы санынын үчтөн экисинин көпчүлүк добуш берүүсү менен аймактык бирдиктин жергиликтүү мамлекеттик администрациясынын башчысына ишеним көрсөтпөөгө укугу жергиликтүү кеңештин беделин көтөрүү менен, шайлоодогу атаандаштыкты жараткан. Натыйжада жергиликтүү өз алдынча башкаруу өлкөдө ырааттуу жана динамикалуу өнүгүү процесси болбосо дагы жергиликтүү өз алдынча башкаруу институту негизделип, ишке кирген.

Өлкөнүн коомдук-саясий жашоонун өнүгүүсү түздөн-түз мамлекет башчысынын программасына – Президенттин өлкөнүн өнүгүүсү үчүн шайлоо алдындагы шайлоочуларга берген убадаларына байланыштуу. XXI кылымдагы баардык өнүккөн, демократиялык өлкөлөрдүн тарыхында кеңири кездешкен тажрыйба. Эгемендиктин алгачкы жылдарындагы өлкөнүн Конституциясында белгиленгендей КР Президенти беш жылга шайланат. Жана бир адам талапкерлигин удаа эки жолу коюуга укуктуу эле.

Кыргызстандын 1991-2005-жылдардагы коомдук-саясий турмушунун өнүгүүсүндөгү А. Акаев Конституцияга өзгөртүүлөрдү киргизүү жолу менен өлкөнүн 15 жыл аралыгындагы тарыхында жалгыз Президент болду. Республикадагы коомдук-саясий өнүгүүлөрдүн оң жана терс жактары дагы Кыргызстандын тунгуч президенти А. Акаевдин мамлекетти башкаруудагы жөндөмүнө байланыштуу болгон десек жаңылбайбыз.

Өлкөнү башкаруу системасындагы реформалардын негизги максаты күчтүү Президенттик бийликтин бекемделиши үчүн аракет болгон. 1994-2005-жылдардагы коомдук-саясий башкаруу институттарын реформалоо демократиялык мазмуну жок түзүлүшкө айландырган. Баш мыйзамга жана мыйзамдарга тез – тезден өзгөртүү киргизүү жакшы жыйынтык берген жок. Аскар Акаевдин башкаруу жылдарында мамлекеттин саясий тутумун пландаштыруу ички жана тышкы факторлорду, республиканын максаттарын жана милдеттерин, өзгөчөлүктөрүн эске албай, өзүм билемдик менен жүргүзүлүп келген.

1991-2005-жылдардагы коомдук-саясий өнүгүүгө шайлоо системасынын реформаланышы дагы чоң роль ойногон. Өлкөнүн өнүгүү процессинин концепциялары мыйзамдык-укуктук негиздеги документтердин жана эң негизгиси Конституцияда белгиленген демократиялык шайлоо системасынын негизинде түптөлүп, калыптанган башкаруу бийлигинин структуралары тарабынан иштелип чыгып, аткарылган. 1997-ж. “Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссия жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Мыйзамы кабыл алынган. Мыйзамдын негизинде КР Борбордук шайлоо комиссиясынын түзүмү аныкталып, 5 жылдык мөөнөткө дайындалуусу каралган. Кыргызстандын Эгемен мезгилиндеги тарыхый окуялардын, коомдук-саясий кризистердин келип чыгуусунун негизги фактору шайлоолордун жыйынтыгы болгондугун эске алсак, анда өлкөдөгү шайлоо системасынын коомдук-саясий турмуштун өнүгүүсүндөгү орду чоң экендигин белгилегибиз келет.

1999-ж. 3-августунда “КРнын Президентин шайлоо жөнүндө” Мыйзам кабыл алынып, КРнын жарандары тарабынан жалпы, бирдей жана түз шайлоо укугунун негизинде жашыруун добуш берүү менен жүргүзүү киргизилген. Ал эми, 2000-жылдан баштап КРнын президентигине талапкерлер үчүн мамлекеттик тилди билүү деңгээлин текшерүү комиссиясынан экзаменден өтүү талабы киргизилген. Жаңы талапка ылайык атаыйын адис тилчи жана илимпоздордон турган комиссия мамлекет башчылыгына талапкердин мамлекеттик тилди эркин же эркин билбегендигин аныктоосу каралган. Бул өлкөдө далай жылдар боюу чечилбей келген кыргыз тилинин өнүгүүсүнө карата мамиленин өзгөрүүсүнө жана кадыр-баркын көтөрүүгө өбөлгө түздү.

2001-ж. Президент Жарлыгы менен пилоттук шайлоо жөнүндө убактылуу Жобо бекитилген [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]. Убактылуу жобого ылайык Кыргызстанда 12 айыл өкмөтүнүн жана Исфана шаарынын башчыларын түздөн-түз шайлашкан. Шайлоолорго анализ жүргүзүүнүн жыйынтыгы менен Шайлоо кодексине өзгөртүү киргизилип, 2001-ж. 16-декабрда райондук шаарлардын, калктуу конуштардын жана айыл өкмөттөрүндө жергиликтүү башкаруу органдарынын башчыларын түз шайлоо болуп өтөт.

Кыргызстанда өткөн шайлоолордун жүрүшүнө бийлик структураларынын таасир этүү факторлору болгондугу 24-март окуясынын келип чыгуусуна түрткү болгон. Шайлоо өнөктүктөрүндө бардык деңгээлдеги административдик ресурстарды кеңири колдонуу эркин демократиялык шайлоолорду уюштуруу принциптерин кадыр – баркына шек келтирип, аларды формалдуулукка айландырды. 2000-ж. Кыргызстанда жаңы шайлоо кодекси ишке кирип, КРнын жарандарынын шайлоо укуктарын жана алардын кепилдиктерин аныктоо менен туруктуу шайлоо комиссияларынын институту киргизилген.

1991 – 2005-жж. аралыгында Кыргызстанда болгон шайлоолор шайлоо тутумунун мыйзам базасынын жакшы иштелип чыккан эместигин көрсөттү. Шайлоо учурунда администрациялык ресурстар колдонулган, добуштарды сатып алуу сыяктуу көрүнүштөр, шайлоочулардын тизмесин бурмалоо,

шайлоочулардын эркин билдирүүгө региондук жана кландык кызыкчылыктардын таасири, шайлоо маданиятынын төмөн деңгээли шайлоо процессине терс таасирин тийгизген. “Демократия – бул эл аларды башкарууга тийиш болгон адамдарды кабыл алуу же кабыл албоо мүмкүнчүлү” [110] деген Джозеф Шумпетердин аныктамасына ылайык шайлоо системасы аркылуу жарандар коомдук саясий турмуштун өнүгүшүнө чоң таасир бере турган мүмкүнчүлүгүнөн чечтетилген. Бирок ошол эле учурда жарандык коомдун тазылыгына, активдүүлүгүнө дагы кепилдик берүү кыйын. Анткени шайлоолордо добуштарын сатуу, шайлоого катышпоо шайлоо процессиндеги кадимки көрүнүш болуп калыптанганын эске алышыбыз керек.

Эгемен Кыргызстандын тарыхый өнүгүү мезгилиндеги жаңы институттардын бири – бейөкмөт уюмдардын пайда болушу. Кыргызстандагы бейөкмөт уюмдар КР коомдук-саясий турмушунун өнүгүшүндөгү коомдук жана саясий институттардын ишмердигин көзөмөлдөп, жарандык коомго жеткирип, алар (жарандык коом) аркылуу коомдук-саясий турмуштун өнүгүшүнө активдүү катышып келишүүдө. Албетте, бей өкмөт уюмдарынын эл аралык гранттар, геосаясаттагы таасирдүү донор уюмдар, өлкөлөр менен каржыланышы тигил же бул саясий күчтөрдүн таасиринде иш алып барабы же жокбу бул өзү изилдөөнү талап кыла турган чоң маселе. Бирок дүйнөлүк демократиялык коомдук өнүгүү жолундагы таасири анча билинбеген биздин өлкөдөй мамлекеттерде БӨУ жарандык коом аркылуу коомдук-саясий өнүгүүгө тийгизген таасири чоң.

Бейөкмөт уюмдардын өлкөдө түзүлүшү А. Акаевдин президенттик мезгилинде кулач жайган. Алардын каржы маселесин эл аралык уюмдар менен чет өлкөлүк каражаттар чечкен. Бул учурда мамлекет өзү дагы эл аралык уюмдардын каржылык жардамына көз каранды болгон. Өлкөдөгү экономикалык жана саясий тутумдагы кризистин алсыздыгы БӨУдын кулач жазышына себеп болгон.

Кыргыз Республикасында 1991 – 2005 жж. бейөкмөт уюмдардын ишмердүүлүгүн 2 этапка бөлүп красак болот:

1) 1991 – 2000 жж. бейөкмөт уюмдарынын фундаменти түптөлгөн. Бул мезгилде БӨУ финансылык жактан туруксуз болуп эл аралык донорлордон көз каранды болгон.

2) 2000 -2005 жж. . бейөкмөт уюмдар саясатташа баштайт. Бейөкмөт уюмуна таянган саясатчылар пайда болгон. БӨУга келген гранттардын кыйла бөлүгү жарандык коом жана демократия институттарын өнүктүрүүгө багытталган.

Кыргызстанда чет өлкөлүк каржылоону алуу боюнча макулдашуу талап кылынбайт жана каражаттарды мамлекеттик органдарда каттоо жол-жобосу, отчеттуулукка өзгөчө талаптар жок болгон. Бул жеңилдетилген жагдайлар БӨУ дун 1991 – 20005 жж.көп санда түзүлүүсүнө шарт түзгөн. Улуттук статистика комитетинин маалыматына ылайык КРда өкмөттүк эмес уюмдардын саны 1997- жылы 2201, 1998 – жылы – 2888, 1999 – жылы 4009, 2000 – жылы 4966, 2001 - жылы 6271, 2002-жылы 7863, 2003 – жылы 9436, 2004 – жылы 11250 болгон. БӨУ дарын каржылаган уюмдарга ПРООН, Сорос фонду, Улуттук демократиялык Институт (NDI), ЮСАИД, Глобалдуу экологиялык фонду ж.б. болгон. Көзкарандысыз эксперттердин анализи боюнча БӨУдын каржылоосунун 40% адам укугун коргоого, 25% - ден соолукту коргоого, 20% - билим берүү, 5% - экологияны коргоо, гендердик маселени чечүүгө жана социологиялык изилдөөлөргө бөлүнгөн. Укук коргоочу коммерциялык эмес уюмдардын арасында Кыргызстан элдеринин Ассамблеясы, "Демократия жана жарандык коом үчүн" бейөкмөт уюмунун коалициясы, "Жарандык коом коррупцияга каршы", Кыргызстандын тынчтыгын изилдөө борбору жана башкалар көрүнүктүү роль ойногон. 2003-жылдын аягында коммерциялык эмес уюмдар менен натыйжалуу кызматташууну жөнгө салуу максатында коомдук уюмдардын жетекчилеринин жана бир катар коомдук ишмерлердин ичинен Кыргыз Республикасынын Омбудсменинин алдында көз карандысыз эксперттердин коомдук кеңеши түзүлгөн.

Демократиялык өнүгүү жолундагы мамлекеттин көрсөткүчтөрүнүн бири Акыйкатчы институту, анын функционалдык жөндөмдүүлүгү адам укуктарын

коргоонун жана мамлекеттик органдардын ишинде мыйзамдуулукту чыңдоонун маанилүү механизми болуп саналат. Кыргызстанда биринчи Омбудсменди шайлоо 2002 – жылдын 21 – ноябрында болгон. 13 – декабрда 2002 – жылы расмий түрдө КРнын биринчи Акыйкатчысы болуп Турсунбай Бакир уулу кызматка киришкен. Мыйзам боюнча “Кыргыз Республикасында Омбудсмен беш жылдык мөөнөткө шайланат. Акыйкатчынын кызмат ордуна талапкерди сунуштоо укугуна фракциялар ээ. Омбудсмен (Акыйкатчы) өзүнүн ыйгарым укуктарынын бүткүл мөөнөтүндө кол тийбестикке ээ жана Жогорку Кеңештин макулдугусуз кылмыш болгон жерде кармалган учурларды кошпогондо, сот тартибинде салынуучу жазык жана администрациялык жоопкерчиликке тартылышы, кармалышы, камакка алынышы, тинтүүгө алынышы, ошондой эле башка адамдардын коопсуздугун камсыз кылуу үчүн Кыргыз Республикасынын мыйзамдарында каралгандан башка учурларда тинтүүгө же жеке текшерүүгө алынышы мүмкүн эмес. Мамлекеттик бийликтин бардык органдары омбудсменге (Акыйкатчыга) анын иликтөөлөрүндө жана инспекцияларында шашылыш жана артыкчылыктуу тартипте жардам көрсөтүүгө милдеттүү. Омбудсмендин (Акыйкатчынын) жана анын аппаратынын ишин каржылоо республикалык бюджеттин каражаттарынан жүзөгө ашырылат.” **[Ошибка! Источник ссылки не найден.]** Кыргызстанда 1991 – 2005 жж. бейөкмөт уюмдар, Омбудсмен өзүнчө институт болуп каыптанышкан.

Жыйынтыктап айтканда:

- Кыргызстандын эгемендик мезгилдеги саясий институттарынын калыптанышына 1993-жылы кабыл алынган КР Конституциясы менен конституциялык реформалардын негизинде аныкталган бийлик бутактарынын түзүмү болгон.

- Өлкөнүн саясий институтунун калыптануусунун формасы Конституцияда белгиленгендей “суверендүү, унитардык, демократиялык, светтик” түзүлүштөгү мамлекетке жооп берген.

- 1991-2005-жж. өлкөнүн башкаруу формасы президенттик-парламенттик жана президенттик мүнөздө калыптанган.
- Кыргызстанда оппозицияда болгон саясий ишмерлер менен саясий партиялар аз да болсо парламенттен орун алган.
- Мамлекеттин чарбалык субъектилери менен жерге болгон жеке менчик киргизилген.

IV БАП. 1991 – 2005 – ЖЖ. КЫРГЫЗСТАНДАГЫ САЯСИЙ, СОЦИАЛДЫК-ЭКОНОМИКАЛЫК ПРОЦЕССТЕР

4.1. 1991 – 2005 – жж. Кыргыз Республикасындагы партиялардын түзүлүшү жана калыптанышы.

1990-ж. март айында өткөн СССР эл депутаттарынын 3-съезди партиянын коомдогу жетекчилик ордун бекемдеген 6-статьяны алып таштоо жөнүндө чечим кабыл алынган. Бул статьянын жоюлушу көп партиялуу системанын орношуна жол ачкан. Кыргыз ССРинин Жогорку Советинин сессиясы да жогоркудагыдай эле чечимди кабыл алган. Кыргызстандагы алгачкы коомдук кыймылдар саясий жана социалдык маселелерди көтөрүп чыккан уюмдардын чоң формалдуу эмес топтору катары түзүлгөн. Кыргызстандагы коомдук-саясий кыймылдардын башатында “Ашар”, “Ош аймагы”, “Асаба” кыймылдары, “Кыргызстан Демократиялык кыймылы” болгон.

1989 – жылы Фрунзе шаарынын тегерегиндеги жер тилкелерине үй куруу максатында жаштар тарабынан басып алуу башталган. “Ашар” коому жаштардын үйгө болгон муктаждыгын чечүү максатын көздөгөн коомдук кыймыл саясий коомдук кыймылга айланган. “Ашар” коомдук кыймылдын саясатташкан бөлүгүн Ж. Жекшеев жетектеген жана улуттук саясий оппозициянын борборуна айланган. Кыргызстандагы жаштарды үй менен камсыздандыруу максатын көздөгөн үй куруучулардын 1990 - жылы “Көк – Жар” , 1991 – жылы “Бишкек”, “Келечек” коомдору түзүлгөн. 1990 – жылы апрель айында Ош шаарында “Ош аймагы”, “Адолат” коомдук кыймылдары түзүлгөн. “Ош аймагы” коомдук уюму үй куруу үчүн “Ленин” атындагы колхоздун 32 гектар пахта талааларынан жер тилкелерин бөлүп берүү маселесин көтөрүп чыгышкан. Мындай талаптарды өзбек коомчулугу кемсинтүү катары кабыл алышып митингдерге чыгышкан. Анткени ”Ленин” колхозунун пахта талааларында өзбек улутундагы адамдар иштешкен. ”Адолат” коомдук бирикмеси бийликке: өзбек автономиясын түзүү жана өзбек

тилине мамлекеттик макам берүү талаптарын коюшкан. 1990 – жылы 4-июнда талашка түшкөн колхоздун талаасына 1,5 миңдей кыргыз, 10 миңден ашык өзбек улутундагы жаштар чогулган. Чогулган жаштардын ортосунда чыр чатак улуттар аралык кагылышуунун башталышына алып келди. Кыргыз ССР ИИМинин маалыматы боюнча, 1990-жылдагы массалык башаламандыкта 305 адам каза болуп, 1371 адам жабыркаган. Анын ичинде 1071 адам ооруканага жаткырылып, 573 үй өрттөлгөн, 74 мамлекеттик мекеме талкаланган. 26-жылдын 1990-сентябрындагы "Кыргыз ССРинин Ош облусундагы окуялар жөнүндө" депутаттык топтун ишинин жыйынтыгы боюнча кабыл алынган токтомунда "Кыргыз ССРинин Ош облусундагы окуялар улуттук жана кадр саясатындагы ири катачылыктардын; калк арасында тарбия иштеринин кароосуз калгандыгынын; курч экономикалык жана социалдык көйгөйлөрдүн чечилбегендигинин; социалдык адилеттүүлүктүн бузулушунун көп сандаган фактыларынын кесепети болгон"[94] деп көрсөтүлгөн. Биздин оюбузча, Ош окуясынын келип чыгуусуна социалдык-экономикалык кырдаалдын начарланышы, конструктивдүү улуттук саясаттын жоктугу, саясий системадагы кризистин пайда болуусу түрткү болгон.

Саясий коомдун демократияланышы Кыргызстанда көп партиялуу системанын түзүлүшүнө алып келди. Саясий партия өзүнүн табияты боюнча бийликке жетүүнү көздөйт. 1990 – 2005 жылдар аралыгындагы өлкөдөгү саясий партиялардын өнүгүшүн бир нече этаптарга бөлүүгө болот: *Биринчи баскыч, 1990 – 1995-жылдарды камтыйт.* Бул жылдары Кыргызстанда расмий эмес коомдук кыймылдардын түзүлүшү жана ушул кыймылдардын негизинде биринчи саясий партиялар пайда болгон. Алардын арасында “Замандаш”, “Демос”, ”Демилгелүү жаштар бирикмеси” ж.б. клубдар болгон. Мындай кыймылдардын жигердүү туу чокусу Кыргызстан Демократиялык кыймылынын пайда болушуна жана бул саясий кыймылдын негизинде “Асаба”, “Эркин Кыргызстан” деген биринчи партиялар түптөлдү. Коммунисттик башкарууга каршы күрөшүү жана нааразычылыктар улуттук демократия кыймылдарынын пайда болушуна алып келди. 1991-ж. 1-февралда №359-ХН

«Коомдук уюмдар жөнүндө» Кыргыз Республикасынын мыйзамын кабыл алынган [35]. Бул мыйзам биринчи жолу саясий партиялар коомдук уюмдар катары саналып, алар эркин уюшулуп мыйзам алдында тең укуктуу экендиги жазылган. Саясий партиялардагы мүчөлүк жөнгө салынып армияда, укук коргоо органдарында аны түзүүгө тыюу салды. Саясий партиялардын аткарган кызматы жана максаттары аныкталган. Мыйзам саясий партияларды шайлоолордо эркин катышуу укугун тааныган. Партияларды каржылоо каралып, саясий партияларды мамлекет тарабынан каржылоого тыюу салынып алар өздүк каражаттардын эсебинен каржыланыш милдети жүктөлгөн. “Коомдук бирикмелер жөнүндө” мыйзам коммунисттик партиялык системада Кыргыз республикасынын эгемендиктин алгачкы жылдарында саясий партиялардын иштеши үчүн кабыл алынган өткөөл мезгилдин документи болгон. Элдин саясатка кызыгуусу күчөгөн.

Экинчи баскыч, 1995 – 2000-жж. өз ичине камтыган. 1995-ж. «Коомдук уюмдар жөнүндө» КРнын мыйзамын өзгөртүү киргизилип, коомдук уюмдардын милдеттүү түрдө катталышын орноткон. 1999-жылга чейин саясий партиялардын укуктук абалы конституциялык укук тарабынан жана аракеттеги мыйзам актылары менен гана жөнгө салынып келген. 1999- жылдын орто ченинен тартып саясий партияларды институтташтыруунун жаңы этабы башталып - бул этап атайын мыйзам актысы менен саясий партияларды уюм катары тааныды. КРнын 1999-жылдагы “Саясий партиялар жөнүндө” мыйзамына ылайык “ калктын белгилүү бир бөлүгүнүн саясий эркин жүзөгө ашырууга көмөк берүүчү жалпы саясий максаттары жана милдеттери бар жана мамлекеттик иштерди башкарууга, өздөрүнүн өкүлдөрү аркылуу катышкан, КРнын жарандарынын ыктыярдуу бирикмеси саясий партия” [24] катары түшүндүрүлөт. Бул жылдар партиялардын эволюциясы жана алардын мажоритардык пропорционалдык шайлоо системасына катышуусу менен мүнөздөлгөн. Ушул мезгилде көп партиялар каттодон өткөн.

Үчүнчү баскыч, 2000 – 2005-жж. камтыйт Авторитардык режимдин тенденцияларынын пайда болушу партиялардын өнүгүшүнө таасирин тийгизген. Өлкөдө “Бийлик партиясы” деген термин көп колдонула баштаган.

“Кыргызстан демократиялык кыймыл” (КДК) “кыргыз элинин жана республикада жашаган көп улуттуу жалпы калктын коммунисттик партия орноткон саясий, социалдык, экономикалык жана руханий кулчулуктан бошонушуна, өз эркине, өз оюна ээ болушуна, өз күчүнө ишенишине чоң салым кошкон.”[123.20 б.] 1990-жылы октябрдагы Жогорку Кеңештин сессиясында Республиканын алгачкы Президентин шайлоодо КДКнын активисттери Өкмөт үйүнүн алдында ачкачылык уюштурушуп, шайлоонун жүрүшүнө иштиктүү таасир тийгизишкен. А. Акаев мына ушул КДК жараткан демократиянын алгачкы жана күчтүү толкунунда бийликке келген. 1991-жылы 30дан ашык кыймыл, уюмду бириктирген КДКнын социалдык курамында окумуштуулар, интеллигенция өкүлдөрү, студенттер, жумушчулардын болушу менен бирге улуттук курамынын көптүгү менен дагы айырмаланган. КДКнын 1991 – жылы кабыл алынган программасы: учурдагы кырдаал, коомдук – саясий кырдаалды демократиялаштыруу, экономика, айлана-чөйрөнү коргоо, социалдык жана маданий турмуш деген бөлүмдөрүнө бөлүнгөн. 1991-жылы 9-10 –февралдагы КДКнын биринчи съезди мүчө уюмдарынын ортосунда пикир келишпестиктерди жараткан. КДКнын негиздеген саясий күчтөрдү радикалдык, улуттук-мекенчилдик жана центристтик агымды колдогондор деп үчкө бөлүп карасак болот. Натыйжада айрым кыймылдар КДКнын курамынан чыгып, көз карандысыз партияларын негиздешкен. 1993-жылы 29-майда КДК саясий партиясы түзүлгөн. 1995-жылдан баштап партия өлкөдөгү шайлоолорго катыша баштаган.

Кыргызстанда көп партиялуу системанын башатында **“ Асаба ”** Улуттук Кайра жаралуу партиясы турган. Союз тарагандан кийин партия Кыргыз Республикасынын көз карандысыз мамлекет катары кайра жаралуусуна, улуттук каада-салттарыбыздын өнүгүшүнө жана дүйнөгө таанылышына чоң салым кошту. Улуттук кайра жаралуу партиясынын программалык

документеринде төмөнкү жагдайларды белгилеген: “Совет бийлигинин жылдарында жетишкен ийгиликтерди танбайбыз. Улуу Октябрь революциясы кыргыз элинин кырып – жоюу саясатынын туу чокусу 1916 – жылкы үркүн болуп калган геноцидден сактап калган. Туташ сабатсыздык жоюлган. Кыргыздар дүйнөлүк маданият, илим – билимге аралшкан. Өнөр жай менен айыл чарба тез темптер менен өнүгө баштаган. Ушундай жагымдуу жагдайлар менен катар социалисттик революция биздин жерге терс көрүнүштөрдү алып келген. Крайды орусташтыруу улантылган. Жаңыдан курулган завод – фабрикаларда жумушчу күчтөрү Россиядан алынып келинген. Натыйжада өнөр жай өндүрүшүндө жалаң орустар иштеп, кыргыздар айыл чарбасында гана калган кырдаал түзүлгөн. Кыргыздардын шаарларда жумушка орношуусу татаалдаштырылган, катталуусуз турак – жай да берилген эмес. Ал эми сырттан келген адистерге турак – жай катталуусуз жана кезексиз камсыз кылынган. Айыл жаштары узак жылдар бою үй алуунун кезегинде турууга аргасыз болушкан.

Кыргыз тили үй тиричилик деңгээлинде гана пайдаланылган. Маңкуртчулук кучөгөн. Кылымдарды карыткан каада- салт, үрп – адаттар бузула баштаган. Республиканын партиялык – чарбалык төбөлдөрү Москвадан башкарылган курчактарга айланышкан.” [160]

Изилдөөнүн сапаттуулугу үчүн “Асаба” кыймылынын негиздөөчүсү тарых илимдеринин доктору Ормушов Асан Сулаймановичке суроолор менен кайрылды жана төмөндөгүдөй жоопторду алдык: “1989-жылдан баштап демократиянын агымы акырындык менен коомдук аң-сезимге кире баштады. Кыргызстанда биринчи демократиялык коомдук уюмдар түзүлгөн. Кыргызстанда көп партиялуу системанын башатында " Асаба" Улуттук Кайра жаралуу партиясы турган. 1990 жылдары уюшулган. Улуттук Университин бир аудиториясында кыймылды атоо боюнча маселени көтөрүп чыкканбыз. (Бекболот Талгарбеков, Майрамбек Чекиров, Чапрашты Базарбаев, Ормушев Асан) Түгөлбай Сыдыкбековдун "Көк Асаба" тарыхый романынын таасири астында партияны "Асаба" деп аталышына токтолдук. 1991 жылы биринчи

курултайы болгон. Курултайга 50 адам катышкан. Курултайда төраганы шайлашкан. Эки кандидатура коюлган: Асан Ормушев жана Чапырашты Базарбаев. Көпчүлүк добуш менен төрагалыка мен шайландым. Партиянын экинчи программасынын аталышын “Гүл” деп Майрамбек Чекиров атаган. 1991 – жылы “Эркин Кыргызстан” партиясынан кийин расмий каттоодон өткөнбүз. Ошол мезгилдеги Өкмөт “Асаба” партиясынан улутчул мүнөздөгү партиясыңар деп кооптонуп турган. Улутчул пратия деген өңүтө кысымдар көрсөтүлүп турган. "Асаба" саясий партиясынын социалдык базасын кыргыз жумушчу жаштары түзүп алар партиянын мүчөлөрүнүн 80 % болсо, 5% студентер жана калганын мугалимдер, врачтар башкача айтканда ар кандай кесиптин ээлери болгон. Улуттук курамынын көпчүлүгүн кыргыздар түзгөн. "Асаба" Улуттук Кайра жаралуу партиясы саясий багыттагы партия болгон. Биздин койгон талаптар саясий талаптар болгон. Кыргыз жумушчуларына үй берүү жана жумушчулардын квалификациясын көтөрүү маселелерин көтөрүп, коммунисттик башкарууга каршы күрөшүп чыкканбыз. Асаба партиясы Ош окуясынын чыгышынын алдында 10 күн мурун Өкмөткө кат жазганбыз. Бирок Өкмөт чечим чыгарган эмес. Ошол убакта коомдо коммунисттик идеология үстөмдүк кылып турган. 21-октябрь, 1990-жылы кечинде "Кыргызстан" демократиялык кыймылынын мүчөлөрү республиканын көз карандысыздыгын бекемдөө жана элдик добуш берүүнүн негизинде шайланган президенттин кызмат ордун жана көп партиялуу системаны бийлик түзүмүнө киргизүү талаптары менен саясий ачкачылык жарыялоо чечимин кабыл алышкан. Бул акцияга биздин партиядан 6 адам катышкан. Партиянын каржылык маселесин ошол мезгилдеги патриот ишкерлер спонсорлук кылып жардам беришкен. Региондордо жергиликтүү адамдар менен жолугушу кыйын болду. Өкмөт улутчул партия деп тоскоолдуктарды түзгөн. 1916-жылдагы улуттук-боштондук көтөрүлүштүн жана кайгылуу Улуу Үркүн окуяларынын 75 жылдыгына карата «Өмүр көчү» деп аталган саясий жөө жүрүшкө катышканбыз. Бишкектен Караколго чейинки 12 күндүк жөө жүрүшкө 75 киши катышкан. Бул жүрүштү Өкмөт колдоп берди. Дүйнө жүзүндө жашаган

кыргыздардын өкүлдөрү катышкан курултай 1992-жылы 29—31-августта Бишкек шаарында өткөн. Кыргыздардын бүткүл дүйнөлүк биринчи курултайын уюштуруу комитетинде “Асаба” Улуттук Кайра жаралуу партиясынын атынан уюштуруу комитетинде болгом. Партия жеке менчик приватташтыруу иштерине катышуу үчүн “Кожоюн” кыймылын уюштурган. Төрагасы Жалил Анарбеков болгон.”

Партия айыл чарба экономикасында жерге жана өндүрүш каражаттарына карата жеке менчик өкүм сүрүүсү керектигин белгилешкен. Айыл чарбасын өнүктүрүүнүн мамлекеттик программасынын өзөгүндө:

- Дыйкан фермерлерди ар тараптан колдоо, аларга мамлекеттик жана чет элдик кредиттерди берүүдө жеңилдетилген шарттарды иштеп чыгуу.
- Өндүрүлгөн продукцияны пайдалуу нарк менен кепилденген мамлекеттер аралык келишимдердин негизинде соодалап өткөрүүгө жетишүү саясаты болуусу тийиш.

Ал эми партиянын социалдык – экономикалык саясат жаатында төмөнкү принциптер незиделген:

- Менин жыргалчылыгым менини колумда. Ар бир дени сак, эмгекке жарамдуу адам өз жыргалчылыгын өзү түзөт.
- Ар бирибиздин жыргалчылыгыбыздан жаш мамлекетибиздин жыргалчылыг жаралат.
- Мамлекет өзүнүн эмгекке жарамдуу атуулдарынын турмуш жыргалчылыгын жакшыртууга мүмкүндүк түзүп, алсыздардын жыргалчылыгы үчүн кам көрүүсү керек.

1994 – ж. 8-октябрда “Асаба” улуттук кайра жаралуу партиясы өзүнүн жаңы программасын кабыл алган. Анда рынокко өтүүгө багытталган Президенттик стратегиялык курсту колдой тургандыктары ачык белгиленет. 1995-жылдагы парламенттик шайлоонун жүрүшүндө партия 32 депутаттыкка талапкерлерди көрсөткөн, Мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаттары болуп 2 адам шайланган – О. Мамаюсупов, Д. Садырбаев. 2002-ж. 22 – октябрда Азимбек Бекназаров “Асаба” партиясынын төрагасы болуп шайланган.

“Эркин Кыргызстан “(ЭрК) партиясы 1991-ж. 21 – июнда негизделип, ошол эле жылдын 4-октябрында Юстиция министрлигинде катталган. Партиянын уюштуруу съездине 104 делегат Кыргызстандын бардык аймагынан келип катышкан. Съезде партиянын жетекчилигине Ө. Текебаев шайланган. ЭрКтин 1991-ж. 21-июнда өткөн конференциясында партиянын Уставы менен Программасы талкууланып, анда көз карандысыз демократиялык мамлекетти куруу, жарандык коомду түзүү үчүн күрөшүү каралган. Партия 1991-ж. 17-августта Жогорку Кеңештин Президиумуна парламент жөнүндө референдум өткөрүү тууралуу кайрылган. ЭРК партиясы өлкөдө туруктуу иштей турган, күчтүү парламент түзүү керектигин белгилеген. Партиянын эксперттик тобу мажоритардык – пропорционалдык системада шайлоолор жөнүндө Мыйзам долбоорун иштеп чыгып сунуштаган. Эркин Кыргызстан партиясынын 1991-ж. 7-ноябрда өткөн II съездинде партиянын Уставы менен Программасын кабыл алышкан. Ө. Текебаев – партиянын төрагасы, Т. Тургуналиев – партиянын аткаруу комитетинин төрагасы болуп шайланган. Ушул мезгилден баштап партиянын жетекчи органынын ичинде лидерлик үчүн тымызын атаандаштык күрөш башталгандыгын байкайбыз. Бул тирешүүлөр акыры жүрүп партиянын – радикалдык жана либералдык болуп экиге бөлүнүшүнө алып келген. 1992-ж. 2-ноябрда “ЭрК” Партиясынын III съезди болуп, либералдык-демократтык көз караштагы Ө. Текебаев, К. Кененбаева, У. Орозалиев ж. б. бир топ делегаттар съездден чыгып кетишип, ошол эле күнү өздөрүнчө съезд өткөрүшүп, «Ата-Мекен» партиясын түзүшкөн. III съезддин калган делегаттары 27 адамдардан турган Саясий кеңешти, анын төрагалыгына Т. Тургуналиевди шайлашкан. “ЭрК” партиясы экономиканы жана саясатты радикалдуу кайра куруу багытын көздөп, колхоз менен совхоздорду тез арада таркатууну, парламенттин өзүн-өзү таркатуусун, Президентти кайра шайлоо талаптарын койгон. “ЭрК” газетасы чыгарылып, кыска мезгилден кийин, пикир келишестиктерден улам чыкпай калган. “ЭрК” партиясында кыргыз жазмасын латын арибине өткөрүү жөнүндө (1991-ж. күзүндө) жана кыргыз Конституциясы жөнүндө (1991-ж. июнда) долбоорлор иштелип чыгып,

Жогорку Кеңештин кароосуна коюлган. “ЭрК” партиясынын составында бир катар өз алдынча коомдук уюмдар (“Дыйкан ордо”, “Кут”, “Ата-Журт”, “Ак-Өргөө” ж. б.) болгон. Партиянын кийинки мезгилдердеги ишмердиги реформанын жүрүшү жөнүндөгү, адатта 3–8 пункттардан турган, кескин талаптарды койгон, газета беттеринде билдирүү, кайрылуулар, тегерек столдорду өткөрүү менен чектелген. 1994 жылы партиянын өкүлдөрү бийлик бутактарынын балансы бузулгандыгын ММК ачык айтып чыгышкан. 1995-ж. 5-февралдагы Жогорку Кеңешке депутаттарды шайлоодо “ЭрК” партиясы 80 талапкерди көрсөтүп, анын ичинен Мыйзам чыгаруу палатасына – Турсунбай Бакир уулу, С. Жээнбеков, Ө. Субаналиев, ал эми эл өкүлдөр жыйынына – Б. Осмонов, А. Толонов, Б. Эркинбаев, Нур уулу Д. Депутат болуп шайланышкан.

1992-ж. 16 - декабрда “**Ата – Мекен**” социалисттик партиясы түзүлгөн. Партияны Өмүрбек Текебаев консервативдик көз караштагы “Эркин Кыргызстан” партиясынан чыккандан кийин түптөгөн. Солчул либералдык көз караштагы партия болуп, төмөнкү принциптерди карманаары партиянын негизделишинде бекитилген: коомдун эволюциялык реформаланышы, көйгөйлөрдү чечүүдө консенсуска жетишүү, күчтүү мамлекеттик бийлик, күчтүү мамлекеттик социалдык саясат (байларга – эркиндик, кедейлерге - камкордук). 1994-жылдын 19-ноябрындагы экинчи съездине партия төрагасы болуп Өмүрбек Текебаев бекитилет. 1995-жылы Жогорку Кеңештин мыйзам чыгаруу палатасына 5 депутат өтөт, бул ошол кездеги эң күчтүү фракция эле. Мыйзам чыгаруу жыйынына Ө. Текебаев, Р. Ачылова, Ж. Жоробеков, А. Кадырбеков депутат болуп шайланган. 2005-жылга чейинки коомдук-саясий өнүгүүдөгү бир да процесс бул партиянын көз жаздымында калган эмес.

Партиянын максаттары жана милдеттери:

Көз карандысыз, демократиялык, укуктук, социалдык багыттагы кыргыз мамлекетин куруу;

Көп партиялуулукка, бийликтин мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийликтерине бөлүнүшүнө негизделген республикадагы башкаруунун демократиялык формасын түзүү;

Улуттук экономиканы уюштурууда жана улуттук байлыкты адилет бөлүштүрүүдө мамлекеттин жетектөөчү ролун камсыздоо;

Менчиктин бардык түрүнүн теңдигин, жеке менчик эркиндигин камсыздоо;

Республиканын калкынын бардык катмарларын социалдык коргоо боюнча бирдиктүү мамлекеттик саясатты камсыздоо;

Жалпы билим берүүгө жана медициналык кызмат алууга жарандардын тең укуктуулугун камсыздоо;

Турак-жайга жана эмгекке карата жарандардын тең укуктуулугун камсыздоо;

Жогорку Кеңешке шайлоо үчүн өз талапкерлерин көрсөтүү түрүндө мамлекеттик кызматтарга жана жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарына, ошондой эле өкүлчүлүктүү органдарда фракция түзүү түрүндө мамлекетти башкаруу иштерине катышуу, шайлоо кампанияларына көмөк көрсөтүү;

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына ылайык шайлоо блокторунун курамына кирүү;

Кыргыз Республикасынын мыйзамдарына каршы келбеген массалык үгүттөө жана пропагандалык иштерди жүргүзүү.

Бардык партиялардын ичинен эң күчтүүсү жана уюшкан партия болуп **“Кыргызстан коммунисттеринин партиясы”** эсептелинет. Партия Республиканын Юстиция министрлиги тарабынан 1992-ж. 17-сентябрда катталган. 1993-ж. мартта партиянын I съезди болуп, Программага жана Уставга өзгөртүүлөрдү киргизүү маселеси каралган. 1994-ж. июнда Кыргызстан Коммунисттер партиясы БАКтын пленуму болуп, өз өтүнүчү боюнча бошоп кеткен Ж. А. Аманбаевдин ордуна Ш. М. Сыдыковду Борбордук аткаруу комитетинин төрагасы кылып шайлашкан. 1995-жылдагы парламенттик шайлоонун жыйынтыгында А. Масалиев Ш. Сыдыков Эл өкүлдөр жыйынынын депутаттары болушкан. Партия өзүн жумушчу табынын, дыйкандардын, интеллигенциянын жана ишкерлердин эркиндиги, теңдиги, социалдык

укуктарын жана эмгекчилердин кызыкчылыктарын *коргоо негизги багыттарынын бири* катары экенин белгилешет. Партия жетекчилери: 1992–2004- жж. А. Масалиев; 2004-ж. Б. Бекбоев; 2004 – 2005- жж. Н. Байло; 2005 - жылдан бери Кыргызстан коммунисттер партиясынын Борбордук Комитетинин төрагасы болуп Исхак Масалиев шайланган. 2001–2005 – жж. Кыргызстан коммунисттер партиясы парламенттеги 60 орундун 15 партия ээлеген. Ал эми, 2005 - жылдагы парламенттик шайлоодо партиядан бир эле И. Масалиев өткөн.

“Республикалык Элдик партиясы” 1992-жылдын 5-сентябрында түзүлгөн. 1995-ж. Ж. Тентиев жана Ю. Тойчубеков Эл өкүлдөр жыйынынын депутаттары болушкан. Мамлекеттик официалдуу каттоодон 1992-ж. 16-декабрда өткөн. **Негизги максаттары** – туруктуу өнүгүүгө жетишүү үчүн республикадагы экономикалык, социалдык жана саясий жактан стабилдештирүү, көз карандысыз кыргыз мамлекетин түзүү, адам укугу үчүн күрөш ж.б. Партиянын социалдык курамын: интеллигенттер, өнөр жай кызматчылары, илимдин жана маданияттын өкүлдөрү түзөт. Орус тилине улуттар аралык тил статусун берүүнү колдошот. Партиялардын жолугушууларына жигердүү катышат. Мамлекеттик бийлик органдары менен биргелешип иш алып барышат. 1994 - жылы 22-октябрында болгон баштапкы деңгээлдеги жергиликтүү кеңештерге депутаттарды шайлоого элдик партиянын өкүлдөрү активдүү катышкан. Партиянын Координациялык Борборунун төрагасы академик Ж.Ш. Шаршеналиев болгон.

Кыргызстан социал – демократиялык партиясы (КСДП) 1993-ж. 25-сентябрда түзүлгөн. 1994-ж. 16-декабрда расмий каттоодон өткөн. 1994-ж. 24-сентябрда КСДПнын II съезди болуп, анда партиянын аракеттеринин программасы кабыл алынган. 1994-жылы 22-октябрдагы жергиликтүү кеңештерге катышкан. 1995- жылы парламенттик шайлоодо партия 11 мүчөсүн жана 8 колдоочусун шайлай алган. Мыйзам чыгаруу жыйынына Р. Ачылова, Ж. Бокошев, Ж.Жоробеков, Б. Жураев, А. Кадырбеков, М. Чолпонбаев депутат болуп келишкен. Ал эми Эл өкүлдөр жыйынына А. Атамбаев, М. Айбалаев, Ж. Казакбаев, К. Идинов, М. Мамамсаидов, А. Марышев, И. Өмүркулов, Ш.

Садыбакасова, Э.Төрөбаев, Ж. Түлбердиев, Т. Анаркулов, А. Эркебаев депутат болгон. КСДП мүчөлөрү Жогорку Кеңештин бардык чакырылыштарына шайланган. КСДПнын *негизги максаты* – республикада социалисттик жана капиталисттик системалардын жакшы жактарын пайдаланууга негизделген жогорку жашоо деңгээли бар чыныгы демократиялык, укуктук, граждандык коомду куруу. Демократиялык коомдун КСДП таянган негизги баалуулуктары: гуманизм, прогресс, эркиндик, адилеттик жана социалдык коргоо. Саясий экстремизмди пайда кылуучу ар кандай революциячыл идеологияга каршы. Рыноктун инфраструктурасы жана укуктук негиздери түзүлгөнгө чейин коомдук жана экономикалык иштерге мамлекеттин жеңил кийлигишүүсүнө КСДП жол берет.

1995-жылдын 1-июлунда Юстиция министрлигинде 12 саясий партия жана 6 коомдук кыймыл катталган. 1998-ж. Кыргызстандын саясий тутумуна 20га жакын саясий партиялар, 30 кесипкөй жана 18 чыгармачыл союздар кирген. 2000-жылкы парламенттик шайлоого Кыргыз Республикасынын юстиция министрлигинде 28 партия катталган, 2005-жылга чейин 40тан ашуун партия болгон.

1991 – 1993-жж. Кыргыз Республикасынын Конституциясында эркин шайлоолордун жана көп партиялуу системанын негиздери түзүлгөн. Кыргызстанда бийликтин мыйзам чыгаруу органдарын уюштуруу процесси башталат, шайлоо процесстерине активдүү катышкан саясий партиялар түзүлөт. Кыргызстандагы саясий партиялардын ишмердүүлүгүнүн уюштуруу жана принциптеринин мыйзамдык негиздери КРнын Конституциясы, “Саясий партиялар жөнүндө мыйзам” эсептелет. Саясий партиялардын иш – аракеттери ыктыярдуулук, өзүн – өзү башкаруу, мыйзамдуулук, ачыктык принциптерине негизделген. Бул принциптер Кыргыз Республикасынын Конституциясынын 4 – беренесинде көп партиялуулук таанылган.[92] Саясий партиялар менен кесиптик бирикмелердин, коомдук уюмдардын ишмердүүлүгүнө эркиндик берүү менен кызматта партиянын кызыкчылыгы үчүн иштөөгө тыюу дагы салынган.

Кыргыз Республикасында 1995-ж. февралда эки палаталуу Жогорку Кенешке шайлоолор болуп, шайлоонун жыйынтыгы боюнча 9 партия парламенттеги 15 орунга ээ болуп, парламенттин 14% түзгөн. Алынган орун партиялардын ортосунда төмөндөгүдөй бөлүнгөн: Социал-демократтык партия (СДП) 3 депутаттык мандатка ээ болгон, 2 мандаттан Кыргызстан биримдик партиясы (КБП) жана «Эркин Кыргызстан» прогрессивдүү-демократиялык партиясы алган, «Ата-Мекен» социалисттик партиясы жана Кыргызстан Коммунисттеринин партиясы, дагы төрт партия- Кыргыз Республикасынын Агрардык партиясы (КАЭП), «Кыргызстан Демократиялык кыймылы» партиясы жана Кыргызстандын республикалык элдик партиясы бирден депутаттык орунга ээ болушкан. 2000 жылга чейин Кыргызстанда партиялар мажоритардык система менен шайланган, саясий партиялардын программаларынын так иштелип чыкпаган, начар уюшкан, партияга катталган адамдардын саны аз болгон. Саясий партиялар менен кыймылдардын программаларында окшоштуктар дагы кездешет. Шайлоодо партиялардын саясий турмушка таасиринин алсыздыгы ачык айкын билинген. Ошол эле жылы өткөн президенттик шайлоого партиялар күчтүү талапкерди көрсөтө алган эмес.

2000-жылкы Мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаттарын шайлоо үчүн 15 партия катышкан. Шайлоо кодексинин жоболоруна жооп бере албаган көптөгөн партиялар бирдиктүү республикалык шайлоо округу боюнча Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаттыгына кандидаттарды көрсөтүп, шайлоого катыша алган эмес. 15 партиянын ичинен 5 партия 2 шайлоо блогуна биригишкен. “ Демократиялык күчтөр биримдигине” – Биримдик партиясы, Кыргызстан Социал – Демократтар, Кыргыз республикасынын Экономикалык кайра жаралуу партиялары биригишкен. Экинчи блогтогу партиялар “Манас” биримдигин түзүшкөн. Ага Кыргыз Республикасынын өнөр – жай, айыл чарба кызматкерлеринин жана аз камсыз болгон үй – бүлөлөрдүн кызыкчылыгын коргогон партия менен Республикалык элдик партиясы кирген [201].

Жалпысынан Мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаттыгына 183 талапкер партиялык тизме боюнча көрсөтүлгөн. Партияларды жана шайлоо блокторун каттоо учурунда карама – каршылыктар пайда болгон. 1999-ж. кабыл алынган Шайлоо Кодексинин 92 – статьясы партиялардын шайлоо процессине катышууга мүмкүнчүлүктөрүн чектеген б. а. шайлоо күнүнө бир жыл калганда катталган партиялар гана шайлоого катышуу укугун алган. 8 партия шайлоого бир жыл боло электе каттоодон өткөндүктөн, шайлоого катышууга уруксат берилген эмес. Алардын катарына “Ар – Намыс”, “Кайран эл”, “Эл партиясы”, “Манас эл”, “Эмгекчилер партиясы”, “Жарандар партиясы” ошондой эле президентти колдогон “Адилет” партиясы болгон. Биринчи Май райондук сотунун жана Жогорку соттун чечимдери менен депутаттыкка талапкерлерди көрсөтүүдө шайлоо мыйзамдарынын нормаларын бузгандыгы үчүн шайлоо марафонунан “Кыргызстан демократтар кыймылы” партиясы четтетилген. Ошентип, шайлоо бюллетендерине 9 саясий партия жана 2 шайлоо блогу киргизилген. Ал эми бир мандаттуу округдар боюнча депутаттыкка талапкерлердин көрсөтүүнү тартиби 1999-жылдын Шайлоо кодексинин 72 – беренеси менен аныкталган.

Шайлоого катышкан партиялар:

1. “Кыргызстан коммунисттер партиясы”.
2. Демократиялык күчтөрдүн биримдиги.
3. Кыргызстан аялдарынын демократиялык партиясы.
4. Ветерандар партиясы. (Ардагерлер партиясы).
5. Ата – Мекен.
6. Иш – аракеттер партиясы (Менин өлкөм).
7. Республикалык демократиялык партия.
8. Кыргызстандын агрардык жумучуларынын партиясы.
9. Кыргызстандын агрардык партиясы.
10. Манас.
11. Асаба.
12. Кыргызстан Республикалык элдик партиясы.

Шайлоо өнөктүгүнүн жүрүшүндө бир мандаттуу округдардагы 105 орунга 601 талапкер көрсөтүлгөн. Алардын 326сы Мыйзам чыгаруу жыйынына, 275и Жогорку Кеңештин Эл өкүлдөр жыйынына депутаттыкка талапкерликтерин көрсөтүшкөн. Жыйынтыгында Эл өкүлдөр жыйынына 45 депутат, Мыйзам чыгаруу жыйынына партиялык тизме менен 60 депутат шайланды. Оппозициялык партияга Жогорку Кеңеште Кыргызстан коммунисттер партиясы айланган. Кыргызстан коммунисттер партиясы 27,65 % добуш алуу менен 5 мандатка ээ болгон. Президентти колдогон “Демократиялык күчтөрдүн биримдиги” шайлоо блогу 18, 64% добуш алуу менен 4 мандатка ээ болгон. Кыргызстан аялдарынын демократиялык партиясы 12, 69 % добуш менен 2 мандатка ээ болгон. Ардагерлер партиясы 8, 03 % добуш алып, 2 мандатка ээ болгон. Ата – Мекен партиясы 6, 47 % алып 1 мандатка ээ болгон. Менин өлкөм партиясы 5, 01% добуш менен 1 мандат алган. Калган партиялар 5 % барьерден өтүшкөн эмес. 2000-жылкы шайлоо убагында жана шайлоодон кийин шайлоочулардын митингдери жана пикеттери республиканын ар түрдүү региондорунда өткөн, кээ бир учурларда милиция жана ОМОНдор менен кагылышуу, катышуучуларды административдүү кармоо менен коштолгон. Талас облусунда шайлоонун бурмалангандыгына нааразы болгон Феликс Куловдун колдоочулары митингке чыгышкан. Биринчи турда Ф. Кулов бардык атаандаштарынан олуттуу айрыма менен лидер болгон, бирок экинчи турда 400 адам катталган № 6001 шайлоо округунда 4000 адам шайлоого катышкан. Шайлоонун жыйынтыгында Ф. Кулов 40%, А. Султанов 56% добуш алган. Митинге чыккандар Кара – Буура жергиликтүү администрациясынын имаратын басып алышкан. Бул митингди Кыргыз Республикасынын ИИМ ок атуучу куралдарды асманга атып таркатышкан. Бишкекте пикетке чыккандар Конституциялык соттун, Өкмөт үйүн басып алуу аракеттерин кылышкан. Нааразылык акциясын “Кыргызстан Демократиялык Кыймылы”, “Кыргызстан Элдик партиясы”, “Ар – Намыс” партиялары уюштурган. 24-мартта Ф. Кулов камакка алынып, август айында бошотулган. Кыргыз Республикасында 2000 – жылдагы парламенттик шайлоонун эки туру

тең бир катар терс тенденциялар менен мүнөздөлүп, жыйынтыгында, бир катар саясий партиялардын жана талапкерлердин шайлоого таза жана бирдей негизде катышуусуна мүмкүнчүлүк берилген эмес [266]. Ф. Кулов 2000-жылда боло турган КРнын Президенттик шайлоосуна талапкерлигин койгон. Президенттик шайлоого аз калганда Ф. Кулов жана Ө. Текебаев тандем түзүшкөн. 2000-ж. президенттик шайлоодо “Ар-Намыс” партиясы Ө.Текебаевди – президенттикке, Ф.Куловду – премьер-министрликке талапкер катары көрсөткөн.

“Ар-Намыс” саясий партиясы - 1999-ж. 9-июлда түзүлүп, каттоодон 1999-ж. 19-августта өткөн оппозициялык багыттагы партия. Эки жолу съезд өткөрүшкөн: 1-5-январь, 2 – 12-апрель 2000-ж. Партиянын II съездинде баштапкы уюмдарга иштөөнүн жашыруун шарттарына өтүүгө чечим кабыл алынган. 2001 – ж. 3-ноябрда Кыргызстан элдик Конгресси түзүлгөн. Ага “Ар-Намыс” (Э.А. Алиев), “Эркиндик” (Т.Т. Тургуналиев), “Ата-Мекен” (Ө.Ч. Текебаев) жана Эл (Бей-бечаралар) (М.Эшимканов) партиялары киришкен. Конгресстин төрагалыгына Ф.Кулов шайланган. 2002-ж. Конгресстин курамына “Социал-демократиялык партия” (А.Атамбаев) кошулуп, ал эми “Эркиндик” анын курамынан чыгып кеткен. **Партиянын негизги максаты** - чыныгы укуктук, демократтык мамлекетти түзүү жолу менен калкка татыктуу жашоону камсыз кылуу. Урааны - ар-намыс, тартип, жыргалчылык. Саясий кеңешинин төрагасы Ф.Ш. Кулов. Кулов Ф. – 1992-ж. КРнын вице – президенти, 1993 – 1997- жж. Чүй облусунун губернатору, 1997-ж. Кыргызстандын Улуттук коопсуздук министри, 1998 – 1999-жж. Бишкек шаарынын мэри болуп иштеген. Феликс Куловдун экономикалык кылмыш жасаган деген күнөө менен 2001-жылдын 22-январында камакка алынып, 2002-жылы ал 10 жылга соттолгондугун эске сала кетсек болот.

2005 - жылдын 27 - февралында жана 13 - мартта саясий партиялардын катышуусунда Кыргыз республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоо болуп өткөн. Шайлоо өнөктүгүнүн расмий башталышы Кыргыз Республикасынын Президентинин 2004 - жылдын 9 - декабрындагы № УП N 435 “ Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттарын шайлоону

дайындоо жөнүндө” Жарлыгы менен негизделген. Шайлоо жаңыланган шайлоо мыйзамдарынын алкагында өткөн. “Кыргыз Республикасынын шайлоо жөнүндө” кодекске өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө мыйзамды Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйынынын депутаттары 2003 - жылдын 25 - декабрында кабыл алса, КРнын Президенти 2004- жылдын 24- январында кол койгон. Жаңы шайлоо мыйзамдары шайлоо комиссияларын түзүү процессин демократиялаштырууга, саясий партиялардын коомдогу ролун күчөтүүгө жана шайлоонун ачык – айкындылуугун камсыз кылган жаңы шайлоо жол – жоболорун киргизген. Бул шайлоого 14 саясий партия 227 талапкерин көрсөтүшкөн. Бирок саясий партиялар көрсөткөн 227 талапкерлердин 74 өкүлү гана кайрылган [141]. Шайлоого катышууга 473 адам кайрылып, 427 талапкер катталган. Орто эсеп менен бир мандатка 6 га жакын талапкер болгон. Кыргыз республикасынын Жогорку Кеңешинин депутаттыгына талапкерлерди көрсөтүү 2004 – жылдын 21 декабрында башталып, 2005 – жылдын 18 – январында аяктаган. 2004- жылдын 20- декабрына карата Борбордук шайлоо комиссиясы 75 округдук шайлоо комиссиясын түздү.

Саясий партиялардын ЖК депутаттык мандатка тапкерлерди көрсөтүүсү: “Ар – Намыс” – 3; “КСДП” – 7; Кыргызтан “Адилет” Республикалык партиясы; “Алга Кыргызстан!” – 26; “Кыргызстан коммунисттеринин партиясы” – 7; “Кыргызстандын коммунисттик партиясы” – 7; Кыргызстан аялдар жана жаштарынын демократиялык партиясы “Жаңы күч”; «Партия Согласия»; “Элет” Кыргызстандын региондор партиясы; “КРнын Экономикалык кайра жаралуу партиясы”; “Жаңы Кыргызстан” партиясы; “Асаба” партиясы; “Кыргызстан демократтар кыймылы” партиясы;

Кыргызстандын коомдук саясий дыйкандар (фермерлер) партиясы.

Катталган 389 талапкердин ичинен партиянын мүчөлөрү 16, 4 % ал эми 10% аялдар түзгөн. Эң көп талапкерлерди “Алга Кыргызстан” партиясы көрсөткөн – 26 талапкер. Адилет партиясы – 18, Социал – демократиялык партиясы – 5, “Ар – Намыс” партиясы – 3, эки Коммунисттик партиясынан – 7,

Кыргызстан аялдар жана жаштарынын демократиялык партиясы “Жаңы күч” - 1, Партия Согласия -3, “Элет” Кыргызстандын региондор партиясы – 3, “Кыргыз республикасынын Экономикалык кайра жаралуу партиясы” – 1 талапкер көрсөтүшкөн. 27 – февралда Шайлоо Кодексинин талаптарына ылайык 50% добуштарды алган 30 депутаттын ысымдары белгилүү болду[68]. Шайлоонун биринчи турунда мыйзам чыгаруу бийлигине 12 партиянын өкүлү өткөн: “Алга Кыргызстан” – 9 (Шин Р., Журавлев О., Салымбеков М., Салымбеков А., Артыкбаев О., Хакимов А., Абдылдаев Н., Өскөмбаев Д. ж.б); Аялдардын Демократиялык партиясы – 1; Адилет партиясы – 1; “Асаба”- 1 талапкер өткөн. 18 талапкер партиясыз өткөн. Партиясыз талапкерлердин ичинде президенттин уулу Айдар Акаев болгон. Шайлоочулардын колдоосуна карабастан оппозициялык маанайдагы саясий лидерлер К. Бакиев, А. Мадумаров, И. Кадырбеков жана башкалар жергиликтүү бийликтин активдүү каршылыгынан улам депутаттык мандат ала алаган эмес. Бийликтин мындай аракеттери көптөгөн нааразычылык акциялар менен митингдердин чыгышына алып келген.

2005-ж. 10 мартта оппозициялык партиялардын өкүлдөрү **Кординациялык Кеңешин түзүшөт.** 2005-жылдын 13-мартында республиканын 42 шайлоо округунда добуш берүүнүн экинчи турунда Ө. Текебаев, Д. Садыркулов, А. Бекназаров, И. Масалиев өткөн. Жалпысынан 75 мандатын 6 мандаты оппозициялык маанайдагы талапкерлерге тийген. Кыргызстандагы бул шайлоолор партиялардын алсыздыгын көрсөттү. Саясий партиялар көрсөткөн бардык талапкерлердин 65 пайызын өкмөттү жактаган негизги партиялар «Алга Кыргызстан» менен «Адилеттин» үлүшүнө туура келген. 2005-жылдагы парламенттик шайлоого өнөкөттүгү талапкерлердин, шайлоочулардын укуктарын кыянаттык менен пайдалануусу чыныгы таза шайлоо жүргүзүүгө тоскоол болду. Бул парламенттик шайлоодо парламентке бийликтин партиясы өтүп кеткен.

“Алга, Кыргызстан!” биримдик жана өнүгүү партиясы 2003-ж. 7-сентябрда “Жаңы-Заман” биримдик жана өнүгүү партиясы, “Манас-

Эл” руханий кайра жаралуу партиясы, Кыргызстан кооператорлор партиясы жана “Жаңы Кыймыл”, “Кыргызстан Биримдик” партиясынын биригүүлөрүнүн натыйжасында түзүлгөн. Саясий Кеңештин төрагасы, партиянын Уставына ылайык, алты айда бирден алмашып турат. 1-төрагасы – Б. Бегалиев. Негизги максаты – жаңы кубаттуу экономикалык жана социалдык секирик жасоо. “Жетиген”- Кыргызстандын жети күчү программаларын иштеп чыгышкан: Биримдиктин күчү, Муундардын күчү, Суунун күчү, Жерлердин күчү, Жолдордун күчү, Тарыхтын күчү. 2003-жылдын 12-декабрдан жума сайын чыгуучу «Алга, Кыргызстан!» газетасы болгон. Саясий багыты боюнча оңчул центристтик партия. Эмблемасы менен туусу бар. Урааны: “Күчтүү Кыргызстан үчүн!”.

Адилет партиясы 1999-жылы мамлекеттик каттоодон өткөн. Жетекчи органдары – Саясий Кеңеш жана Саясий Кеңештин бюросу. Партиянын мүчөлөрүнүн саны 45 миңдей болгон. Партиянын максаты – укуктук мамлекеттин калыптанышына, демократиялык реформалардын ишке ашуусуна парламенттик – президенттик башкарууга көмөк көрсөтүү. 2000-жылы бир мандаттуу округдар боюнча Жогорку Кеңешке 10 адам шайланган. Саясий Кеңештин бюро мүчөлөрү: А. А. Бөрүбаев, К. Жумалиев ж. б. ардактуу мүчөсү Ч. Айтматов көрсөтүлгөн.

2005-жылдагы парламенттик жана президенттик шайлоолорго даярдануу үчүн 2004-ж. партиялар блокторго жана союздарга биригүү процесстери жүргөн. Төмөнкү блоктор пайда болгон: “Эл бийлиги үчүн” (радикалдуу оппозициялык партиялар кирген. Алар “ЭрК”, “Асаба”, “Эркиндик”), “Кыргызстандын элдик кыймылы” (Жетекчиси К. Бакиев болгон. Коммунисттер партиясы, “Жаңы Кыргызстан” партиялары кирген.), “Таза шайлоо үчүн” (“Ата – Мекен”, “Ар – Намыс”) ж.б. Шайлоонун жүрүшүндө бул саясий блоктор биригишкен. 2002-ж. Аксы окуясынан кийин оппозициялык партиялар жана өкмөттүк эмес уюмдар “Президент Аскар Акаевди кызматтан кетирүү жана эл үчүн реформалар” кыймылына биригишкен.

Саясий партияларды мүнөздөөчү критерий – бул алардын социалдык базасы. Саясий активдүүлүктүн өсүшүнө карабастан, 2005-ж. саясий партиялардын так жана туруктуу социалдык базасы болгон эмес деп айтсак туура болот. Кыргызстандагы партиялардын саясий күрөшүнүн негизги формасы парламенттик шайлоо учурунда активдүү катышып, шайлоодон кийин басаңдап турган тенденцияга ээ болгон. Саясий партиялардын негизги көйгөйлөрүнүн бири электорат менен болгон начар байланышы.

1991 – 2005- жж. аралыгындагы Кыргызстандагы саясий партиялардын негизги көйгөйү – партиялар жаңы, жаш болгон жана алар бир адамдын тегерегинде болушкан.

Бүгүнкү күндө саясатта капитализмди жана базар экономикасын жактагандар “*Оңчул*” деп аталат. Оңчулдар күчтүү мамлекеттин болушу, туруктуулук, жеке менчиктин корголушун жакташат жана революциялык методдорго каршы туруп, өзгөрүүнүн акырындык менен болушун колдойт. Аларга капитализмди жактагандарды жана улутчулдарды киргизишет. Кыргызстанда оңчулдарга: “Менин өлкөм” (жетекчиси: Ж. Оторбаев); “Ар – Намыс” (жетекчиси: Ф. Кулов); Республикалык партия (жетекчиси: Г. Токомбаев); Өнүгүү жана прогресс партиясы (жетекчиси: М. Иманалиев)

Бийликтин экономикага активдүү кийлигишүүсүн, социалдык коргоону, тендикти жактаган саясий күчтөр “*Солчул*” деп аталат. Солчулдар радикалдуу реформаларга же революциялык методдорго чакырышат. Аларга коммунисттер, социалисттер жана анархисттер кирет. Солчулдарга Кыргызстанда: Коммунисттер партиясы (жетекчиси А. Масалиев); Агрардык партия (жетекчиси Ү. Сыдыков), Ата – Мекен партиясы (жетекчиси Ө. Текебаев), Социал демократтар партиясы (КСДП) (жетекчиси А. Атамбаев) кирген.

Центристтик (Борборчулар) – оңчулдар жана солчулдардын ортосундагы аралык абалды ээлеген саясий күчтөр. Алардын негизги багыты компромисске жана кызматташтыкка багытталган. Мисалга центристтердин катарында демократиялык эркиндиктерди сактоо менен социалдык теңдүүлүктү

жактаган социал – демократтар кирет. Кыргызстанда центристтик идеологияны карманган партияларга: “Алга Кыргызстан” (жетекчиси Б. Акаева) партиясы, “Кыргызстан Демократиялык кыймылы” (жетекчиси В. Черноморцев), Экономикалык өнүгүү партиясы (жетекчиси В. Хон), “Адилет” (жетекчиси Т. Касымов) партиясы кирген.

Экономиканы толук улутташтырууга, жеке менчикке каршы жана материалдык байлыктарды *радикалдык партиялар* кайра бөлүштүрүүгө чакырышат. Тез өзгөрүүгө умтулууну максат кылып койгондуктан көп учурда күч колдонуу ыкмаларын да колдонушкан. Пикир келишпестиктин негизинде радикалдар оңчул же солчул багытына киргендер болуп бөлүнүп кетет. Кыргызстанда “Асаба” партиясы (жетекчиси А. Бекназаров); “ЭрК” партиясы жетекчиси Турсунбай Бакир уулу); “Эркиндик” (жетекчиси Т. Тургуналиев) партиясы кирген.

Демократияны чындоонун негизги көрсөткүчү – бул демократияны зарыл шарт деп эсептеген шайлоочулардын пайызы. Кыргыз Республикасында эгемендикти алган күндөн бери мамлекеттик деңгээлдеги болгон шайлоолор:

- Президенттик шайлоо (1991, 1995, 2000-жылдары болгон);
- Парламенттик шайлоо (1995, 2000, 2005 - жж. болгон);
- Жергиликтүү кеңештерге шайлоо (1995, 2000-жж. болгон);
- Жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдарынын башчыларын шайлоо (2003- ж.);
- Референдумдар (1994, 1996, 1998, 2003-жж.) болуп өттү.

Бул шайлоолорго анализ жүргүзүүдө партиялардын жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары менен байланыштын жоктугун жана жергиликтүү шайлоо процесстерине катышуу маанилүү болбогондугун байкаса болот.

2000–2005-жж. Аралыгында “Бийлик партиясы” деген термин Кыргызстанда көп колдонула баштаган. Бийликти колдогон партиялар мамлекеттик органдарындагы “Статус – квону” сактап калуу менен бюракратияны күчөткөн.

Жыйынтыктап айтканда 1991–2005-жж. Аралыгында Кыргызстандагы саясий партиялар:

- колдоо көрсөтүүчү социалдык базасынын туруксуздугу менен мүнөздөлөт;

- саясий партиялардын өнүгүшүнө ошондой эле саясий жана интеллектуалдык элитанын аздыгы, саясий маданияттын деңгээлинин төмөндөшү, бюрократиялык мамлекетке көз каранды болушу таасир эткен.

- Кыргызстандагы бийликти колдогон партиялар коомдун социалдык жана экономикалык турмушунун өнүгүшүнө оң натыйжа алып келе ала турган күчкө айланган эмес.

4.2. 2005 – жылдын 24 – март окуясы: келип чыгышынын себептери жана натыйжалары

2005 – жылдын 24 – мартындагы тарыхый окуя Кыргыз Республикасындагы саясий системаны өзгөртүү жана режимди кулатууга багытталган жарандардын нааразычылык акцияларынын туу чокусу болгон. 2005-ж. март окуясынын негизги себептери саясий, социалдык, экономикалык чөйрөдөгү бийлик тарабынан кетирилген бир катар кемчиликтер, жашоо деңгээлинин төмөндүгү, жумушсуздуктун өсүшү, мамлекеттик бийлик түзүмдөрүндөгү коррупциянын күч алышы, тышкы жана ички карыздардын көбөйүүсү, мыйзамдуу ишкердүүлүк үчүн ынгайлуу чөйрөнүн жоктугу болгон. 2005 – жылга дайындалган парламенттик жана президенттик шайлоолор өлкөдөгү оппозициялык маанайдагы партиялар менен жарандык коомдордун биригүүсүнө алып келген. 2004 – жылдын башынан бери “Кыргызстан элинин конгресси”, “Акыйкат шайлоо үчүн” жарандык союзу, “Жаңы багыт” коомдук саясий кыймылы түзүлдү. 2004 жылдын 22- сентябрда “ Кыргызстан Элдик Кыймылы” түзүлгөн. 5-ноябрда Альянстын уюштуруу курултайында кыймылдын төрагасы болуп Курманбек Бакиев шайланды. ”Кыргызстан Элдик

Кыймылы” 2005-жылы өлкөдөгү парламенттик шайлоого катышуу үчүн түзүлгөн. 2005 – жылдын февраль – март айларында өткөрүлгөн парламенттик шайлоолорго бийликтин мыйзамсыз кийлигишүүлөрү нааразычылык акциялардын чыгуусуна түрткү болгон. 2005 – жылдын 4 – мартында Жалал – Абад шаарында оппозициялык күчтөрдү бириктирген Элдик Курултайда 4 максат коюлган: 1. Президент Аскар Акаев бийликтен кетсин; 2. Жаңы шайланган ЖК мыйзамсыз деп табылсын; 3. Президент мөөнөтүнөн мурда шайлансын; 4. Андан кийин Жогорку Кеңештин жаңы депутаттарын шайлоо жүргүзүлсүн. [168.10 б] 2005-жылдын 10-мартында «Эл биримдиги» аттуу кыймыл түзүлдү. Эл биримдигинин координациялык кеңешинин башчысы болуп Курманбек Бакиев, штаб башчысынын жетекчилигине Азимбек Бекназаров шайланган.

2005 – жылы 10-мартта Кыргыз Республикасынын президенти А. Акаев парламенттик шайлоонун экинчи турунун алдында “Мен бардык Кыргызстандыктарды жергебиздеги тартипти жөнгө салууга жардам берүүгө, аттан түшсө да, ээрден түшкүсү келбеген ашкере саясатчылардын мыйзамсыз аракеттерине каршы турууга чакырам” [289] , деп кайрылган. 11-мартта Кыргызстандын өзгөчө кырдаалдар министрлиги 13–14-мартта Бишкек-Ош жолу жабылат, себеби көчкү жүрүү коркунучуна байланыштуу деп билдирүү тараткан. Жолдун жабылышы парламенттик шайлоонун экинчи туруна дал келген. 2005-жылдын 13-мартында парламенттик шайлоонун 2чи туру өткөн. БШКнын төрагасы Сулайман Иманбаев кечинде парламенттик шайлоонун алдын-ала жыйынтыктарын жарыялаган. Шайлоого чейинки нааразылыктар 2чи турдан кийин ого бетер күч алды. 14-мартта оппозициянын өкүлдөрү, парламенттик шайлоодон утулгандар, санкцияланбаган акцияларды райондук жана облустук маамминистрациясынын алдында өткөзө баштаган. 14-мартта Талас областында Равшан Жээнбековдун адамдары Тараз-Өтмөк жолун тосуп, облмамакимчиликти басып алып губернатор И.Айдаралиевди, Бакаята районунун акими Ж.Чынаевди барымтага алган. 15-мартта Жалалабатта Элдик курултай өтүп, ага 701 делегат катышты. Элдик курултайга оппозициянын

бардык лидерлери К. Бакиев, Ү. Сыдыков, Р. Отунбаева, И.Болжурова, З. Сыдыкова, А. Бекназаров, Б. Асанов, Досбол Нур уулу жана башкалар катышкан. Обладминистрациянын алдында 6-8 миндей адам чогулуп, Жусупжан Жээнбеков элдик кенештин башчысы болуп шайланды, 16-мартта депутаттыкка өтпөй калган К.Бакиевдин таламын талашкан 300дөй киши Базаркоргон райакимчилигинин имаратын басып алды. Алар аким М.Төрөөвди барымтага кармап, кечке жуук пикетчилер менен милициянын кагылышуусу болгон. 16-мартта Токтогул шаарчасында Т.Мадияровдун кишилери Бишкек-Ош жолун тосуп алды. 16-мартта Кочкордо 300дөй адам пикетке чыгып, Акылбек Жапаровдун таламын талашты. К.Бейшебаевди райондун акими кылып отургузуп койюшту. 17-мартта Токтогулдук пикетчилер Саламатыкты сактоо министринин орунбасарын, райакимди, райпрокурорду барымтага алды. 17- мартта Ошто Д.Чотоновду колдогон пикетчилер «Ош-3000» телерадио компаниясынын жетекчилерине окуяларды түз, эл тарап болуп чагылдыруу тууралуу талап койду. 18-мартта түштүктөгү пикеттерди токтотуу үчүн бараткан милициянын автокалонасын токтогулдуктар тосуп алды. 18-мартта Ош областтык мамлекеттик акимчиликтин имаратына эл чабуул коюп, тартип сакчыларын жарып өттү.. Имаратта болгон биринчи вице-премьер-министр К.Жумалиев жана облгубернатор К.Жолдошев качып чыгып кетишкен. 19-мартта Ошто элдик курултай өтүп, анын чечими менен А. Артыков Ош облустук элдик кенештин төрагасы болуп шайланды.

19-мартта Социал – демократиялык партиясынын демилгеси менен Бишкекте митинг башталган. Митингди А.Атамбаев жетектеген. М.Эшимканов, Т.Кулмурзаев, Ж.Жекшеев, К.Карабеков, А.Жапаров, Э.Алиев ж.б. чыгып сүйлөп, А.Акаевдин бийликтен кетишин талап кылды.

20-мартта Ош жана Жалалабат областтык администрациясын ээлеп жаткан пикетчилерге танга жуук саат 5.30 дарда милициянын атайын отряды кол салып, имараттарды байкатпай штурм кылган. Жалал - Абадда 60-70дей, Ошто 160тай адам кармалган, алардын арасында лидерлер А.Артыков,

Д.Чотонов болгон. Жалал – Абадда А. Бекназаров, Б. Эркинбаев милицияны эл тарапка өтүүсүн талап кылды.

22-мартта БШК парламенттин жаңы шайланган депутаттарды каттоо чечимин чыгарган. Ошол эле күнү Жогорку Кеңешке жаңы шайланган депутаттарга БШКнын төрагасы С. Иманбаев мандаттарын тапшырган. 69 депутаттын 58си келген.Оппозиция өкүлдөрү Ө. Текебаев, А. Бекназаров, И. Масалиев, К. Байболов, Б. Шерниязов жыйынга катышкан жок. Жаңы депутат Бермет Акаева президенттин кызы пикетчилерди айыптап, бийлик алар менен сүйлөшпөй турганын айткан. Т. Сариев, Ж. Сатыбалдиев сыяктуу депутаттар бийлик менен оппозиция диалог курбаса кырдаал оор экендигин эскертишкен. Айрым эксперттердин пикири боюнча, Конституцияны өзгөртүү жолу менен А.Акаевди, же анын баласын, же кызын Премьер-министр кылып шайлап, бийликти сактап калуу мүмкүн эле [152]. 2005-ж. шайланган III чакырылыштын бир палаталуу парламенти 2007-жылдын октябрь айына чейин иштеген.

23-мартта Бишкекте “Кел-кел” жана “Бирге” деген уюмдары санкцияланбаган митинг өткөрүп, ага 400дөй адам катышкан. Булардын да талабы А. Акаевдин бийликтен кетиши болгон. Жарым саатай убакыттын ичинде милициянын атайын отряды алардын лидерлерин кармап кеткен. Ичинде дептаттыкка талапкер болуп утулуп калган журналист Б. Марипов, белгилүү кино режиссер Б. Шамшиев, “Жарандык коом жана демократия үчүн коалициясынын” жетекчиси Э.Байсалов ж.б. 28 адам болгон. Генпрокурор М. Абдылдаевдин ордуна К. Дүйшөбаев дайындалып, алар телевидение аркылуу кылмыш иши козголгондугун билдиришкен. 24-мартта эртең мененки саат 10.00до Ош базары жактагы доктор Ж. Назаралиевдин клиникасынын алдында эл топтолуп, эки сааттай ошол жерде туруп, 3-4 миндей киши шаардын эн чон Чүй проспектиси менен борбордук эркиндик аянтына келген. Түштөн кийин “Улан” кичирайону тарапта турган топ 4-5 миңдей адам келип кошулду. Алардын лидерлери А. Атамбаев, М. Эшимканов, А. Жапаров президенттин отставкага кетүүсүн талап кылган. Ак үй митинге чыккандар тарабынан басып алынган. Толкуган элдин чабуулунда Ак үйгө сезилээрлик зыян келтирилген.

Машиналар өрттөлүп, оргтехникалар, мебелдер талкаланган, терезе пардалар жулунуп, китептер, документтер жок кылынган. 24-мартта кечинде Бишкек шаарында милиция кызматкерлери, аскерлер, дагы башка тартип сакчылары жумушка чыккан жок. Эч бир күчкө ээ бербеген жаштардын агымы түнкү шаарды талап-тоноого алды. “Вета сторес” супермаркет жана ресторан комплексин, “Берекет –грант”, “Гоин”, “Дордой –плаза”, “Евроазия”, “Истикбал”, “Беллона”, “Лион” бир нече жердеги “Народный” дүкөндөр тармагын, “Мадина” базарын ж.б. ири жана майда дүкөндөрдү талкалап, тоноп кетишкен. 24-мартта чыгарылып келген “Ар-намыс” партиясынын лидери Ф. Куловго укук коргоо органдарын жетекчилик кылуу милдети тагылды. Ф. Кулов милиция кызматкерлерин ишке чыгуусун суранды жана ардагер милиция кызматкерлерин да жардам берүүгө чакырды. Шаарда элдик кошундар түзүлө баштап, эл өзүн өзү коргоо үчүн чыкты.

Ошентип, 24-мартта Кыргызстанда бийликтин төнкөрүш жолу менен кулашы, коркунучтуу кесепеттерди жана зыян алып келди, мародёрлук, имараттарды талкалоо жана массалык баш аламандыктар болуп өттү. 24-мартта оппозициянын тынчтык митинги дароо башкаруудан чыгып, тополоңго айланып, Ак үй басылып алынган жана кечинде түнү менен Бишкекти талап-тоноолор менен коштолгон. Бул болсо митингдин жетиштүү түрдө уюшулбагандыгын, уюштуруучулардын так иштелип чыккан планын жоктугун жана демонстранттар менен бирге аракеттенүүдөгү макулдашуунун жоктугун көрсөттү.

Президент А. Акаевдин кайсыл жакка кеткендиги коомчулукка белгисиз болуп жаткан. Премьер - министр Н. Танаев жана мамлекеттик катчы О. Ибраимовдор отставкага арыз беришкен. Өздөрүнүн отставкасы жөнүндөгү арызды Кыргыз Республикасынын Конституциялык сотунун төрайымы Ч.Баековага тапшырышкан. Өлкөдө жалгыз легитимдүү орган Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту калган. 24-мартта өлкөдөгү саясий кырдаалды эске алуу менен мурдагы үчүнчү чакырылыштын эки палаталуу Жогорку Кеңеш өзүнүн кезексиз чакырышып, бир катар маанилүү саясий

маселелерди чечүүгө аракет жасашты. Эл өкүлдөр палатасы спикер А. Бөрүбаевдин отставкасын кабыл алышып, жаңы спикер катары М. Мукашевди шайлашты. Бийликтин бир бутагы жок болгондугуна байланыштуу, бийликтин калган эки бутагы сот бийлиги менен мыйзам чыгаруу бийлиги тен салмактуулукту сакташ үчүн мыйзам чегинде бардык ишти жасоо керек эле. Ошол күнү кечинде Жогорку Сот бир катар талапкерлердин талабы боюнча БШКнын жаны парламенттин каттоо жөнүндөгү чечимин процедуралык себептерге байланыштуу жараксыз деп тапты. Соттун чечими мурунку 2 палаталуу парламенттин сессияга чогулушуна укуктук негиз берди. Конституция боюнча мурунку 2 палаталуу Жогорку Кеңештин ыйгарым укуктары 14-апрелде токтомок. Конституцияга ылайык Жогорку Кеңештин кезексиз сессиясы Президенттин, Өкмөттүн же болбосо Жогорку Кеңештин депутаттарынын кеминде үчтөн биринин сунушу боюнча Жогорку Кеңештин Төрагасы тарабынан чакырылат (п.2 бер.62).

Кыргызстанда 2005-жылдын мартындагы окуяларга парламенттик шайлоодогу мыйзам бузуулар себеп болгону менен жаңы шайланган III чакырылыштагы парламент таркатылбастан иштей баштаган. Кырдаалдын татаалдыгын эске алып, III чакырылыштагы парламент өлкөнүн президентсиз калгандыгына байланыштуу оппозициянын лидеринин бири болгон К. Бакиевди премьер-министрдин жана президенттин милдетин аткаруучу кылып дайындады [57]. Бакиевдин премьер-министр болуп бекитилиши ага өлкөнүн Президентинин милдетин аткарууга түздөн-түз укук берген. Жогорку Кеңештин Мыйзам чыгаруу жыйынын депутаттары төрага А.Эркебаевге ишеним көрсөтпөй, спикерликке И.Кадырбеков шайланды.(Заман Кыргызстан 29-март. 2005-жыл).

А. А. Акаевдин бийлиги кулатылгандан кийин оппозициянын лидерлеринин алдында бийликти легитимдештирүү жана мамлекеттик укуктук нукка буруу милдети турган. Аткаруу бийлигинин жаны жетекчисин шайлоо жана мамлекет башчысы А. Акаевдин отставкага кетүүгө макулдугуна жетишүү чечимин кабыл алуу ошол кездеги юридикалык жактан аракеттеги

мамлекет башчысынын кайтып келүү мүмкүнчүлүгүн жоюудагы бирден бир туура жол болгон. 2-апрелде А. Акаев Кыргызстандын президенттик кызматынан кетүүсү тууралуу оозеки түрдө макул болду. 3-апрелде Ө. Текебаев башчылык кылган парламенттик комиссия Москвага сүйлөшүүгө учуп кетти. 4-апрелде эртен менен Москвадагы Кыргызстандын элчилигинде А.Акаев өз каалоосу менен президенттик ыйгарым укуктарын токтотуу боюнча кол койгон арызын парламенттин спикери Ө. Текебаевге тапшырды. Буга мурдагы премьер-министр Николай Танаев жана парламенттик комиссиянын мүчөлөрү катышышты. Дагы комиссиянын ичинде мамлекеттик нотариус болгон, ал арызды тастыктаган.

Сүйлөшүүлөрдүн негизинде төрт пункттан турган протоколго кол коюлду:

1. Президент А. Акаев, Конституцияга ылайык, кызматтан кетүү тууралуу арызга кол коёт.

2. Парламент бул боюнча атайын токтом кабыл алат.

3. Парламент А. Акаевдин кеткенин жарыялайт.

4. Казакстан жана Россия экс – президентке байланыштуу бардык мыйзамдардын сакталышына кепилдик беришет. Документке ылайык А. Акаев 5 – апрелден баштап президент болууну токтотот деп белгиленген. Документке кол койгондон кийин, А. Акаев Кыргызстандын элине кайрылуу жасаган. Кайрылууда Акаев “анын администрациясынын аракетине тарых баа берет. Анын көзкарашында 24-марттагы окуя “улуттук катастрофа” болду. Укук коргоо органдарына митингчилерди атпагыла деп буйрук берип, “граждандык согушту болтурбадым”-деген [174].

Москвалык келишимге ылайык, президент кызматтан кеткенден кийин деле өкмөттүн жана парламенттин ишине катышат, экс-президенттин кол тийбестик укугу ал ээлеген турак жайга жана кызматтык бөлмөлөргө, ал пайдаланган транспорт каражаттарына, ага таандык архивге, башка мүлккө, документтер менен анын кат-кабарларына да жайылтылат. Экс-президенттин жана анын жубайын, бойго жете элек балдарын жана анын багуусундагы үй-

бүлө мүчөлөрүн камсыз кылуу, тейлөө менен коргоо мыйзамда белгиленген тартипте мамлекеттин эсебинен жүргүзүлөт. Депутаттар мындай укуктарга Акаев, анын жубайы менен балдары татыктуу эмес, деп чечим кабыл алышты. Кол тийгис укугунун кепилдиги экс-президентинин өзүнө гана тиешелүү, үй-бүлөсүнө эмес. Парламенттин чечими боюнча өлкөнүн саясий жана коомдук турмушуна катыша албайт. Экс-президентти коргоо Кыргызстандын территориясында гана жүргүзүлөт. Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин 2005-жылдын 11-апрелиндеги токтомдорунун негизинде Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаевдин ыйгарым укуктары мөөнөтүнөн мурда токтотулган.

Президенттик бийлик Кыргыз Республикасында өткөн кылымдын 90-жылдарында киргизилгендигине карабастан, бүгүнкү күнгө чейин саясий жактан да, укуктук жактан да калыптанып бүтө элек. 1990-ж. 27-октябрда Кыргыз ССР Жогорку Советинин сессиясында альтернативдүү негизде Аскар Акаев Кыргызстандын тунгуч Президенти болуп шайланган. 1991-жылдын 12-октябрында Кыргызстандын Президенти А.Акаев өзүнүн позициясын бекемдөө жана өзүнүн мандатын күчөтүү үчүн бүткүл элдик шайлоого альтернативасыз барган. Жалгыз талапкер А. Акаев болгон.

№ 3 **таблица, 1991 – жылдагы республикадагы саясий лидердерлердин беделин жана белгилүүлүгүн аныктоо боюнча жүргүзүлгөн сурамжылоонун жыйынтыктары [163. 62 б.]**

	А. А. А.	Алган орточо баалары		
		Республика боюнча 3097 адам	Жогорку Кеңештин депутаттары 12 адам	КДКнын делегаттары 300 адам
1	Акаев А.	4,09 %	4,45%	4,62%
2	Шеримкулов М.	3,32%	3,59%	2,28%
3	Масалиев А.	3,17%	3,34%	1,36%

4	Исанов Н.	3,48%	3,74%	3,01%
5	Жумагулов А.	3,39%	4,06%	2,83%
6	Аманбаев Ж.	3,21%	3,72%	2,53%
7	Кулов Ф.	3,71%	4,16%	4,17%
8	Баекова Ч.	3,67%	3,75%	3,96%
9	Сыдыков Ү.	2,86%	3,26%	2,10
10	Муралиев А.	2,99%	3,53%	3,58%
11	Сааднабеков Ж.	2,80%	3,20%	3,28%

Таблицада көрсөтүлгөндөй, “1991 – жылдын январь жана февраль айларында Кыргызстанда политехникалык институтунун социологиялык илимий – изилдөө лабораториясы социология жана инженердик психология кафедрасынын окутуучуларынын катышуусу менен коомчулукта Президенттин, партиялык, советтик жана чарбалык жетекчилеринин белгилүүлүгүн беш баллдык шкала менен иликтөө жүргүзүлгөн. Сурамжылоого – 3097 адам катышкан. Ага – 2057 кыргыз, 599 орус, 183 өзбек, 63 татар, 56 украин, 36 казак, 28 немец, 8 уйгур, 7 дунган жана 5 башка этникалык топтордун өкүлдөрү катышкан. Суроого жоо бергендердин 943 жумушчу, 205 колхозчу, 598 инженердик-техникалык кызматчылар, 183 илимий жана чыгармачыл адамдар, 78 айыл-чарба кызматкери, 33 укук коргоо жана аскер кызматкери, 177 студенттер болгон” [163.61 б.]. Алынган сурамжылоо боюнча Президентке элдин, депутаттардын жана демократиялык кыймылдын делегаттарынын ишеними чоң болгонун көрсөк болот.

1993-жылкы Конституция жарым президенттик башкарууну бекемдеген. Эгемен Кыргызстандын 1993-жылкы Конституциясын кабыл алгандан кийин ар түрдүү саясий күчтөр Президент А.Акаевдин бийлигинин легитимдүүлүгү боюнча маселени көтөрүп чыгышкан. Ошентип, 1994-жылдын 30-январында Президент А.Акаевдин демилгеси боюнча бүткүл элдик референдум өткөрүлгөн. Шайлоочулардын 96,36%и Кыргыз Республикасынын Президенти А.Акаевдин конституциялык ыйгарым укуктарын бекемдешкен. 1995-жылдын

24-декабрында Кыргызстандын тарыхында биринчи жолу Кыргыз Республикасынын Президентине альтернативалуу шайлоо болду. Шайлоонун биринчи туруна үч талапкер А.Акаев, А.М.Масалиев (Кыргызстандын БК КП мурдагы биринчи секретары) жана М.Ш.Шеримкулов (парламенттин экс-спикери) катышкан. Добуш берүүнүн жыйынтыгы боюнча А.Акаев чечкиндүү жеңишке ээ болгон - 71,65% шайлоочулардын добушун алган. Кээ бир депутаттардын көз карашы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентин 2000-жылдагы шайлоого А.Акаевдин катышууга укугу жок болчу, анткени ал буга чейин эки жолу бүткүл эл тарабынан: 1991 жана 1995-жылдарда шайланган эле жана бул кызматта эки мөөнөтүн өтөп бүтмөк. Чынында эле биринчи президент Аскар Акаев бүткүл эл тарабынан эки жолу шайланган.

2000-жылдын 29-октябрында Кыргыз Республикасынын Президентине жалпы элдик шайлоо болгон. Кыргыз Республикасынын президентинин кызмат ордуна А.Акаев, Т.Акун, А.Атамбаев, Турсунбай Бакир уулу, О.Текебаев жана М.Эшимканов талапкер болушкан. Шайлоонун жыйынтыгы төмөнкүдөй болгон: А.Акаев – 74,47%; О.Текебаев –13,89%; А.Атамбаев – 6%; М.Эшимканов –1,08%; Турсунбай Бакир уулу – 0,96%; Т.Акун – 0,44%.. А.Акаев КРнын Президенти кызматына кайрадан шайланган. Президент Аскар Акаев 2005 – жылы күзүндө боло турган президенттик шайлоого талапкерлигин койбой турганын бир нече жолу ачык айткан. Бул билдирүүлөргө күмөн санаган депутаттар Д. Чотонов жана Б. Эркинбаев 2004-ж. сентябрда “Президент Аскар Акаевдин 2005- жылга талапкерлигин коюга мыйзам уруксат береби же жокпу деген” суроо менен Конституциялык сотко кайрылышкан. Кыргыз Республикасынын Конституциялык соту депутаттардын мындай суроо менен кайрылууга укугу жок деген чечим чыгарып, 21 – сентябрда бул суроонун тегерегиндеги ишти кароодон баш тартышкан.

Кыргыз Республикасынын тунгуч президенти А. Акаевдин башкаруу жылдарында (1990 – 2005-жж.), төрт жолу 1993-жылкы Конституцияга өзгөртүү, толуктоо киргизүү боюнча (1994,1996, 1998 жана 2003- жж.)

референдум өткөрүлгөн. Президенттик институт киргизилгенден баштап А. Акаев бардык аракетин президенттик бийликти күчөтүүгө багыттаган.

1991 – 2005 жылдар аралыгындагы Кыргыз Республикасынын коомдук саясий турмушунун өнүгүүсүн изилдөөдө президенттин бийлигине баа берүү диссертациянын жалпы маселесинин ажырагыс бөлүгү болуп саналат. Социологиялык анализдин жыйынтыктары боюнча Кыргызстандагы элита лидерлеринин тизмесинде А. Акаевдин популярдуулугу 1994 жылга чейин үчүнчү орундан түшкөн эмес. 1993 – жылдагы республиканын лидерлеринин рейтингинин динамикасы: Аскар Акаев 3,6; Кулов Феликс 3,1; Шеримкулов Медеткан 2, 9; Чынгышев Турсунбек 2,7; Сааданбеков Жумагул 2,6; Жумагулов Апаз 3,2; Аширалиев Кемел 2,4; Эркебаев Абдыганы 1,8; Тагаев Абдыжапар 2,8; Касымов Тойчубек 2,9. 1994 жылы апрель окуясынан кийин рейтинг тизмесинде 7 орунга түшкөн. [163. 121 бет]

Президент А. Акаевдин бийликтен кетүүсүнө түрткү болгон себептер жана факторлор:

- Менеджменттик башкаруунун начардыгы.
- СССР кулагандан кийин өлкөнүн индустриясын сактап калуу же жок дегенде деиндустриализацияны басаңдатуу үчүн каражаттарды таба албагандыгы.
- Импортко жана транзитке көз каранды болгон экономикалык саясат.
- Президенттик күчтүү бийликти орнотуу аракеттери.
- Бийлик бутактарындагы тең салмактуулуктун жоктугу.
- Коррупциянын күчөшү. “Кумтөр” алтын кенин сатуу, коррупциялык схемаларды түзүү ж.б.
- Трайбализм.
- Үй-бүлөлүк башкаруу. Аскар Акаевдин жеке бийлигин чыңдоонун жана анын алсыратуунун кошумча фактору катары балдарынын саясатка жана мамлекетти башкарууга аралашуусу негиз болгон.
- Мыйзамдардын иштебегендиги.

- Шайлоочулар жана парламенттин колдоосун жоготуу.
- Саясий элитанын ишенимин жоготуу.
- Кадрларды тандоонун жана мамлекеттик аппаратка контролдукту камсыз кылуунун жетишсиздиги.
- Кызмат абалын кыянаттык менен пайдалануу.
- Тышкы саясий стратегиянын жоктугу ж.б.

Бул факторлор Кыргызстандагы саясий кризистен конституциялык ыкма менен чечүүгө мүмкүн эместигине негиз болду.

2005-жылдын 24-мартындагы окуялар эгемен Кыргыз өлкөсүнүн тарыхындагы эң орчундуу окуя катары эсте калды. 2005-жылдын 24-марттагы болгон окуяга ар түрдүү баалар айтылууда. Бирөөлөрү “элдик революция” деп аташса, башкалары “мамлекеттик төнкөрүш” деп мүнөздөшөт.

“24-мартта элдик революция болду. Кандай атасаңар да башкача айта албайбыз” – дейт Р.Отунбаева. Серепчилердин арасында, массалык маалымат каражаттары тарабынан божомолдонгон түшүнүктөр кеңири жайылгандан улам коомчулуктун аң-сезиминде “революция” түшүнүгү калыптана баштаган.

“Революциянын жүрүшүндө бир тап менен экинчи таптын бийлиги алмашат. 24-мартта Кыргызстанда бир таптын бийлиги экинчи таптын бийлиги менен алмашкан жок. Мамлекеттик бийликте саясатчылардын биринчи тобун экинчи тобу менен алмаштырылды. Мындай учурду коомдук илимдер төнкөрүш катары мүнөздөйт. Эң биринчи, ар кандай саясий маселени тынчтык, укуктук негизде чечүүнү үйрөнүшүбүз керек. Азыр бул тескерисинче башка жол-күч жолу менен чечилип жаткансыйт. Тарых эч качан алдын ала баа бербейт. Тарых болгон иштин акыры эмне болду, ошону менен баалайт” деп тарыхчы Ж. Жунушалиев өз пикирин билдирген. [158]

Окумуштуулар Т. Кененсариев жана Т. Чоротегин “Революция” терминин элдик ыңкылап деп атоого толук негиз бар экендигин айтышкан. Ыңкылап мааниси бир сапаттан экинчи сапатка өтүүсүн жана өзгөрүүсүн түшүндүрө тургандыгын негиздешкен. Эл мурдагы авторитардык системадан жаңы демократиялык системага өтүүгө чоң мүмкүнчүлүк түзүлгөндүгүн белгилешкен

. Тарых илимдеринин доктору Т. Абдыракманов “Кыргызстанда март жана апрель окуяларында тең классикалык революциянын элементтери кайталанды” деген пикирди билдирген.

“2005-жылдагы окуяларды революция деп атоого болбойт, анткени аларда бийликтин күч менен алмашуусу гана эмес, жоопту саясий күчтөр өлкөнүн социалдык – экономикалык жактарын өзгөртүү милдетин койгон эмес” деп өзүнүн пикирин окумуштуу М. Асанбеков айткан [290].

Бийликтен кулаган мурдагы президент Аскар Акаев өз кезегинде өзүн бийликтен кулаткан окуяларды мамлекеттик төңкөрүш катары атап келатканы белгилүү.

“Кыргызстандын ички иштерине жана саясий процесстерге АКШнын тынымсыз кийлигишүүсү болбосо оппозиция төңкөрүш кыла алмак эмес. Оппозициянын кыймылдаткыч күчү катары АКШ жана ОБСЕ (ЕККУ)” деп өзүнүн статьясында Иосиф Боданский жазган [201]. Иосиф Боданский Лондондогу Эл аралык Демократия Институтунун Кыргызстандагы 2005 – жылдын 27 - февраль, 13-мартта болгон парламенттик шайлоодогу байкоочу.

Жогорку Кеңештин мурунку төрагасы, профессор З. Курманов Би-Би-Сиге берген маегинде: “Дүйнө жүзүндө алты эле революция болду. Бүтүн дүйнө, саясатчылар менен илимпоздор тааныган социалдык революциялар. Англиялык, франциялык, америкалык, орус, кытай, ислам революциясы. Андан башка революция болгон жок. Кыргызстанда, албетте, эч кандай революция болгон жок. Анткени революция системалык көп өзгөрүүлөргө алып келиши керек. Бизде эч кандай системалык өзгөрүш болгон жок. Бир элитанын ордун экинчи элита басты. Ошон үчүн төңкөрүш деген сөз жакшы эле жарашат. Ал эми дүйнө жүзүндө канча төңкөрүш болгонун санай албайсың” деген пикирин билдирген.

Ал эми тарых илимдеринин доктору А. А. Арзыматова “Туура, чынында эле ушул убакка чейин ар кандай көз караштар бар. Менин жеке көз карашымда, 2005-жылдагы март жана 2010-жылдагы апрель окуялары революция болуп саналат. Революция менен көтөрүлүштүн белгиси – коомдогу

социалдык жарылуу. Бирок ошол жарылуу бийлик алмашууга алып келбесе, анда ал көтөрүлүш бойдон калат. Эгер бийлик алмашса, анда ал революция болуп саналат. Кайдагы революция бул жөн эле көтөрүлүш болбодубу, революциянын натыйжасын биз көрбөй атабыз деген пикирлер көп. Ал эми мамлекеттик төңкөрүш дегендерге айтарым, төңкөрүш болгондо билик алмаштырууга эл катышпайт, аны бир ууч төбөлдөр тымызын ишке ашырат. Революциянын натыйжасы бир күндө болбойт, дүйнөлүк тарыхка карасак он жылда да болбойт. Кыргызстанда ошол март окуясынан беш жылдан кийин эч кандай натыйжа болбогондуктан, экинчи революция болду. Элдин көйгөйү чечилмейинче, революция кайталана берет” [290] деген ойду билдирген.

2005 – жылдын 24 - мартындагы тарыхый окуя эгемен Кыргызстандын жарандарына демократиялык, укуктук мамлекетти куруу элдин өз колунда экенин түшүнүүгө себеп болду. 2005-жылдагы окуялардын өбөлгөсү болуп, 2002-жылдын 17- март айындагы Аксы окуясы болгон. Аксы окуясын өлкөдөгү демократиялык кайра жаралууну куруудагы маанилүү бурулуш деп белгилесек болот. 2002- ж. 17- мартта аксылыктар Азимбек Бекназаровду камактан бошотууну талап кылып жөө жүрүшкө чыгышкан. А. Бекназаров жер маселеси боюнча Кытайга жеңилдик берген деп А. Акаевди сындаган. Ат – Башыдагы чек ара боюндагы Үзөңгү – Кууш тоо кыркаларынын 90 миң гектар жери Кытайга өткөрүлүп берилген. Аксы районунун Боспиек айылында жергиликтүү эл менен милициянын ортосунда кагылышуу болгон. Нааразы болуп митингге чыккан элге ок атылган. Жети адам бул окуянын курмандыгы болгон. Оппозиция Бишкекте нааразычылык акцияларын өткөрүштү. Аксы окуясы премьер – министр К. Бакиевдин жана анын өкмөтүнүн кызматтан кетишине алып келди, ошондой эле А. Акаевдин ишенимине шек келтирди. 2002-ж. 19-мартта КРнын Жогорку Кеңеши тарабынан Аксы окуясы боюнча атайын комиссиясы түзүлгөн, ошондой эле Н. Танаев башында турган мамлекеттик комиссия да иликтөө жүргүзүшкөн. Комиссиянын жыйынтыгы менен борбордук мамлекеттик органдардын жетекчилеринин жеке жоопкерчилиги жөнүндө маселе көтөрүлүп, Президенттик Администрация, Кыргыз

Республикасынын Өкмөтү, Генералдык прокуратура, Улуттук коопсуздук кеңешинин, Кыргыз Республикасынын Жогорку Сотунун жетекчилерин жоопко тартуу сунушталган. 2002-ж. Кыргыз республикасынын Өкмөтү Аксы окуясында курман болгондорго эстелик тургузуу боюнча токтом чыгарган [58]. 2010 жылы чыккан Азмбек Бекназаровдун “Аксы ыйы – улут кайгысы” китебинде Аксы окуяларын иликтөө боюнча көз карандысыз комиссиянын тыянактары келтирилген. Күнөөлүүлөр катары президент Аскар Акаев, премьер Курманбек Бакиев, Биринчи вице-премьер Николай Танаев, Президенттин Администрациясынын жетекчиси Аманбек Карыпкулов, Саламат Аламанов, мамлекеттик катчы Осмонакун Ибраимов, Башкы прокурор Чубак Абышкаев, ички иштер министри Темирбек Акматалиев, Ички иштер министринин орун басары Калмурат Садиев, Жалал-Абад облусунун прокурору Зоотбек Кудайбергенов, Аксы мамлекеттик администрациясынын башчысы Шермамат Осмонов, Калык Иманкулов [133] ж.б. ысымдарын атаган. 2010-ж. берген интервьюсунда Аскар Акаев 2002- жылдагы Аксыдагы тынч демонстрацияга ок атуу буйругун К. Бакиев берген деп билдирген [289]. Бирок окуянын толук картинасы дагы деле ачык айтылбай, негизги күнөөлү адамдар жазасын ала элек.

2002-ж. кризисти алдын алуу боюнча эл аралык топ “Кыргызстандагы саясий кризис: чыгуу стратегиясы” деп аталган отчет жазышкан. Кыргызстандагы саясий кризистин келип чыгуу факторлоруна токтолуп:

1. Саясий система жана бийлик үчүн күрөш. А. Акаевдин үй-бүлөсүнүн жана анын айланасындагы адамдардын колуна бийликтин топтолушу атаандаш элитанын нааразычылыгын жаратууда. Бийликтин бардык бутактарынын узурпацияланышы. Президенттик бийликтин күчөшү саясий кризистин келип чыгуусундагы биринчи фактор катары белгилешет.

2. Радикалдуу оппозиция А. Акаевдин бийликтен кетүүсүн талап кылууда. Бийликтин компромисске барууга болгон чын ыкласы менен каалоосу, саясий тутумдагы кескин өзгөрүүлөр, ошондой эле 2005-жылдагы эркин шайлоонун кепилдиги радикалдуу оппозицияны солгундата алат.

3. Укук органдары менен коопсуздук органдарында реформаларды жүргүзүү керек.

4. Элиталардын бийлик менен сүйлөшүп алганына карабастан, бийлик жөнөкөй калктын көйгөйлөрүнө көңүл бурбаса элдик нааразычылык улана берет. Ал үчүн элдин жашоо деңгээлин көтөрүү керек.

5. Өсүп бара жаткан геосаясий атаандаштык регионалдык туруксуздуктун келип чыгуусуна себеп болушу мүмкүн. Кыргызстандын ички саясий абалына АКШнын аскердик базасынын жайгашуусу, Россиянын аймактагы таасирин калыбына келтирүү аракеттери да таасир этет деп жыйынтык чыгарышкан [203].

Жыйынтыктап айтканда, Аксы окуясы бийлик менен элдин ортосунда диалогдун жоктугу жана өлкөдө саясий кризистин башталгандыгы жөнүндө кабар берген.

“Кыргыз Республикасында конституциялык кеңештин түзүлүшү жөнүндөгү жана конституциялык реформа өткөрүү жөнүндөгү” токтомду Жогорку Кеңеш 2005 – жылы 25 – апрелде кабыл алат.[97] 2005-жылдын март айында №26-Акман шайлоо округу боюнча депутат болуп шайланган жана КРнын Жогорку Кеңешинде төрагалык кызматты аркалаган Ө. Ч. Текебаев Конституциялык кеңештин төрагасы болуп шайланган. Конституциялык реформанын биринчи этабында июнь долбоору иштелип чыккан. Конституциянын бул варианты Венеция комиссиясы менен ЕККУнун Демократиялык институттар жана адам укугу боюнча бюросу колдоого алган. Конституциялык өзгөртүүлөрдүн багыты парламенттик-президенттик республиканы жактаган. Ошентсе да, бул этапта мамлекетти башкаруу формасы, Конституцияны кабыл алуу, референдум же парламент аркылуу ишке киргизүү, бийлик бутактары, президенттин ыйгарым укуктары боюнча бир пикирге келүүнүн жоктугу айкын болду.

2005-жылдын 10-июлуна президенттик шайлоолор дайындалган [51]. Президенттик шайлоого 19 талапкер аттанган. Анын ичинен 4 талапкер, А. Атамбаев, Ж. Назаралиев, Б. Эркинбаев, Ф. Кулов шайлоого катышуудан баш

тартышкан. Тил комиссиясынын сынагынан 12 талапкер өткөн. Негизги талаптардын бири 50.000 ден кем эмес кол чогултуу талабын А. Айткеев, К. Бакиев, Т. Бакир уулу, У. Барктабасов, Ж. Жекшеев, К. Дүйшөбаев, Т. Үмөталиева, Ж. Шарипов аткарган. К. Апас, Г. Ибраимова жана А. Сатыбаевдин чогулткан колу 50минге жетпей калган. Ошентип, президенттик шайлоого 6 талапкер катышкан.

Коомдук саясий турмуштун өнүгүүсү боюнча элдин пикирин, негизинен сурамжылоолордун ар кандай түрлөрүн колдонуу менен гана билсек болот. Кыргыз Республикасынын Президенттик шайлоонун алдында 2005 – жылдын май-июнь айларында социологиялык эксперттик сурамжылоо жүргүзүлгөн. Респонденттерге “Республикаубуздун Президенти ким болушун каалайт элениз?” жана “Президенттикке талапкерлигин койгон көрүнүктүү инсандар кандай оң жана терс сапаттарга ээ?” деген суроолор берилген.

№ 4 таблица: Кыргыз Республикасынын Президенттик постунда кимдин болушун каалайт элениз? [163. 203 б.]

Фамилиясы жана ысымы	Проценттери (%)
Бакиев Курманбек	67,5
Атамбаев Алмаз	10
Феликс Кулов	5
Бакиев Курманбек жана Феликс Кулов	7,5
Татыктуулар жок	5

2005-жылдын 10-июлунда Кыргыз Республикасынын Президенттин шайлоо болуп өттү. Кыргыз Республикасынын Президенттин шайлоого катышкан шайлоочулардын 88,71 пайызы К. С. Бакиев үчүн добуш беришкен. Ошентип, К. Бакиев Кыргыз Республикасынын Президенти болуп шайланды. Эгемен өлкө тарыхында 2чи президент мыйзамдуу бийликке келди. 14-августта инаугурация болду. 29-августта К. Бакиев парламентке премьер–министрдин

талапкерлигине Ф. Куловду сунуштайт. 2 - сентябрда Ф. Кулов бул кызматка бекитилген [50].

2005– жылдын 1- сентябрында Конституциялык кеңештин төрагалыгын К. С. Бакиев шайланган. [104] Кыргызстанда конституциялык реформанын жаңы этабы белгиленди. Конституциянын биринчи вариантын кайтаруунун ордуна башка Конституциянын жаңы долбору жазыла башталган.

2005 -жылдын 6-октябрында «Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө» жарлыкка К. Бакиев кол койгон. Конституциялык кеңешменин курамына 277 адам кирген. Конституциялык кеңешмеге жарандык коомдун, коомдук кыймылдардын жана партиялардын өкүлдөрү, парламент депутаттары гана эмес, өкмөт аппаратынын, Сот бийлигинин жана Президенттик аппараттын кызматкерлери да кирген. Натыйжада 2005 жылы үч негизги конституциялык долбоор пайда болду: 1) Конституциялык түзөтүүлөрдүн июнь айындагы версиясы (долбоор 9-июнь, 2005-жыл); 2) 15-ноябрь, 2005-жыл түзөтүүлөрдүн жаңы версиясы; 3) түзөтүүлөрдүн экинчи версиясына каршы 2005–жылдын ноябрь-декабрында оппозиция тарабынан иштелип чыккан жана сунушталган альтернативдүү конституциялык долбоор. Конституциянын тегерегиндеги компромистин жоктугу, демократиянын жарчысы катары кабыл алынган март окуясынын максаттары ишке ашпагандыгынан кабар берген.

Жыйынтыктап айтканда:

- Кыргызстандын тарыхында 2005-жылы бийликтин алмашуусуна алып келген бир катар нааразычылык акциялары жана массалык демонстрациялар менен коштолгон “Жоогазын революциясы” деп аталган маанилүү саясий окуяга болгон. Революциянын өзгөчөлүгү экономикалык чөйрөдө, материалдык жыргалчылыктарды өндүрүү ыкмасында жатат. Революция жаңы, прогрессивдүү түзүлүшкө өтүү, экономикалык жана саясий турмуштун структураларын өзгөртүү менен коштолот. Так идеологиянын жоктугу, ошондой эле калктын кеңири колдоосунун жоктугу бул

окуяны революция катары толук классификациялоого болбойт деген тыянак чыгарылды.

- 2005 – жылдагы тарыхый окуялар Кыргызстанда демократиянын принциптери болгон элдик бийлик бар экендигин негиздегени менен туруктуу институтташтырылган демократиялык режимди орнотууда кепилдик боло албаганын көрсөттү.

- 2005 – жылдагы 24 – марттагы окуялар классикалык социалдык революция эмес, революциялык кырдаалдын айрым белгилерин коштогон окуя деген бүтүм чыгарылды.

КОРУТУНДУ

Саясатты биринчи кезекте адамдар жаратат жана анын багыты алардын ишмердүүлүгүнөн көз каранды. Коомдук саясий турмуш көптөгөн факторлор менен аныкталат мисалы социалдык – экономикалык, саясий маданий жана тарыхый. Коомдук саясий турмуштун өнүгүүсү түздөн – түз саясий режимдин түрүнө, жарандык коомдун өнүгүү дэңгээлине, коомдук пикирдин абалына, идеологиянын жана диндердин таасирине, жалпыга маалымдоо каражаттарынын ишмердүүлүгүнө байланыштуу. Ошондой эле элдердин психологиялык жана улуттук өзгөчөлүктөрү саясий турмушка олуттуу таасир этет. Бардык ушул факторлордун айкалышы коомдук саясий турмуштун динамикасын аныктайт.

Эч бир өлкө үч негизги потенциалсыз – аймаксыз, калксыз, мамлекеттик бийликсиз жашай албайт. 1990-ж. 15-декабрда Кыргыз ССРнин Жогорку Кеңеши “Кыргызстан Республикасынын мамлекеттик суверендүүлүгү жөнүндөгү” Декларацияны, 1991 - ж. 31-августта Кыргызстан Республикасы “Мамлекеттик көз карандысыздык жөнүндө” Декларацияны кабыл алган. Декларациялардын кабыл алынышы менен кыргыз элинин кылымдап эңсеп келген көз карандысыздык, өз алдынча мамлекеттүүлүк жөнүндөгү мүдөө максаттары ишке ашырган.

Кыргыз Республикасынын 1991 – 2005-жылдар аралыгындагы коомдук саясий тутумунун өнүгүүсүн, басып өткөн жолун комплекстүү изилдеп, объективдүү баа берүү мезгилдин талабы. СССР кулагандан кийин Кыргызстандын коомдук саясий турмушундагы негизги көйгөйлөрдүн бири тоталитардык системадан демократиялык саясий системага өтүүнүн трансформация процессин ишке ашыруу болгон. Саясий чөйрөдөгү трансформация саясий институттарга, алардын функцияларына жана ыйгарым укутарына, коом алдындагы жоопкерчилигине, саясий мамилелерге, бийлик бутактарына, мамлекеттин башкаруу формасын жаңы нукта өнүктүрүү жолдорун өз ичине камтыш керек эле.

Кыргызстандын 1991-2005-жылдагы коомдук-саясий турмушунун өнүгүү тарыхы боюнча төмөндөгүдөй **жыйынтыктарды** чыгарсак болот.

1. 1991-2005-жылдардагы Кыргыз Республикасынын өнүгүүсүнүн этаптарына тарыхый, архивдик булактардын негизинде объективдүү илимий сарэсеп салуу менен тарыхнаамалык эмгектердин топтому анализге алынды.

2. Эгемендиктин алгачкы жылдарында Кыргызстан жетекчилигинин алдында демократиялык өнүгүүнүн түрк, кытай, чыгыш европалык, шведдик, швейцариялык же япон моделин тандоо маселеси турган. Кыргыз Республикасынын президенти тарабынан “көп кылымдык улуттук тажрыйбанын жакшы жактарын эске алуу менен биздин шартка ыңгайлуу чет өлкөлөрдүн демократия жолундагы тажрыйбасын айкалыштырган айкалыштырган “Кыргыз демократия жолу” деген саясий өнүгүү жолу тандалган.

3. Саясий чөйрөдө олуттуу өзгөрүүлөрдү жүргүзүү үчүн мыйзамдарды жана жаңы конституцияны кабыл алуу маселесин биринчи кезекте ишке ашыруу керек эле. 1993-ж. 5-майда кабыл алынган Кыргыз Республикасынын Конституциясы көз карандысыз Кыргызстандын саясий башкаруу институттарын аныктаган. Кыргызстандын коомдук-саясий системасын эгемендик мезгилиндеги трансформацияланышы мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон.

4. Кыргызстан эгемен мамлекет болгон жылдарында республиканын саясий спектрине сандык жана сапаттык жактан олуттуу өзгөрүүлөр киргизилген. Бир партиялуу система көп партиялуу системага алмаштырылды. 1991 – 1993-жж. Кыргыз Республикасынын Конституциясында эркин шайлоонун жана көп партиялуу системанын негиздери түзүлгөн.

5. Саясий мейкиндиктин институтташуусу жана плюрализм Кыргызстандын негизги жетишкендиктеринин бири болгон. Постсоветтик мамлекетерге салыштырмалуу Кыргызстанда ММК жана маалымат чөйрөсүндө бийликти сыңдоо, оппозициялык партиялардын жана уюмдардын көз карашын

чагылдыруу мүмкүнчүлүктөрү көбүрөөк болгон. Кыргызстан эгедемдиктин алгачкы жылдарында “демократия аралчасы” деген статуска ээ болду.

6. Кыргызстандын саясий тажрыйбасы көрсөткөндөй, демократиялык институттарды иштөө практикасын жана стандарттарды механикалык түрдө көчүрүп кабыл алуу мүмкүн эместигин далилденди. Совет доорундагы мурас Кыргызстандын жарандарынын менталитетине жана саясий маданиятына олуттуу таасирин тийгизген. Кыргызстандын жарандары жаңы саясий, экономикалык жана социалдык реалдуулукка көнүү зарылдыгына туш болушту. Бул белгилүү бир пассивдүүлүктү жана демократиялык принциптерге өтүү процессин кыйындатты. Жарандар демократиялык системанын кандай иштээрин, кандай укуктарга жана милдеттерге ээ экенин жана саясий процеске кандай таасир эте аларын түшүнүшкөн эмес.

7. Өлкөдө саясий кайра түзүүлөр менен катар экономикалык реформалар жүргүзүлүп, анын маңызы базар (рынок) мамилелерине өтүү болуп саналган. СССРдин кыйрашы менен теңдештирип бөлүштүрүүдөн баш тартып, “каражатына ылайык жашоо” принциби орногон. Республикада түрдүү менчиктин түрлөрүн, чакан жана орто бизнести, фермердик чарбалардын өнүгүшү колдоого алынган. Бирок, өлкө жетекчилиги экономикалык реформаларды жүргүзүүдө коомдун даярдыгын жана адамдардын потенциалын эске алган эмес. Жарым кылымдан ашуун СССРдин курамында жашаган кыргыз эли үчүн тез темп менен базар экономикасына өтүү татаал процесс богон. Жумушсуздук, инфляция жана экономиканын туруксуздугу белгисиздиктин атмосферасын түзүп, саясий өзгөрүүлөргө ишенбөөчүлүккө алып келген.

8. Перзиденттин күчөтүлгөн бийлиги 1998-жылкы жана 2003- жылкы Конституцияда да сакталып калган. Бийлик бутактарынын ортосундагы тең салмактуулуктун реформалоо жолдору менен бузулушу Президенттик бийликтин ыйгарым укуктарын күчтөндүрүү менен бекемдөөгө алып келген. Бирок 1991-2005-жылдардагы Президенттик бийликти күчтү авторитардык бийлик деп аныктоого болбойт. Кыргызстандын саясий системасынын өнүгүү

денгээлин мүнөздөгөн тенденция катары саясий бийликтин оппозициянын таасирин чектөөгө умтулуусу болгон. Бул өлкөдөгү демократиялык негизде өнүгүүнүн принциптерине карама-каршы келип, 2002-2005-жылдардагы Президенттик бийликтин башкаруусундагы кризисттин күч алышынын негизги фактору болгон.

9. 1991–2005- жж. аралыгында Конституцияга улам өзгөртүү жана толуктоолорду киргизүүсү, жаңыдан түзүлүп жаткан саясий системанын алсыздыгын, кайра куруу процесстеринин туруксуз мүнөзүн көрсөтүп турду. Мыйзамдардын иштебегени коомдук саясий турмуштун туруктуу өнүгүшүнө өз таасирин тийгизди. Конституциянын улам-улам алмашуусу элдин мыйзамдуулукка болгон ишенимин кетирди.

10. 1991 – 2005 жж. Кыргыз Республикасынын коомдук саясий өнүгүсүнө таасир эткен чыр-чатактар жана тирешүүлөр саясатчылардын ортосундагы байланыштын жана ишенимдин жоктугунан келип чыккан. Саясий маселелерди чечүүдө оппозиция менен бийлик өкүлдөрүнүн ортосунда диалог болгон эмес.

1991- 2005 – жылдардагы өнүгүшүнө шарттуу түрдө “деформацияланган суверендүүлүк” таасир тийгизген, эгемен мамлекетти өнүктүрүүгө багытталган реформалардын бардыгы эле жакшы жыйынтык берген жок. Тарыхка кайрылсак мындай татаал жана оор сыноолорду азыркы өнүккөн мамлекеттер да басып өткөн. Диалектиканын мыйзамдары боюнча карама – каршылыктардын болушу дүйнөнү табигый жол менен өнүктүрөт. Башкача айтканда карама – каршылык болмоюнча өнүгүү болбойт. Сандык өзгөрүүлөр сапаттык өзгөрүүлөргө алып келет. Танууну тануу мыйзамы өнүгүүнүн багытын, тенденциясын көрсөтөт. “Тануу” категориясы төмөнкү учурларды өз ичине камтыйт:

- 1) өнүгүп жаткан системаны жокко чыгаруу, талкалоо;
- 2) танылып жаткан системанын кээ бир элементтерин сактап калуу;
- 3) сактап калган мазмунду өзгөртүү жана анын негизинде жаңы сапаттын пайда болушу.

Кыргыз Республикасынын коомдук – саясий турмушунун өнүгүшүндө тануунун тиби болгон трансформация процесси жүрүүдө. Кыргызстан азыркы кезде өзүнүн саясий системасы аркылуу демократияны куруу жолдорун түптөп жатат. Анткени Эгемен Кыргызстан өзүнүн өнүгүүсүндө гүлдөө мезгилине жете элек. Улуттук өнүгүү стратегияларын кабыл алуу менен демократияны өнүктүрүү керек. Мамлекеттин ичиндеги кайра куруулар биринчи кезекте калктын аң – сезиминде ишке ашырылууга тийиш экенин Кыргызстандагы 1991 – 2005 жылдардагы саясий окуялар далил болду.

КОЛДОНУЛГАН ТАРЫХЫЙ БУЛАКТАРДЫН ЖАНА АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

Нормативдик – укуктук актылар

1. “Жогорку Кеңешти таркатылышы жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Президентинин 2007 – жылындагы 22 – октябрындагы Жарлыгы №457. Д.4666.

2. “Кыргыз Республикасынын жергиликтүү өз алдынча башкарууну андан ары өнүктүрүү жөнүндө” КРнын Президентинин Жарлыгы № 196. 1999 ж. 2- август.(КРнын Президентинин 2011 – жылдын 10 – сентябрдагы №236 Жарлыгына ылайык күчүн жоготкон)

3. “Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча референдум (элдик добуш берүү) жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Президентинин 1994 – жылдын 21 сентябрдагы Жарлыгы №245

4. “Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча референдум (элдик добуш берүү) жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Президентинин 1994 – жылдын 21 сентябрдагы Жарлыгы №245

5. “Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү киргизүү жөнүндө” Кыргыз республикасынын 1996 жылдын 16 – февралындагы №1 Мыйзамы. (КРнын 2003 – жылындагы 18 – февралындагы №40 Мыйзамына ылайык күчүн жоготкон)

6. “Кыргыз Республикасынын Конституциясынын жаңы редакциясы жөнүндө” Кыргыз Республикасынын 2003 – жылдын 18 – февралындагы № 40 Мыйзамы.(КРнын 2007 – жылдын 23-октябрындагы №157 Мыйзамына ылайык күчүн жоготкон)

7. “Кыргыз Республикасынын Өкмөтү жөнүндө” КРнын Мыйзамы №17. 25. 03.1997 (КРнын 2005 – жылы 19 – октябрындагы №155 Мыйзамына ылайык күчүн жоготкон)

8. “Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо жөнүндө” Мыйзамы №566 – XII (КРнын 1999 – жылдын 29-майындагы № 40 Мыйзамына ылайык жараксыз деп табылган) “Кыргыз Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөрдү киргизүү боюнча референдум (элдик добуш берүү) жөнүндө” Кыргыз Республикасынын Президентинин 1994 – жылдын 21 сентябрдагы Жарлыгы №24

9. “Кыргыз Республикасынын Президентинин Администрациясы жөнүндө” Президенттин Жарлыгы УП№ - 144. 1994-жыл 23- июнь.

10. “Ф.Ш. Куловдун Кыргыз республикасынын Президентигинин кызмат орунуна талапкерликке каттоодон баш тартуу жөнүндө” КРнын шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук шайлоо комиссиясынын 2000 – жылдын 19- сентябрындагы № 427 токтому.

11. “Шайлоо жана референдум өткөрүү боюнча борбордук комиссия жөнүндө” 1997 ж. 14- мартындагы КРнын №14 Мыйзамы.

12. 1990 – жылдын 12-апрелиндеги Кыргыз ССРинин Конституциясына (Баш мыйзамына) өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизүү жөнүндө Кыргыз ССРинин №1186 – XII Мыйзамы.

13. Декларация о государственном суверенитете Республики Кыргызстан (Фрунзе, 15 декабря 1990 года №273XII).

14. Декларация о Республики Кыргызстан от 31 августа 1991 года г. Бишкек №578-XII «О государственной независимости Республики Кыргызстан».

15. Дополнительное Соглашение между Кыргызской Республикой и Китайской Народной Республикой о кыргызско-китайской государственной границе от 26 августа 1999 года г. Бишкек. (Ратифицировано Законом от 25 мая 2002 г.№88

16. Закон СССР от 3 апреля 1990 г. № 1409-I «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной ресублики из СССР»

17. Закон «О Конституционном суде Кыргызской Республики» от 18 декабря 1993 года №1335-ХН // Ведомости ЖогоркуКенеша Кыргызской Республики 1994. №2, ст.46.

18. Закон «О местном самоуправлении и местной государственной администрации» от 12 января 2002 года №5. (В редакции Законов КР от 25 сентября 2003 года №216, 27 января 2005 года №11, 2 февраля 2005 года «12»// «Эркин-Тоо», – 2002 года. – 18 января

19. Закон «О реорганизации системы органов государственной власти и управления в Киргизской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Киргизской ССР» // Ведомости Верховного Совета Киргизской ССР. – 1990. – № 21. – Ст.114, п.10. Ст.114-3.

20. Закон «Об учреждении поста Президента СССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) СССР» от 14 марта 1990 года №1360-1.

21. Закон КР “О ратификации ответной ноты Министерства иностранных дел Кыргызской Республики на ноту Посольства Соединённых Штатов Америки от 4 декабря 2001 года № 542, образующих вместе Соглашение между Правительством Кыргызской Республики и Правительством Соединённых Штатов Америки”. Бишкек , Дом Правительства от 14 декабря 2001 года №110.

22. Закон КР «О местном самоуправлении и местной государственной администрации в Республике Кыргызстан» <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/878/30?cl=ru-ru>

23. Закон КР от 11 декабря 1991 года № 645-ХП "О придании статуса конституционного Закона Декларации о государственной независимости Республики Кыргызстан"

24. Закон КР от 12 июня 1999 года № 50 "О политических партиях". документа: 215

25. Закон КР от 12 июня 1999 года № 50 "О политических партиях". код документа: 215

26. Закон КР от 15 октября 1999 года № 111 "О некоммерческих организациях"

27. Закон КР от 16 февраля 1996 года №1 "О внесении изменений и дополнений в Конституцию Кыргызской Республики" (Утратил силу в соответствии с Законом КР от 18 февраля 2003 года №40)

28. Закон КР от 19 декабря 1991 года №678-ХІІ "О внесении изменений и дополнений в Закон КР "О местном самоуправлении в Республике Кыргызстан". Утратил силу в соответствии с Законом КР от 12 января 2002 года №5.

29. Закон КР от 21 октября 1998 года №134 "О внесении изменений и дополнений в Конституцию Кыргызской Республики" (Утратил силу в соответствии с Законом КР от 18 февраля 2003 года №40)

30. Закон КР от 24 октября 1990 года №222-ХІІ "Об учреждении поста Президента Киргизской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной Закон) Киргизской ССР"

31. Закон КР от 24 октября 1990 года №222-ХІІ "Об учреждении поста Президента Киргизской ССР и внесении изменений и дополнений в Конституцию Киргизской ССР". (В редакции Закона КР от 5 мая 1993 года N 1186-ХІІ

32. Закон КР от 31 июля 2002 года № 136 "Об омбудсмене (акыйкатчы) Кыргызской Республики" Код документа 1093

33. Закон КР от 5 декабря 1997 года № 89 " О гарантиях и свободе доступа к информации"

34. Закон КР от 5 мая 1993 года №1187-ХІІ "Об объявлении дня принятия Конституции Кыргызской Республики всенародным праздником"

35. Закон Республики Кыргызстан от 1 февраля 1991 года N 359-ХІ «Об общественных объединениях» // Ведомости Верховного Совета Республики Кыргызстан 1991 год N 3, ст.111

36. Закон Республики Кыргызстан от 5 мая 1993 года №1185-ХІІ «О принятии Конституции Кыргызской Республики».

37. Закон Республики Кыргызстан от 5 февраля 1991 года № 386-ХII «О внесении изменений и дополнений в Конституцию (Основной закон) Республики Кыргызстан»
38. Закон РК от 18 декабря 1991 года №668 – XII «О Правительстве Кыргызской Республики»
39. Закон РК от 2 июля 1992 года № 938-ХII "О средствах массовой информации"
40. Кодекс КР "О выборах в Кыргызской Республике" от 29 мая 1999 года № 39 (утратил силу в соответствии с конституционным Законом КР от 2 июля 2011 года №68)
41. Кодекс о выборах в Кыргызской Республике. – Б.,2001. – С.234–235
42. Конституция Кыргызской Республики: Принята всенародным голосованием 5 мая 1993 г. (Закон Кыргызской Республики от 27 июня 2010 г. «О новой редакции Конституции Кыргызской Республики»). Бишкек: Информационный правовой Центр «ТОКТОМ», 2010
43. Кыргыз Республикасынын жергиликтүү өз алдынча башкарууну уюштуруунун негиздери жөнүндө жобо. (Кыргыз Республикасынын Президентинин 1994 – жылдын 22 – сентябрдагы УП№246 Жарлыгы менен бекитилген.)
44. Кыргыз Республикасынын Конституциясы 1993- ж. 5 - май. N 1186-ХII мыйзамы менен күчүнө киргизилген.
45. Постановление Верховного Совета Республики Кыргызстан от 14 января 1994 года № 1429-ХII “ О Государственном гербе Республики Кыргызстан
46. Постановление Верховного Совета Республики Кыргызстан от 18 декабря 1992 года №1141-ХII «О государственном гимне Республика Кыргызстан»
47. Постановление Верховного Совета Республики Кыргызстан от 25 февраля 1992 года №723-ХII “О государственном флаге Республики Кыргызстан”

48. Постановление Верховного Совета Республики Кыргызстан от 3 мая 1993 года №1182-ХІІ. О предложении Правительства Республики Кыргызстан «О введении национальной валюты».

49. Постановление Жогорку Кеңеша КР от 5 февраля 1991 года №374-ХІІ "О восстановлении исторического название города Фрунзе”

50. Постановление Жогорку Кеңеша Кыргызской Республики от 1 сентября 2005 года № 455-ІІІ “О даче согласия на назначение Кулова Ф. Ш. на должность Премьер-министра Кыргызской Республики”

51. Постановление Жогорку Кеңеша Кыргызской Республики от 11 апреля 2005 года № 134-ІІІ “О назначении досрочных выборов Президента Кыргызской Республики”.

52. Постановление Законодательного собрания Жогорку Кеңеша Кыргызской Республики от 20 сентября 1995 года 3 № 198-1 «Об обращениях инициативных групп по проведению референдума о продлении полномочий Президента Кыргызской Республики до октября 2001 года

53. Постановление Законодательного собрания Жогорку Кеңеша Кыргызской Республики от 22 сентября 1995 года 3 № 200-1 «О назначении выборов Президента Кыргызской Республики»

54. Постановление Законодательного собрания Жогорку Кеңеша Кыргызской Республики от 19 марта 2002 года 3 № 686-ІІ «Об образовании депутатской комиссии в связи с событиями в Аксыйском районе Джалал-Абадской области.

55. Постановление заседания Президиума ЦИК СССР от 04. 05.1927 год

56. Постановление Правительства Кыргызской Республики от 1 ноября 1993 года № 527 «О Дне информации и печати»

57. Постановления Жогорку Кеңеша Кыргызской Республики от 28 – марта 2005 года №12- ІІІ “О назначении Бакиева К. С. Премьер – министром Кыргызской Республики”.

58. Распоряжение Правительства КР от 8 июля 2002 года №353-р (Об установлении памятника погибшим в результате событий 17 марта 2002 года, произошедших в Аксыском районе Джалал – Абадской области.)

59. Решение Конституционного суда КР от 13 июля 1998 года по представлениям депутатов СНП ЖогоркуКенеша КР Дия В.И., Исмаилова Э.Ж. и депутатов ЗС ЖогоркуКенеша КР Гогаева Б.Х., Мадумарова А.К. о разрешении спора, связанного с применением пункта 2 статьи 43 Конституции Кыргызской Республики о возможности участия Президента Кыргызской Республики Аскара Акаева на очередных выборах Президента Кыргызской Республики в 2000 году. Документтин коду: 52542.

60. Решения Конституционного суда КР от 22 декабря 1995 года по представлению Чуйского областного кенеша от 12 декабря 1995 года № 1/70 о признании неконституционными постановлений Жогорку Кенеша КР от 21 – 22 ноября 1995 года №35/1 «О проведении референдума по внесению изменений и дополнений в Конституцию КР о единой судебной власти» и от 23 ноября 1995 года №36/1 «Об организационно – финансовых мерах по проведению референдума в КР

61. Соглашение между Кыргызской Республикой и Российской Федерацией о статусе и условиях пребывания российской авиационной базы на территории Кыргызской Республики (Ратифицировано Законом КР от 17 августа 2004 года № 142)

62. Указ Президента КР от 1 октября 1998 года №292 "О референдуме (всенародном голосовании) в Кыргызской Республике 17 октября 1998 года". код документа: 2852.

63. Указ Президента КР от 17 января 2001 года УП №28 " Об утверждении Временного положения о пилотных выборах глав местного самоуправления сел и городов районного подчинения Кыргызской Республики"

64. Указ Президента КР от 2 мая 2001 года УП №153 "Об основах организации местного самоуправления в городах областного подчинения Кыргызской Республики"

65. Указ Президента Кыргызской Республики от 13 января 2003 года № 8 “ О проведении референдума (всенародного голосования) в Кыргызской Республике" код документа: 3953.

66. Указ Президента Кыргызской Республики от 20 февраля 1995 года № 39 «О Силаеве Б.И.»

67. Указ Президента Кыргызской республики от 21 сентября 1994 года № УП-245 “О референдуме (всенародном голосовании) по поправкам в Конституцию Кыргызской Республики”.

68. Указ Президента Кыргызской Республики от 23 декабря 1998 года № 390 «Об отставке Правительства Кыргызской Республики»

69. Указ Президента Кыргызской Республики от 25 декабря 1997 года №341”Об объявлении 1998 года Годом подъема села”. Утратило силу в соответствии с постановлением Правительства КР от 20 апреля 2007 года №140

70. Указ Президента Кыргызской Республики от 29 ноября 1993 года № УП-320. “О референдуме 30 января 1994 года”

71. Указ Президента Кыргызской Республики от 3 января 1996 года УП-2 “О референдуме Кыргызской Республике 10 февраля 1996 года” код документа: 46356.

72. Указ Президента Кыргызской Республики от 5 октября 1999 года №249 «О совершенствовании административно – территориального устройства Кыргызской Республике»; Закон КР от 13 октября 1999 года №110 "Об образовании Баткенской области Кыргызской Республики"

73. Указ Президента от 18 августа 1994 года УП№-188 “О реформе местного самоуправления Республики Кыргызстан”. Утратил силу в соответствии с Указом Президента КР от 18 ноября 2002 года УП №318.

74. Указ Президента Республики Кыргызстана от 3 декабря 1991 года №386 «О создании Национальной гвардии в Республике Кыргызстана».

75. Указ Президента Республики Кыргызстана от 3 декабря 1991 года №386 «О создании Национальной гвардии в Республике Кыргызстана».

76. Указ Президента РК от 12 марта 1991 года УП№118 “О государственном комитете Республики Кыргызстан по экономике” г. Бишкек. Дом Правительства.

77. Указ Президента РК от 19 декабря 1991 года УП№398 “О создании золотого запаса и фонда драгоценных металлов в Республике Кыргызстана”

Архивдик материалдар

78. Доклад М. Шеримкулова на собрания депутатов 13 сентября 1994 г.
[Текст] Текущий архив Законодательного собрания Жогорку Кенеша

79. КР БМА [Текст] – 1445. - Оп.17. - Ед.хр. 2394. - Л.61-85

80. КР БМА [Текст] – Ф. 1445. – ОП.17. Ед. Хр. 2490. – Л. 6 – 8.

81. КР БМА [Текст] – Ф. 1445. Оп. 17. Ед. хр. 2394. –Л.1-10

82. КР БМА [Текст] – Ф.1445. - Оп.17. –Ед.хр. 2452. –Л.324

83. КР БМА [Текст] – Ф.1445. ОП.1 – Д 1. – Л.161.

84. КР БМА [Текст] – Ф.1445. -Оп.17. - Ед.хр. 2386. –Л.12

85. КР БМА [Текст] – Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2394. –Л.184-185.

86. КР БМА [Текст] – Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2394. –Л.223-226

87. КР БМА [Текст] – Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2490. –Л.117, 104-149.

88. КР БМА [Текст] – Ф.350. - Оп.14. - Ед.хр. 7687. - Л.1-275, 2.

89. КР БМА [Текст] – Ф.350. -Оп.14. –Ед.хр. 7687. –Л. 2-3.

90. КР БМА [Текст] –Ф. 1445. Оп. 17. Ед. хр. 2394. –Л.18

91. КР БМА [Текст] –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2327. –Л. 21.

92. КР БМА [Текст] –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2490. –Л.104-149;

93. КР БМА [Текст] –Ф.1445. -Оп.17. –Ед.хр. 2490. –Л.140.

94. КР БМАСДА [Текст] – Ф. 56.оп.278,д.5, л. 8 (Стенограмма VII пленума ЦК Компартии Кыргызстана, 15 июня 1991 г.)

95. КР БМСДА [Текст] – Ф .1445 Оп. 17-Ед. хр.2452 – Л. 124, 324.

96. КР БМСДА [Текст] – Ф.1445. -Оп.17. -Д.2369. –Л. 108.

97. КР БМСДА [Текст] – Ф.56. -Оп.257. -Д.27 – Л.4

98. КР БМСДА [Текст] – Ф-1445.Оп. 17 –Ед.хр. 2394. –Л.223-226.

99. КР ЖКА [Текст] – №181 – III токтом. –Д. 01 – 5. –С.161-163

100. КР ЖКА [Текст] – №181 – III токтом. –Д. 01 – 5. –С.161-162.
101. КР ЖКА [Текст] – Д. №01-1. Т.1. -С. 2-5.
102. КРБМА [Текст] – Ф. 1445. - Оп 17 - Ед. Хр. 2394 - Л. 82 -83.
103. КРБМА [Текст] – Ф. 1445. – Оп.17. -Ед. хр. 2393. –Л.223
104. КРБМА [Текст] – Ф.1445. ОП.1. – Д.1. – Л.-162.

Колдонулган адабияттар

105. Huntington, S. P. Political Deveioption and Political Decav [Текст] / S. P. Huntington // Word Politics. – 1995. – Vol. 17. – № 3. – P. 12.
106. Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present. Cambridge University Press, 2012.Pages - 321.
107. KYRGYZ REPUBLIC PARLIAMENTARY ELECTIONS 20 February & 12 March 2000. FINAL REPORT, ОБСЕ. (10 апреля 2000)
108. Rotberg R.I. When States Fail: Causes and Consequences. Princeton University Press, 2003, p. 8
109. Абдырахманов, Т. А. Переходные процессы и особенности демократического транзита Кыргызстана [Текст] / Т. А. Абдырахманов. – Б., 2013. – 252 с.
110. Автономова, С. В. «Несвоевременные» мысли Йозефа Шумпетера [Текст]: В кн.: Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия: пер. с англ. / Предисл. и общ. ред. // В. С. Автономова. – М.: Экономика, 1995.
111. Адилова, С. Н. Конституционно – правовые основы обеспечения личных (гражданских) прав человека и гражданина: на примере Кыргызской Республике.М. 2008.с -193.
112. Азиз Канатбек. Парламентарный формат правления: научная полемика о роли и значении конституционно – правового института главы государства [Текст] / Азиз Канатбек // Вестник Санкт - Петербургского университета МВД России. – 2013. – №2. (58)
113. Айдаркул, К. Международные отношения кыргызов и Кыргызстана: история и современность [Текст] / К. Айдаркул. – Б., 2002. 342 с.

114. Айдаркул, К. Международные отношения кыргызов и Кыргызстана: история и современность [Текст] / К. Айдаркул. – Б.: Турар. – 342 с.
115. Акаев, А. А. Памятное десятилетие [Текст] / А. А. Акаев. – Б., 2001. 466 с.
116. Акаев, А. Дать свободу надо, но для этого люди должны стать гражданами / А. Акаев // Слово Кыргызстана. - 1993. - 5 марта.
117. Акаев, А. Жарым жартылай эмес, толук кандуу демократияга багыталдык / А. Акаев // Асаба. – Бишкек. 29.10.1992.
118. Акаев, А. Земельная реформа: киргизский вариант [Текст] / А. Акаев // Известия.-1992.-27 мая.
119. Акаев, А. На пути становления независимости [Текст] / А. Акаев. –Б., 1995. -184 с.
120. Акаев, А. Переходная экономика глазами физика [Текст] А. Акаев. — Б., 2000. 228 с.
121. Акунов, А. Кыргызстан в эпоху независимости (1991-2022). Книга II: Переход к рыночным отношениям в экономике – как спасательный круг в водовороте жизни [Текст] / А. Акунов. – Б., 2023. – 357 с.
122. Акунов, А. Кыргызстан в эпоху независимости (1991 – 2022): Книга-1: Формирование политической системы: синдром авторитаризма [Текст] / А. Акунов, А. Темирбекова. – Б., – 529 с.
123. Акунов, А. Кыргызстан эгемендик доорунда (1991–2017) [Текст] / А. Акунов – Б., 2017. – 594 б.
124. Акунов, А. Кыргызстан эгемендик доорунда (1991–2021) [Текст] / А. Акунов. –Б., 2021. – 593 б.
125. Аликсис де Токвил. Демократия в Америке [Текст] / Аликсис де Токвил. – Ламатрис, 2012. Ламатрис. – 744 с.
126. Анарбеков, А. Политические партии в Кыргызстане (19991 – 1999 гг.): центр гос. языка и энциклопедии [Текст] А. Анарбеков. – Б., 1999.
127. Андерсон, Бенедикт. Воображаемые сообщества [Текст] / Андерсон Бенедикт. – М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2001

128. Андрес Умланд. Электоральный авторитаризм на постсоветском пространстве [Текст] Андрес Умланд // Сравнительное конституционное обозрение. – 2008. – № 1(62). – С. 191-195.
129. Арабаев, А. А. Конституционное развитие Кыргызстана [Текст] / А. А. Арабаев. – Б., 1998. – 545 с.
130. Арабаев, А. А. Современный Кыргызстан: государственно-правовое развитие [Текст] / А. А. Арабаев. – Б.: Право и политика, 2009. – 672 с.
131. Асанов, У. Саясат таануу. Энциклопедиялык окуу куралы [Текст] / Башкы редактор У. Асанов, Жооптуу редактор А. Акунов. – Б., 2004.
132. Асекова, С. Становление и развитие местного самоуправления в Нарынской области [Текст] / С. Асекова // Наука, новые технологии и инновации Кыргызстана. – № 6, 2016. – С. 130-134.
133. Бекназаров, А. Аксы ыйы – улут кайгысы [Текст] / А. Бекназаров. – Б.: Бийиктик, 2010. – 518 б.
134. Блауг Марк 100 великих экономистов до Кейнса [Текст]: Пер. с англ. под ред. А. А. Фофонова. – СПб.: Экономическая школа, 2005. – 352 с.
135. Бобушев. Т. С. Экономическое развитие Кыргызской Республики на пути к рынку [Текст] / Т. С. Бобушев, Д. С. Бобушева. – Бишкек: Американский университет в Центральной Азии, 2006. – 185 с.
136. Большаков А. Г. Многовекторность внешней политики Киргизии в контексте изменения конфликтности на постсоветском пространстве [Текст] / А. Г. Большаков // Политэкс. 2010. Том 6. № 2, – С. 100 – 115.
137. Вебер, М. Политика как призвание и профессия. [Текст] / М. Вебер. Избранные произведения. – М., 1990. – 739с.
138. Ведомости Верховного Совета Кыргызской ССР [Текст] 1990. № 21.
139. Воскресенский, А. Д. Политические системы и модели демократии на Востоке [Текст] / А. Д. Воскресенский. – М., 2007. – 188 с.
140. Выборы депутатов Жогорку Кеңеша Кыргызской Республики [Текст]: Цифры и факты - Б. 2005. – С. 283.

141. Выборы депутатов ЖогоркуКенеша Кыргызской Республики [Текст]: Цифры и факты. – Б. 2000. С. 276 с.
142. Гаджиев, К. С. Политическая наука: учебное пособие для студентов вузов. - 2-е изд. [Текст] / К. С. Гаджиев. – М.: междунар. Отношения, 1995. – 398 с.
143. Галиева, З. И., Молдоев Э.Э. История государства и права Кыргызской Республики [Текст] / З. И. Галиева, Э. Э. Молдоев. – Б., 2012.
144. Гелленер, Э. Нация и национализм [Текст] / Э. Гелленер. – М.: Прогресс, 1991. – 321 с.
145. Гумилев, Л. Н. Этногенез и биосфера земли [Текст] / Л. Н. Гумлев. – М.,1997. 544 с.
146. Гундарева, Л. Как готовят цветные революции [Текст] Л. Гундарева // НВО. – № 19 (902), 2016.
147. Даль Р. Полиархия, плюрализм и пространство [Текст] / Р. Даль // Вопросы философии. – 1994. – № 3. – С. 37–48.
148. Даль, Р. О демократии [Текст] Р. О. Даль // Антология мировой политической мысли. Т. 2.
149. Джоробекова, А. Э. Хроника внешнеполитической деятельности Кыргызской Республики (1991-2002) [Текст] / А. Э. Джоробекова, Н. К. Момошева. – Б., 2003. Б. 181
150. Джумалиева, Ч. А. Международное сотрудничество Кыргызстана в рамках Содружества Независимых Государств и Организации договора о коллективной безопасности [Текст] / Ч. А. Джумалиева // Политические науки. – С. 39-43.
151. Джунушалиева, Г. Д. Особенности эволюции бюрократической системы Кыргызстана в советский и постсоветский периоды [Текст] / Г. Д. Джунушалиева. – Б.: Изд-во КРСУ, 2013.
152. Енгибарян, Р. В. Конституционное развитие в современном мире. Основные тенденции [Текст] / Р. В. Енгибарян. – М.: Норма, 2007. – 496 с.

153. Есеналиева, Б. Б. Проблемы миграции населения Кыргызской Республики в транзитной экономике [Текст] / Б. Б. Есеналиева. – Б., 2008.
154. Жаманкулов, Ж. М. Конституция Кыргызской Республики 1993 года: возрождение суверенного государства [Текст] / Ж. М. Жаманкулов. – Б.: ДАМИД КР, 2009.
155. Жаманкулов, Ж. Политико правовые идеи в Кыргызстане [Текст] / Ж. Жаманкулов, Н. Токтомаматов. – Б., 2017.
156. Жуков, С. В. Резникова О. Б. Центральная Азия в социально-экономических структурах современного мира [Текст] / С. Жуков, О. Б. Резникова. – М.: Московский общественный научный фонд, 2001. – 488 с.
157. Жумалиев, К. XXI век: институт президентства в Кыргызской Республике / К. Жумалиев, Т. Ожукеева. – Бишкек, 1998. – 175 с.
158. Жунушалиев, Ж. Революция эмес төңкөрүш болду [Текст] / Ж. Жунушалиев // Агым. 15.04.05. 12-б.
159. Зиманов, С. З. Парламент Республики Казахстан в трудные годы провозглашения независимости [Текст] / С. З. Зиманов. – Алматы: «Алаш» .2011. – 288 с.
160. Ибраимов. Т. Кыргызстандын саясий партиялары [Текст] / Т. Ибраимов, Г. Т. Искаков. – Б.: Маалымдама басылма, 2000. – 131 б.
161. Иманалиев, М. Вызовы глобализации в Центральной Азии и некоторые аспекты политики КНР в регионе [Текст] / М. Иманалиев // Центральная Азия и Кавказ. – 2007. №3(51). – 103- 116 с.
162. Иманалиев, М. Очерки о внешней политике Кыргызстана [Текст] / М. Иманалиев. – Б., 2002. – 160 с.
163. Исаев, К. И. Саясий элита: коомдогу бедели, социологиясы [Текст] / К. И. Исаев, Б. Т. Сейитбаев. – Б., 2014. – 516 б.
164. Исаев, К. Политическая социология: становление и развитие [Текст] / К. Исаев. – Б., 1999. 190 с.

165. Исакова, Г. Т. Выборы и демократия в Кыргызстане: конституционный дизайн президентско-парламентских отношений [Текст] / Г. Т. Исакова. – Б.: Бийиктик, 2003. – 616 с.
166. Истон, Д. Категории системного анализа политики [Текст] / Д. Истон – М.: Гардарики, 2000. – 331 с.
167. Кадырбеков А., Курманов З. Механизмы парламентского контроля в странах Центральной Азии [Текст] / А. Кадырбеков, З. Курманов // Демократические процессы в Центральной Азии: опыт и перспективы. – Бишкек, 1998 – С.148.
168. Казыбаев, П. Ш. Кыргызстан: Элдик революциясы, 24 – март 2005 [Текст] / Казыбаев П. Ш., Орунбеков Б. О. – Б.: Учкун, 2006. – 416 б.
169. Карабеков, К. Премьер ушел. Премьер пришел?: Текст заявления, прес-секретаря главы государства [Текст] / К. Карабеков, А. Оторобаева // Вечерний Бишкек. 1998 г. 25 март.
170. Карл Маркс. Капитал [Текст] / Карл Маркс. – М.: Издательство АСТ. 2019.
171. Касымбеков, А. Миллионы для антитеррористов [Текст] / А. Касымбеков // Вечерний Бишкек. 15 ноябрь 2005. Б.3.
172. Киргизский переворот [Текст] / Март – апрель 2005: Сборник /Сост.: Г.О. Павловский. М.: Европа, 2005. С. 5-7.
173. Князев, А. А. Векторы и парадигмы киргизской независимости (очерки постсоветской истории) [Текст] / А. А. Князев. – Б., 2012. – С. 8-14.
174. Князев, А. Государственный переворот 24 марта 2005 г. в Киргизии [Текст] / А. Князев. – Б., 2007. – 272 с.
175. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования [Текст] / И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 2003.- 486 с.
176. Кожемякин, С. В. 2014. Внешняя политика Киргизии в зеркале интеграционных процессов в Центральной Азии [Текст] / С. В. Кожемякин // Постсоветский материк, № 1 (1), с. 103-122.

177. Краснов, Б. И. Политическая жизнь и ее демократические параметры [Текст] / Б. И. Краснов // Социально-политический журнал. – 1995. – № 4.
178. Кудабаяев, З.И Экономическое развитие Кыргызской Республики [Текст] / З.И. Кудабаяев. – Б.: РИО ГВЦ НСК, 2001. – 276 с.
179. Кыдыралиев, Б. М. Формирование и развитие политических партий в Кыргызстане [Текст] / Б. М. Кыдыралиев // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2018. – С. 107-110.
180. Кыргыз педагогикасы:Энциклопедиялык окуу куралы/Башкы ред. Ү. Асанов; Ред. кеңеш И. Бекбоев (төрага) ж.б. – Б.: Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору, 2004. – 340 с.
181. Кыргыз Республикасынын Конституциясына түзөтүүлөр боюнча референдум (бүткү элдик добуш берүү) жөнүндө Кыргыз Республикасынын президентинин указы // Кыргыз Туусу. – 1994. – сентябрь.– 1-б.
182. Кыргыз Республикасынын Президентин шайлоо – 2005 [Текст]: Цифралар жана фактылар / – Б.,2006. –137-б.
183. Кыргызстанда парламентаризмдин калыптанышы жана өнүгүшү. Илимий – практикалык конференциянын материалдары. 2009 ж. 5–6 октябрь [Текст]: Ред.: Ч. Баева, З. Курманов, А. Джакишев ж.б. / – Бишкек, 2010.
184. Кыргызстандын тарыхы. 3 том. [Текст] – Б.: Кут-Бер, 2016. – 480-б.
185. Ленин, В.И. Полн. соб. соч. Т.37. [Текст] / В. И. Ленин. – М., 1969. – 278 с.
186. Линц, Х. Опасности президентства [Текст] / Х. Линц. – М.: Политология, – 2006. –150 с.
187. Малиновский, О. Н. Проблема развития ОДКБ и повышения ее роли в обеспечении коллективной безопасности в Евразии [Текст] / О. Н. Малиновский //Историческая и социально – образовательная мысль. – Том 8. №3. – 2016. – С- 17-20.
188. Малышева, Д. Б. (2018) Политические процессы в постсоветской Центральной Азии [Текст] / Д. Б. Малышева // Контурь глобальных трансформаций: политика, экономика, право. – Т. 11. № 3. – С. 36–52.

189. Мамлекеттик тил жана энциклопедия борбору [Текст]: Саясат таануу. Энциклопедиялык окуу куралы. – Б.: 2004.
190. Мартин, У. Д. Информационное общество [Текст] / У. Дж. Мартин. – М.: ИНИОН, 1989. - 30 с.
191. Медушевский, А. Конституционный кризис в Киргизии [Текст] / А. Медушевский // Сравнительное Конституционное Обозрение. – 2006. – №1(54)
192. Момошева, Н. К. Основные аспекты становления внешней политики Кыргызстана в 1991 – 1995гг. [Текст] / Н. К. Момошева // Вестник КГНУ. Труды молодых учённых. ЦМАНОП. – Серия 5. Вып. 1. – 2001.
193. Монтескье, Ш. Избранные произведения [Текст] / Ш. Монтескье. – М.: Госполитиздат, 955 .- 803 с.
194. Нарочницкая, Н. А., Оранжевые сети. От Белграда до Бишкека [Текст] / Н. А. Нарочницкая. – М., Изд-во: СПб. 2008.
195. Ожукеева, Т. О. Политические процессы в странах Центральной Азии. Принцип разделения властей. Ч 1-2. [Текст] / Т. О. Ожукеева. – Б., 1995.
196. Омурова, Ж. К. Партия национального возрождения в Кыргызстане – цели и задачи [Текст] / Ж. К.. Омурова // Проблемы науки. – 2017. – №11 (93). – С. 26-28.]
197. Осмоналиев, А. Кыргыз Республикасынын статистикалык жылдыгы [Текст] / А. Осмоналиев. – Б.: Кыргыз республикасынын статистика комитети Бишкек – 2016. – 474 с.
198. Осмонов, Ө. Ж. Кыргызстан тарыхы (эн байыркы доордон азыркы мезгилге чейин): Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеби [Текст] / Ө. Ж. Осмонов. – Б.: Мезгил, 2020. – 604 б.
199. Отчет NORDEM 09/2005
200. Павлов, И. П. Лекции по физиологии – И. П. Павлов. – М., 1952.
201. Парламентские выборы в Кыргызской Республике 27 февраля и 13 марта 2005 года [Текст]: Итоговый отчет БДИПЧ/ОБСЕ / – Варшава 2005 г. 20 мая.

202. Платон. Государство: Перевод с древнегреческого А. Н. Егунова [Текст] / Платон. – М.: Академический проект, 2015. – 398 с.
203. Политический кризис в Кыргызстане [Текст]: стратегия выхода Отчет № 37 МГПК // Азия, июль 2002 г
204. Положение Киргизии в рейтинге по индексу свободы прессы в 2002–2009 годах [Текст] Источник: Reporters Sans Frontieres / Reporters Without Borders.
205. Попова, О. В. Политическая идентификация в условиях социальной трансформации [Текст] / О. В. Попова. – М., 2003, – С. 26-31.
206. Празаускас, А. СНГ как постколониальное пространство [Текст] / А. Празаускас // Независимая газета, 7 февраля 1992 года.
207. Пученков, А. С. Августовский путч 1991 г.: взгляд на события из здания ЦК (по показаниям очевидцев) [Текст] / А. С. Пученков // Новейшая история России. – 2019. – Т. 9. № 2. – С. 454-484.
208. Сааданбеков, Ж. Сумерки авторитаризма: закат или рассвет [Текст] / Ж. Сааданбеков. – Киев, 2000. – С. 380-381.
209. Самюэль Хантингтон. Политический порядок в меняющихся обществах [Текст] / Самюэль Хантингтон. – М.: Издательство – Прогресс – Традиция. 2014. – 670 с.
210. Смирнов, В. А. Политическое развитие постсоветского пространства: к вопросу о роли политических элит [Текст] / В. А. Смирнов // Вестник Московского Университета 2014 № 6 С. 37-52.
211. Советская Киргизия. 1990-г. 18 сентября.
212. Сооданбеков, С. С. Конституционное право Кыргызской Республики [Текст] / С. С. Сооданбеков. – Б., 2001. – 400 с.
213. Спиркин, А. Г. Философия: Учебник [Текст] / Под ред. Спиркина. – М.: Гардарики, 2003. – 660 с.
214. Стаут, Дж. Демократия и традиция [Текст] / Дж. Стаут. – М.: ИД «Территория будущего», 2008. – 465 с.

215. Стиглиц, Дж. Экономика государственного сектора [Текст] / Дж. Стиглиц. – М.: Изд-во Моск. ун-та: Изд. дом "ИНФРА-М", 1997. –718 с.
216. Темишев, К. Б. Причины кризиса государственной власти на примере Кыргызстана [Текст] / К. Б. Темишев // Международный научно - исследовательский журнал. – 2019. – Выпуск № 12(90) Часть2. – С. 61- 66.
217. Тертеров Г. Цветные революции [Текст] / Г. Тертеров //21-век. – 2016. – №3 (40). – С. 16 – 26.
218. Токтомушев, К. Внешняя политика независимого Кыргызстана [Текст] / К. Токтомушев. – Б.: Сабыр, 2001. – 131 с.
219. Уинстон Черчилль: цитаты, остроты и афоризмы [Текст]. – М., 2005.
220. Филиппов, А. Макс Вебер: Власть и политика [Текст] / А. Филиппов. – М., 2017. 480 с.
221. Фрэнсис Фукуяма. Конец истории [Текст] / Фрэнсис Фукуяма. – М., 2015. – 567 с.
222. Фрэнсис Фукуяма. Конец истории? Пер. с англ. [Текст] / Ф. Фукуяма // Вопросы философии. – 1990. – №3. – С. 134-155.
223. Фурье, Ш. Избранные сочинения. тт. 1-4. [Текст] / Ш. Фурье. – М.-Л., 1951-54.
224. Хабриева, Т. Я. Конституционные реформы на постсоветском пространстве: тенденции развития [Текст] / Т. Я. Хабриева, Л. В. Андриченко // Вестник Пермского университета. Юридические науки. –2017. –Вып. 37. –С. 272–287.
225. Хантингтон, С. Столкновения цивилизации [Текст] / С. Хантингтон. – М. 2003. 603 с.
226. Хейл, Х. Циклы режимов: демократия, автократия и революция в постсоветской Евразии [Текст] / Х. Хейл // Мировая политика. 2005. – Том 58. № 1. Октябрь. – С. 133-165.
227. Херманн, М. Д. Стили лидерства в формировании внешней политики. [Текст] / М. Д. Херманн // Полис. Политические исследования. 1991. – № 1. – С. 91.

228. Худoley, Д. М. Основные, гибридные и атипичные формы правления [Текст] / Д. М. Худoley // Вестник Пермского университета. Серия: Юридические науки. – 2010. – N 4.
229. Чиналиев, У. К. Кыргызстан на пути к демократии: трансформация политической системы [Текст] / У. К. Чиналиев. – М.: РГГУ, 2004. – 285 с.
230. Чиналиев, У. К. Политические партии Кыргызстана [Текст] / У. К. Чиналиев. – Бишкек. 1999.
231. Чиналиев, У. К. Реализация принципа разделения властей в современном Кыргызстане [Текст] / У. К. Чиналиев. – Киев, 1998.
232. Чиналиев, У. К. Становление кыргызской государственности в переходный период [Текст] / У. К. Чиналиев. – М., 2000. – 129 с.
233. Чотаев, З. И. Парламентская форма правления в Кыргызстане: проблемы и перспективы [Текст] / З. И. Чотаев. – Бишкек. 2012.
234. Чотонов У. Суверенный Кыргызстан: выбор исторического пути [Текст] / У. Чотонов. – Бишкек, 2007. – 380 с.
235. Чудинова, И. М. Политическая жизнь [Текст] / И. М. Чудинова // Социально-политический журнал. – 1994. – №11.12.
236. Шеримкулов, М. Ш. Парламент за мир перспективы [Текст] / М. Ш. Шеримкулов. – Б. 1998, – 320 с.
237. Эдуард Фридман. Методы изучения истории. Изд. 2-е. перспективы [Текст] / Эдуард Фридман. – М.: Либроком, 2011. – 197 с.
238. Экономика Кыргызстана в последнее десятилетие XX века перспективы [Текст] / Под ред. Т. Койчуева. – Б.: ЦЭ и СР при МФ КР, 2000. – 200 с.
239. Элебаева, А. Особенности политической трансформации в Кыргызстане [Текст] А. Элебаева, М. Пухова // Центральная Азия и Кавказ. – 2001. – № 4 (16).
240. Эрик Хобсбуам. Эпоха крайностей. Короткий двадцатый век. (1914 - 1991) [Текст] / Эрик Хобсбуам. – М.: Издательство: Corpus (АСТ). 1994.

241. Эркебаев, А. 1990 год: приход к власти А. Акаева [Текст] / А. Эркебаев. – Бишкек, 1997.

242. Эркин - Тоо .11-март 2005-жыл №21 (1430)185.

Диссертациялар жана авторефераттар

243. Абдыраманова, Ч. Ш. Об основах организации и функционирования местного самоуправления в кыргызской Республике [Текст]: автореф. дис. канд. полит. наук: 23.00.02 / Ч. Ш. Абдырахманова. – Бишкек, 2008. – 21 с.

244. Абжамилова, А. Ш. Особенности развития процессов миграции рабочей силы в условиях рыночной трансформации экономики: теоретико методологические аспекты [Текст] дис. канд. эконом. наук: 08.00.01 / А. Ш. Абжамилова. – Бишкек. 2006. – 157 с.

245. Азиз Канатбек. Азыркы Кыргызстандагы Президент институту: саясий – укуктук талдоо [Текст] дис. саясий, укук. илим. доктору: 23.00.02; 12.00.02 / Азиз Канатбек. – Бишкек. 2016. – 373 б.

246. Акаева, Б. А. Гражданское общество, его традиции и перспективы в России и Кыргызстане: теоретико методологические аспекты [Текст] дис. кан. полит. Наук: 23.00.02 / Б. А. Акаева. – Москва. 2014. – 168 с.

247. Акказиева, Г. Б. Эволюция политической элиты Кыргызстана в условиях переходного периода [Текст] дис. кан.полит. наук: 23.00.02 / Г. Б. Акказиев. – Москва. 2006. – 202 с.

248. Акунов, А. Развитие системы государственного управления Кыргызстана: организационно – функциональный анализ [Текст] дис. док. истор., полит. наук: 07.00.02; 23.00.02 / А. Акунов. – Бишкек. 2000. – 244 с.

249. Анарбеков, А. Б. Политическая модернизация в Кыргызской Республике (1991-2008 гг.) [Текст] дис. канд. полит. наук: 23.00.02 / А. Б. Анарбаев. – М., 2010. –159 с.

250. Антонов, М. В. Организация Договора о коллективной безопасности как субъект мировой политики и ее роль в формировании многополярного мира [Текст] дис. канд. полит. наук: 23.00.02 / М. В. Антонов. – М., 2017.

251. Аширов, Ж. Т. Эволюция государственно-политического режима в Кыргызской Республике (1991 г. - по н/в). дис. канд. юрид. Наук: 12.00.01 / Ж. Т. Аширов. – М., 2018. – 245 с.
252. Бегалиев, И. С. Модернизационные процессы в политической жизни современного Кыргызстана: эволюция модели общественно – политического развития [Текст] дис. кан. полит. наук: 23.00.02 / И. С. Бегалиев. – М., 2013. – 199 с.
253. Болджурова, И. С. История развития системы образования Кыргызской Республики в переходный период: 1990 – 2005 гг. [Текст] дис. док. педог. наук: 13.00.01 / И. С. Болджурова. – М., 2006. – 256 с.
254. Болпонова, А. Б. Кыргыз коомундагы саясий процесстердин кландык системасынын тарыхы жана эволюциясы (XIX – XXI кк.) [Текст] автореф. дисс. докт. истор. наук: 07.00.02 / А. Б. Болпонова. – Бишкек. 2015. – 42 с.
255. Гаджи, Заде Эльнур Ахлиман. Конституционные модели формы правления и институт президентства в странах СНГ [Текст] дис. кан. юридических наук: 12.00.01 / Гаджи Заде Эльнур Ахлиман. – Волгоград, 2005. – 227 с.
256. Галиева, З. И. Политическая трансформация суверенного Кыргызстана: динамика и особенности (1989 – март 2005 гг) [Текст] дис. докт. истор. наук: 07.00.02 / З. И. Галиева. – Бишкек, 2007. – 369 с.
257. Ганиева, Т. И. Правовые вопросы судебной власти и ее осуществления в Кыргызстане [Текст] дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Т. И. Ганиев. – М., 2003. – 220 с.
258. Джумабаев, М. Д. Развитие избирательной системы Кыргызской Республики [Текст]. дис. кан. юрид. наук: 12.00.01 / М. Д. Джумабаев. – М., 2004. – 271 с.
259. Досалиева, Б. А. Средства массовой информации в Кыргызстане: политико правовой аспект [Текст] дис. канд. полит. наук: 23.00.02 / Б. А. Досалиева. – Бишкек. 2011. – 182 с.

260. Дубанаев, Б. С. Конституционно – правовые основы организации и деятельности органов местного самоуправления Кыргызской Республики [Текст] дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / Б. С. Дубанаев. – М., 1999. – 192 с.
261. Жолонбаева, А. Ж. Возрастание роли государства в трансформационной экономике: на материалах Кыргызской Республики [Текст] дис. канд. экон. наук: 08.00.01 / А. Ж. Жолонбаева. – Бишкек, 2012. – 163с.
262. Князев, А. А. Проблемы безопасности Кыргызстана и Центральной Азии в контексте истории афганской войны, 1990-е гг. [Текст] дис. канд. истор. наук: 07.00.02 / А. А. Князев. – Бишкек. 2001. – 199 с.
263. Койчуманова, Ч. У. Становление Института омбудсмана в суверенном Кыргызстане: опыт, проблемы (2002 – 2012 гг..) [Текст] автореф. дис. докт. истор. наук: 07.00.02 / Ч. У. Койчуманова – Бишкек. 2014.
264. Кумсков, Г. В. Закономерности и особенности развития миграционных процессов в условиях рыночной трансформации экономики: на примере Кыргызской Республики [Текст] дис. докт. эконом. наук: 08.00.01 / Г. В. Кумсков. – Бишкек – 2002. – 307 с.
265. Курманов, И. З. Трансформация законодательной власти в Кыргызской Республике в условиях глобализации (в сравнении с зарубежными странами) [Текст] дис. канд. полит. наук: 23.00.02 / И. З. Курманов. – Бишкек, 2013. – 224 с.
266. Кучуков, М. М. Основные этапы становления Жогорку Кеңеша (парламента) Кыргызской Республики в 1990 – 2000 –е годы [Текст] дис. доктор истор. наук: 07.00.02 / М. М. Кучуков. – Бишкек. 2004. – 252с.
267. Мадаминбеков, М. Динамика и позиционирование современной политической элиты в Кыргызстане [Текст] дис. докт. полит. наук: М. Мадаминбеков. – Бишкек, 2019. – 339 с.
268. Мырзагулов, М. М. Телевидение в Кыргызской Республике в контексте формирования и трансформации системы СМИ Среднеазиатского региона [Текст] дис. кан.полит. наук: 23.00.02 / М. М. Мырзагуло. – СПб., 2007. – 225 с.

269. Мырзалимов, Р. М. Конституционный суд Кыргызской Республики; Конституционные основы организации и деятельности [Текст] дис. канд. юрид. наук: 12.00.02 / Р. М. Мырзалимов. – М., 2000. – 270 с.
270. Найманбаев, А. Б. Развитие законодательства Кыргызской Республики в современных условиях: вопросы теории [Текст] дис. кан. юрид. наук: 12.00.01 / А. Б. Найманбаев. – М., 2011. – 235 с.
271. Омаров, Н. М. Внешняя политика Кыргызской Республики в контексте проблем глобальной безопасности [Текст] дис. докт. истор. Наук: 07.00.02 / Н. М. Омаров. – Бишкек, 2006. – 326 с.
272. Омурова, О. Ж. Кыргызстан жана Шанхай кызматташтык уюму: тарыхый өнүгүү этаптары жана өзгөчөлүктөрү [Текст] дис. тарых илим. докт.: 07.00.02 / Омурова Ж. О. – Бишкек, 2020. – 357 б.
273. Омурова, Ж. К. Улут маселеси Кыргызстандагы саясий партиялардын ишмердүүлүгүндө (“Асаба” партиясынын мисалында) [Текст] автореф. дис. тарых илим. канд: 07.00.02 / Ж. К. Омурова. – Бишкек. 2017.
274. Салахидинов, Э. Д. Геополитическая ситуация в Центральноазиатском регионе и внешняя политика Кыргызской Республики, 1991 - 2001 гг. [Текст] дис. кан.ист. наук: 07.00.02 / Э. Д. Салахидинов. – М., 2002. – 186 с.
275. Саматов, О. Ж. Международно-правовое регулирование межгосударственных отношений в Содружестве Независимых Государств [Текст] дис. док. юрид. наук: 12.00.01 / О. Ж. Саматов. – М., 2006. 407 с.
276. Сатылганова, Н. А. Территориально-пограничные проблемы независимого Кыргызстана [Текст] автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Н. А. Сатылганова. – Бишкек, 2019. 25 с.
277. Султанбеков, К. Ч. Формы государства и политические режимы: системно – компаративный анализ [Текст] дисс. док. полит. наук: 23.00.02 / К. Ч. Султанбеков. – Бишкек, 2017. – 305 с.

278. Сүйналиева, Н. Б. 2002 жылдагы Аксы окуясы: булактар жана илимий изилдөө ыкмалары [Текст] дис. тарых илим. канд: 07.00.09 / Н. Б. Сүйгналиев. – Бишкек, 2017. –156 б.
279. Тургунбаев, С. Т. Формирование правового государства в Кыргызской Республике [Текст] дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / С. Т. Тургунбаев. – М., 2004. 167 с.
280. Уметова, А. Д. Киргизия в процессах экономической интеграции на постсоветском пространстве [Текст] дис. канд. эконом. наук: 08.00.14 / А. Д. Уметова. – М., 2004. – 155 с.
281. Худорожков, И. В. «События августа 1991 года» в представлениях государственных деятелей, общественно-политических лидеров и социокультурной элиты [Текст] дис. канд. ист.наук: 07.00.02 / И. В. Худорожков. – Омск, 2016. – 179 с.
282. Чотонов, У. Суверенный Кыргызстан. Исторический анализ и развития [Текст] дис. доктор истор. наук: 07.00.02 / У. Чотонов. – Бишкек.1998. – 325 с.
283. Шадыбеков, К. Б. Паравовое регулирование форм местного самоуправления в кыргызской Республике: Общетеоретические аспект [Текст] дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 / К. Б. Шадыбеков. – Екатеринбург, 2006. – 255 с.
284. Эсенбаев, А. Э. Институт выборов в условиях трансформации политической системы в Кыргызстане [Текст] дис. ... канд. полит. наук: 23.00.02 / А. Э. Эсенбаев. – М., 2009. – 177 с.
285. Эсенбаев, М. А. Правовой режим государственной границы Кыргызской Республики [Текст] дис. кан. юрид. наук: 12.00.01 / М. А. Эсенбаев. –М., 2002. – 168 с.
286. Эсенкулов, Н. Ж. Политическая и социально – экономическая трансформация независимого Кыргызстана (1991 – 2009 гг.) [Текст] автореф. дис. докт. истор. наук: 07.00.02 / Н. Ж. Эсенкулов. – Бишкек, 2011. – 40 с.

287. [Электрондук ресурс]
<http://arch.kyrlibnet.kg/uploads/30.Kenencariev%20Г..pdf>
288. Абытов, К. Б. Баткен 1999 год: события или война? – Мнения АКИpress. 2014. 29-октябрь [Электрондук ресурс]
http://mnenie.akipress.org/unews/un_post:2274
289. Акаев, А. Курманбек Бакиев должен покинуть пост президента Киргизии: Политика. РБК. 2010. 7 – апрель. [Электрондук ресурс]
<https://www.rbc.ru/politics/07/04/2010/5703d9289a79470ab501f499>.
290. Арзыматова, А. А. Элдин көйгөйүн чечилбесе, революция кайталана берет [Электрондук ресурс] https://www.bbc.com/kyrgyzstan/2014/140407_arzymatova
291. Асанбеков, М. Причины и следствия государственных переворотов 2005 и 2010 годов в Кыргызстане [Электрондук ресурс] АКИpress/ 16 июнь 2015г.
292. И.Боданский. Демократическая революция в Кыргызстане: мифы и реальность. Мир. ИноСМИ. 11.04. 2005. [Электрондук ресурс]
<https://inosmi.ru/20050411/218756.html>
293. Курманов, З.: Сырткы күчтөр колдоо бербесе, Кыргызстанда эчтеке болбойт. Би-Би-Си. 16-июль 2019 - ж. [Электрондук ресурс]
<https://www.bbc.com/kyrgyz/kyrgyzstan-48933055>
- Шарп, Дж., 198 методов ненасильственной борьбы [Электрондук ресурс]
<http://www.aeinstein.org/wp-content/uploads/2013/10/The-198-Methods-of-Nonviolent-Action-Russian-.pdf>